

III 6 (23810)
K 75

рсиѣ Коѣводѣ

НА ТЕРЕЗАХ

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

Шифр Р2Ш6(2-4); К75 Инв. № 2625615Автор Коцюбин Г.Назва На терезах: виборки
новели.Місце, рік видання Х., 1931.Кіль-ть стор. 257, [2] с.

-//- окр. листів _____

-//- ілюстрацій _____

-//- карт _____

-//- схем _____

Том _____ частина _____ вип _____

Конволют _____

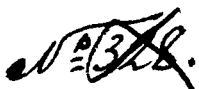
Примітка:

27.09.2002.
Польв-

ГОРДІЙ КОЦЮБА

НА ТЕРЕЗАХ

ВИБРАНІ НОВЕЛІ

ДВОУ
ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ХАРКІВ — 1931

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Укрголовліт 1041/Д. 3/ІХ 1930.
Зам. 10 7. Тираж 5.000

І

Невелике село над Дніпром близько одного з його порогів, що кам'яними грядками залягли між Лоцманською — Каменкою й Крарійським перевозом, колись, тепер знаменитим Кічкасом.

Хто подорожував порогами на човні, дубком, чи на плотах, це байдуже, той певно примітив його: довга й вузька затока з Дніпра, що, прорвавшись скрізь вузькі ворота між скелями, глибоко врізалася в прибережний масив, а по схилах її розташувалося село. Так ніби взявшись із степу, із за високої шпичастої могили, що мов якийсь згаслий вулкан підносилася на березі в кутку затоки, село простягло свої крила вперед і, охопивши ними затоку, спинилося над крутим спадом Дніпрового берега.

Може хто пригадує довгий, гуськом розтягнутий ряд дворищ, з мальовничими хатами під очеретяними стріхами то під черепицею, з чисто вимазаними, з білими то яскраво жовтими, як цвіт сояшника, околами? Може примітив хто й останню перед Дніпром хату, над димарем якої стояв півник і мов флюгер повертався з кожною зміною напрямку вітра?

А може, подорожуючи порогами, забагнулося комусь з обережності, цілком вибачливої, висістися перед цим

небезпечним порогом, щоб берегом, піхтурою, обминути його. Тоді довелося може, навіть, зустрінутися тут біля скрайньої хати, що з півником, з власником її Хомою Топталом, сивоусим, із задумливим поглядом, дідом, завзятим рибалкою і мисливцем?

Топталівкою, пригадуєте, це село називалося? Це ніби звичайне придніпрове село, що жило з хліборобства, а дехто з рибальства, що походить нібито, так дехто вважає із тамтешніх людей, од запорізьких козаків, хоч історія заснування його ховається в давній минувшині краю, овіяній казками та легендами, на які так багатий Дніпро з його порогами, заборами й острівцями та колишніми січами понизовими.

А втім це байдуже.

Так от це село одного весіннього дня, коли вгорі, по небесному, густо-синьому, рясно завітчаному барвистими волошками, полю пливло гаряче сонце, а внизу грізно, як завжди, грізно й невпинно гуркотів поріг, того погожого дня село було збудоражене незвичайними подіями.

Того пам'ятного дня по обіді, коли люди клопоталися буденними справами, одні клепали коси, готуючись на луки сіно вбирати, інші справляли рибальське знаряддя, збираючись на річку, а хто просто відпочивав, розташувавшись в холодку під повіткою, селом пройшов десятник Волошка й загадав кожному у двір, щоб сходилися до сільради.

— Та приходьте неодмінно, — підкреслював він кожному незвичним тоном.

— А що там за справи? — цікавився дехто із сільської молоді, з тих, що хоч і належали до сільського активу й завжди були ніби в курсі справ, час від часу наві-

дуючись до сільради, проте ці збори й для них видалися цілковитою несподіванкою. — Що там за збори?

— Що? Приходьте, там почуєте — відповідав коротко Волошка з тим же загадковим виглядом, за яким приховувалась і сгурбованість і ніби страх, а може й власна непоінформованість. — Приходьте, то й дізнаєтесь, тільки не баріться! — наказував сухо.

Обійшовши, таким чином, одне крило села, Волошка піднявся назад і, повз будинок сільради, завернув на друге крило. Закинувши ковіньку на руку й злегка кульгаючи на праву ногу, він повільною ходою спускався з гори до берега. Врешті він підійшов до останньої хати, що замикала собою крило, й спинився коло низенької з кизякової цегли огорожі.

— Ану, діду Хомо, облиште свою роботу та йдіть но на збори! — кинув він у двір звиклу фразу.

Хома Топтало, що сидів на призьбі й, попахкуючи люлькою, справляв ятера, розіклавши його на колінах, підвів голову, підніс до очей руку, щоб закритися від променястого сонця, й поглянув на вулицю. Та зараз же, ніби нічого там не добачивши, опустив зір на коліна.

— Чуєте, діду Хомо, що кажу? — гукнув голосніше Волошка, невдоволений, здавалося, з неухважного ставлення Топтала до нього, як представника влади.

Але Хома і цього разу тільки скоса, тільки одним оком позирнув на того й безтурботно, з непорушним спокоєм, продовжував свою роботу.

— Чую, діду Мусію, чую, — проказав уже згодом, якимось байдуже й сухо, перебираючи руками сітку ятера.

Волошка не знав, як відповісти на цю зухвалу байдужість і навіть образу, бо який же він дід, коли йому

п'ятдесят років і він недавно одружився з молодою дівчиною. Та відчувши в повітрі приємний пах тютюнового диму, що приніс йому назустріч вітерець од призьби, він вдоволено покрутив носом, втягуючи в себе цей подразливий пах, і пом'якшав. А як до того йому не було чого тепер поспішатися, він бо ж виконав дане йому доручення, то, помнявшись за перелазом, увійшов у двір.

— Латаєш? біг на поміч! — привітався він, наблизившись до призьби й подивившись хвилину, як той заклопотано зотягав продиравлений ятер, попахкуючи люлькою, витяг з кишені і свою. — А дай, Хомо, і я запалю, — проказав він м'яко, стукаючи своєю люлькою об призьбу, щоб витрусити рештки перепаленого тютюну.

— Та латаю, не що ж роблю. На річку оце збираюся на ніч, а воно оце з дірками, — відповів не зовсім охоче Хома, мигком показавши на ятера, й запустив, заклопотаний, руку в глибоку кишеню штанів. — Латаю, та чи надовго, бо як у воду, так і латай знову. Гнилі нитки пішли, от що, — пробормотав нахмурено й, витягнувши з кишені намацану нарешті кисетку з тютюном, поклав її на призьбу.

— То так. То вже так, одне до одного сходиться, — відповів спочутливо Волошка.

Присівши після цього на призьбу, він старано набив свою люльку й, розпаливши її, зотягся солодко димом.

— Так на річку, значить, збираєшся, Хомо, а сьогодні ж збори в сільраді? — натякнув він, між іншим.

Хома, що давно вже, кілька років, не з'являвся на жодні збори, щоб там не розглядалось, і за цю свою пасивність його в останні часи не завжди, навіть, і сповіщали, подивився здивовано на свого сусіду.

— То й що як збори? — поспитав вражений, зі скептично байдужою міною на обличчі. — Хай собі збираються, — відважив він спокійно по якійсь хвилині мовчання й додав, кивнувши головою на Дніпро: Коропи он появилися. Сусідів Санько цієї ночі повні ночви приніс та здорові, стерво, як телята. Треба, думаю, і собі поїхати, — оживився старий.

Волошка смоктав люльку й спочутливо хитав головою. Коропи то дійсно, мовляв, поважна справа, що й говорити. Але, не бажаючи зменшувати і своєї ролі, як представника влади, зауважив, що сьогодні все таки треба було б на збори прийти, бо на річку можна завтра. То, мовляв, така справа, що не втече.

Та ця думка видалася Хомі надто дивовижною, не серйозною. Він знизав свого сусіду мовчазливим поглядом, не бажаючи відповідати на такі речі, і вже потім ущипливо, з неприхованою зневагою в голосі, відповів:

— А колись ще рибалкою був. Не дивно, що ти проміняв свого волоха на ковінку, — натякнув він на його десятникування. Хіба ж можна, — вів він уже розважніше таким тоном, ніби розмовляв з малою, нетямущою людиною, — хіба ж можна так говорити про рибу? Показались коропи, так радій, чоловіче, радій, та мерщій на річку, бо завтра їх уже не буде. Це ж не то, що було колись, скільки хочеш лови і коли хочеш. Це ж знаєш, рідкий гість тепер, а він мені про збори торочить.

Старий ще довго розводився про рибу, що перевелася в Дніпрі, а потім уже після довгої павзи, між іншим, поспитав про що мова буде йти на зборах.

Волошка спустив у землю очі. Він, здавалося, погоджувався з важливістю Хоминих міркувань і почував

себе ніби винним за свої легковажні думки про рибальство. Він навіть промимрив, щоправда, глухо й не зовсім ясно, що при такому зубожінні ріки не слід, звичайно, байдуже ставитись до влову. Проте на своє виправдання заявив поважно, тривожним голосом:

— Та діла, бодай їх... не мені б про них казати й не тобі слухати. Дочекалися, можна сказати, — покивав сумовито головою.

Хома підвів голову. Волошчини слова зацікавили, здавалось, його. Такої мови від нього він ніколи не чув.

— Що ж там трапилося? Війною може хто йде? — поспитав насторожено з раптовим блиском непокійних зогників у старечих очах. Він навіть вийняв з рота люльку й, поглянувши на Волошку, намірився був слухати новини.

Волошка заперечливо похитав головою, мовляв, ніякої війни немає, й додав стиха, тим же тривожним голосом:

— І додумалися ж до такого, і спаде ж отаке в голову. Що з цього тільки вийде? чим воно все закінчиться? — бормотав скрізь зуби, поіннятий почуттям якоїсь тривоги.

Хома, переконавшись, що війною ніхто не йде, спокійно взяв люльку в зуби, не надаючи, здавалось, уже ніякого значіння Волошчиній мові.

— А я вже подумав, що війна, то треба, думаю, піти й собі послухати, а як так, то хай йому! — заявив він байдуже, трохи ніби розчарований, додержуючись ніби того погляду, що поза війною нічого цікавого й поважного на зборах, що вимагало б його присутности, не могло бути.

Волошка нічого не відповів на це, добре знаючи

Хомину упереджливість і байдужість до громадських справ, і тільки кинув загадково, підіймаючись з призьби:

— Та ти приходь, все таки, там воно роз'ясниться.

Хома махнув рукою зневажливо:

— Обходились без нас, то обійдуться й тепер.

Але згодом, коли у двір зайшов його син, старий, зваживши на розмову з Волошкою, загадав синові:

— А знаєш, Панасе. Треба тобі піти до сільради. Там відбудуться якісь збори чи що. Послухай, про що там будуть гомоніти.

II

Стривожені Волошчиними натяками топталівці¹ один по одному потяглися до сільради.

Проте і тут не можна було добитися ясної відповіді на стривожену уяву.

— Ось прийдуть інженери, тоді видно буде, — відповідав неохоче й так само, здавалося, стурбовано голова сільради Шило, уникаючи подальших балачок.

Згадка про інженерів хоч і натякала від кого треба чекати можливого лиха, а втім не вносила ясности. Чи ж мало на що можна сподіватися від тих капосних інженерів?

Може то знов ідуть ті самі інженери, що копалися тут колись на могилах, шукаючи скарбів, що їх заховали запорожці?

А може це ті, що брали пробу зі скелі, збираючись розробляти її на каміння для якихось будівель?

А може то й не інженери будуть, а так собі, шпигуни якісь від англійців або німців, що хочуть все тут побачити, про все дізнатися, на все роздивитися і пляни познімати, щоб як війну, значить, почнуть, то про все добре знати, що для чого й де яка земля лежить.

Цілий рій отаких і подібних думок, фантастично-чудернацьких, то скептично кумедних, зродився в їхніх головах, де наївність і підозрілість ішли в парі з темнотою й глупотою, ба навіть з неприхованою ворожістю до непроханих гостей.

А найбільше турбот викликало припущення, що може то їдуть інженери, що кілька років тому буде, як виміряли тут воду, розміряли й береги й, розміряючи, ставили якісь стопчики та знаки й натякали при цьому, що все буде затоплено водою. Хоч відтоді уплило чимало часу, як і води на Дніпрі, а втім...

Та не встигли люди обміркувати своїх припущень і догадок, як розітнувся гострий, сигнальний вереск і перед стурбованими зорами, на вулиці показався легковий автомобіль, що, притишивши ходу, круто повернув до сільради. І не встигли ще люди озирнутися, як з нього виплигнув молодий, у чоботях, у сірій толстовці чоловік, з насуненою на лоба звичайнісінькою кепою й, наблизившись до людей, сказав просто, після привітання:

— От я й приїхав. Давайте ж зараз і приступимо до діла, щоб не гаяти часу.

І з цими словами, енергійними рухами, ніби йому надто бракувало часу, тримаючи портфеля в руці, протиснувся він на широкий ганок сільрадівського будинку, що на час літніх зборів і засідань служив місцем для президії і трибуною для доповідачів. Тут він витяг з туго набитого портфеля якусь мапу й, розгорнувши її на все широке полотнище, взявся пришпилювати до дерев'яних колонок ганку.

— Так от і приступимо, — повторив він весело, пришпилюючи мапу й звертаючись до людей, що, посунув-

шись ближче до ганку, зі здивованням і цікавістю поглядали на нього то на велику мапу, покреслену змійкуватими, таємничими, для них незрозумілими, знаками й лініями.

— Ви, певно, вже чули, товариші, — почав він бадьорим голосом, знявши кепі й недбайливо провівши рукою по низько стриженій голові, — ви певно вже знаєте про ті роботи, що провадяться вниз, в Кічкасі, — зробив він жест рукою на Дніпро, потім на мапу. — Там споруджуємо греблю, перегороджуємо Дніпро, будуємо гідростанцію. Швидко, значить, закриємо Дніпрову течію і підніmemo воду в річці. Отож треба вам вибиратися звідцяля зо всім гамузом і добром туди вгору, подалі в степ, бо все село буде назавжди затоплено водою.

Він говорив коротко, з рисочкою веселої грайливости в очах і вдоволення на молодому, енергійному обличчі, таким тоном, що все тут ніби ясне й незаперечливе.

Але люди мовчали. Вони тільки презирнулися один з одним тривожно-скептичним поглядом. Так он, мовляв, з чим він приїхав, і знову застигли в мовчазливому чеканні.

Це стримано-холодне ставлення топталівців, за яким почувалася підозрілість і недовір'я зніяковіло, інженера. Він подумав, що люди не досить добре знають про суть робіт, не досить ясно уявляють собі характер споруд і значіння їх для краю.

Отож, по якійсь хвилині, він діловито, спиняючись на головних моментах робіт, розповідав про будівництво.

— Ми будуємо одну з найбільших у світі гідростанцій, оту велетенську лябораторію, де за допомогою загнужданої Дніпрової води, досі ніким не використову-

ваної, будемо виробляти електроенергію. Ми матимемо щорічно з цієї лабораторії, — говорив він з почуттям гордовитости й вдовolenня, — 550 тис. квт. електроенергії, цебто силу, рівну роботі 810 тис. коней. Це буде найдешевша в світі енергія, що коштуватиме $\frac{3}{4}$ коп. за кіловат, дешевша за енергію Ніягарських станцій, не кажучи вже про такі нові станції, як Волховська чи Шатурівка, де електроенергія коштує в п'ять разів дорожче за Дніпрову, — наводив він приклади з багатьох станцій Америки, Заходу й радянських республік.

— Ми обернемо цю енергію на рух нових заводів на Дніпрі, де незабаром виросте могутній промисловий комбінат із заводів металургійного, алюмініового, електросталі.

Тут він, непомітно захоплюючись, говорив про мільйони тонн щорічного витоку сталі високої якості, про добротну електросталь, потрібну для виробництва відповідальних механізмів, конструкцій, машин і точних струментів, про алюміній, що без нього не можна розвивати авіабудівництва, про всі ці метали, що їх досі купували для промисловости за кордоном, і що зі спорудою станції комбінату будуть вироблятися на наших заводах; говорив про розвиток машинобудівельної промисловости, про визволення її від закордонного ринку, про посилення господарської моці країни.

— Ми збудуємо тут на Дніпрі хемічний завод, що Підсилить цю відсталу в нас галузь промисловости, звільнивши нас од довозу з-за кордону потрібних для нашої країни хемічних речовин, де буде вироблятися, між іншим, щороку п'ятнадцять мільйонів пудів угнійних туків, що їх так потребує сільське господарство.

— Ми оросимо десятки тисяч десятин посушливої землі, збудувавши від Дніпра канали, й обернемо їх на родючі лани пшениці.

— Ми...

Він розповідав про степи, перетяті димарями заводів, сповнені звуків тракторних колон і машин, про степи, порізані коліями нових залізниць, якими легко й весело побіжать довгими рядами вагони із золотою пшеницею до Запорізького порту, що сполучатиме обхідними шляхами далеке Полісся із водами Чорного моря, про села, залиті вогнями електрики.

— Це буде початок нової ери нашого краю!

А накінець він знову нагадав, що треба вибиратися із села, щоб заздалегідь побудуватися на новій землі, одведеній урядом для них там угорі, у степу.

Топталівці мовчазливо слухали доповідь, зрідка кахикаючи, виявляючи ніби нетерпіння й переминаючись з ноги на ногу. Лише тоді, коли доповідач торкнувся села, на їхніх обличчях відбився невловимо загадковий рух, де можна було прочитати і подив, і цікавість, і глибокий скептицизм.

— Чуєш? — моргав оком один до одного, з неприхованою іронією в голосі, — і в стайнях, каже, горітиме електрика, не то, що тепер, коли гасу не завжди дістанеш. Ото буде живуха...

— Що й казати? — підморгував другий — і вмирати не захочеться.

— А коли ж воно все це буде, товаришу? — прошамотів якийсь похилий дід беззубим ротом, підвівши було вгору міцного костура, на який був спирався всім тілом. — Чи ж і я доживу до такого щастя?

— А ще б, пак, ні, — поспішився відповісти хтось із

натовпу із жартівливою ноткою в голосі. — Тільки краще поспитайте про це, діду, зозулю, — кинув той же голос під загальний посміх людей, — вона вам скаже.

Дід, що знову схилився на костур, похитав задумливо головою.

— То може хоч діти доживуть — проказав безстрашним тоном, дивлячись у землю.

— А може онуки, і то буде нам легше, — знову вставив той же голос незрозумілим тоном, чи заспокоюючи діда, чи то жартуючи.

Натовп по цьому поволі ожив, загомонів. Там і там притишено й недовірливо, один то другий робив свої зауваження, кидав іронічну репліку то жарт. Про це, мовляв, чули не один раз. Хіба ж не казали ще кілька років тому інженери, що треба виходити звідцільа, бо буде потоп, а що з того вийшло? Як жили, так і живемо, як ішов собі Дніпро, так і йде.

Дехто посилався при цьому й на книги. Який там, мовляв, потоп, коли в книгах записано, що ніякого потопу на землі не буде і як на пророчистий доказ, згадувалася веселка.

Дехто висловлював сумнів, чи можна підвищити воду в Дніпрі так, щоб ото аж береги затопила за п'ятдесят верстов, і чи доцільно, чи потрібно це робити, чи не криється гут, бува, якийсь хитроумний плян інженерів, які хочуть, може, витурити звідцільа людей, щоб потім землю понад берегом передати німцям чи англійцям — хіба їх розгадаєш?

— Поживемо, то побачимо, що воно буде, а тоді вже, коли що, й вибиратися можна, — філософічно, з поважним виглядом гомонів якийсь чоловік, при загальній підтримці цілого гурту людей, що, оточивши його, співчутливо кивали головами.

Інженер, що ніяк не сподівався на такі кумедно наївні зауваження, тільки знизував плечима. Він знову взяв собі слово. Напочатку, хвилюючись, погодився, що потопу дійсно не буде, що його власне ніколи й не було, що згадка про нього в книгах — то лише фантастична вигадка попів, потім знову перейшов до споруд на Дніпрі.

Тепер він спинився докладно на будівництві греблі, пояснював роботу майбутньої гідростанції, доводив неминучість підвищення води в Дніпрі.

Потужність гідростанції залежить од тієї сили води, що своїм безперервним тисненням рухає турбіни гідростанції. Чим більша сила води, чим міцніше тиснення, тим потужніші можна ставити турбіни і значить більшу кількість електроенергії можна добувати. Ми будуємо станцію на 9 турбін по 90 тисяч сил. Щоб приводити в рух ці турбіни, треба мати постійний і невичерпний басейн, могутньої сили водозбір. Дніпро дає можливість створити такий басейн. І ось чому. Горизонт Дніпра від Дніпропетровського до Кічкасу, де будується станція, на протязі 90 кілометрів цієї порожистої частини, поступово знижується, досягаючи біля Кічкасу 34 метрів. Гребля має цілком вирівняти горизонт ріки. Отож, із закінченням її біля Кічкасу, перед греблею створюється величезний водозбір на 37 метрів глибший за теперішній рівень Дніпра. Вода, підвищуючись від Кічкасу до Дніпропетровського, залле пороги, через які вільно будуть проходити пароплави й, розуміється, затопить теперішні береги, що лежать нижче цього горизонту. Тим то й треба заздалегідь вибиратися звідцілья, не чекаючи на закінчення греблі, бо тоді вже буде за пізно.

Помовчавши хвилинку, він сказав іще, що приїхав сюди для того, щоб укласти з ними договори на виплату грошей на переселення, що договори вже заготовлені й лишається їх тільки підписати.

З цими словами він витяг із портфеля купу паперів й, труснувши ними в повітрі, поклав їх на стіл.

Інженер говорив докладно і довго, показуючи на мапу, розмальовану синіми лініями, й підсилюючи свої викладки різними цифрами й розрахунками. Його мова захитала, здавалося, топталівців і на обличчях, нахмурених, скептично-підозрілих, поклатася задума.

— Хто його знає, може воно й справдиться?

Особливо вразила їх купа паперів, що лежала на столі. Ці договори, що їх треба підписувати, свідчили про практичний характер усієї справи, вони підкреслювали ніби реальність її. Договір це не абищо. Чи мало хіба траплялося так, що погомонять про щось на зборах, погомонять та й забудуть, нікого ж ні до чого це не зобов'язує, нікого не трогає, а тут тобі договір. І гроші дають.

Хто ж буде ото гроші видавати, коли б то все напусте заносилось.

Розгублені презиралися топталівці між собою.

Інженер же, що занурився був у папері, підвів голову й, звертаючись до громади, вигукнув:

— А тепер будемо підписувати. Волошка Мусій. Починаємо. Ну перший!

Тут натовп сколихнувся. Тривожний шепіт, як шелест раптового вітру в байраці, пронісся над головами й заглох десь, за майданом.

— Волошка Мусій, прошу до столу!

Натовп знову колихнувся, загомонів і разом на сходах показався Волошка.

Нерішучими кроками підвівся він на ганок. І коли інженер, прочитавши угоду, запросив підписати, Волошка подивився налякано на стіл, на людей, шукаючи ніби останньої поради.

— А може подождемо? Може нічого не трапиться? Вода може не зачепить іще нас, — бормотав він налякано, ладний, здавалося, винайти ще багато причин, а ще більше поставити запитань, щоб лише якось затягти час.

Тоді випростався голова сільради, що досі сидів мовчазливо за столом, і трохи кучеряво, але тоном людини владі імущої, заявив, що „позаяк“ всі слухали доповідь, то для всіх мусить бути ясним, в чім справа. Отож ніякої помилки бути не може. Раз вирішила совіцька влада, що гребля потрібна, значить потрібна. А коли потрібна, то й збудує. А з цього знов уже виходить, що вода затопить пороги і нас самих, якщо ми не виїдемо звідцілья. Отож то й треба, щоб, як казав і товариш інженер, раніше вибратися звідцілья. І нічого тут далі волинку гягти.

Він ізгадав і ще з докором, що от ми, мовляв, нібито є нащадки запорізьких козаків, що ні степу, ані моря не боялися, а ми за сорок верстов не можемо вибратися, так ніби в Сибір нас виряджають. А на доказ того, що ніякої помилки справді не може бути, він перший підписав умову.

— А що ж ви? Все ще думаєте? — з іронією поспитав інженер, звернувшись до Волошки, що стояв на ганкові перед столом, з виглядом людини, що їй мають вирікати оце якусь кару. Нарешті він поглянув іще

на стіл, на людей, на село, що виднілося там за ганком, і зідхнув:

— Ну що ж? коли велять, то давайте вже й мені, — простяг він руку до столу.

Збори тривали далі.

III

Хома Топтало тимчасом все ще сидів на призьбі й справляв ятера. А справивши вдоволено палив люльку.

Там унизу за рікою, над могилами другого берега Дніпра, стояло гаряче сонце й падало скісним промінням у бистрі пінясто-клекотливі безодні порога, то в густу листву прибережного верболозу, запалюючи його різнобарвними вогнями. М'який запашний вітерець, напоєний бризками бурхливої ріки, тяг ізнизу, насичуючи нагріте повітря надвечірньою бодрящою прохолодою; як завжди гуркотів у порозі Дніпро, наповнюючи звиклий слух якоюсь чудною, привабливо могутньою силою звуків.

Хома вдоволено дивився на околишній світ.

Це ясне сонце, давні, козацькі, а може скитські чи то половецькі ще могили, і вічний шум порогу, і табун корів з пастухами, що виднівся через затоку на схилах улоговини, все це навівало на нього затишний спокій. Тепла посмішка грала в його довгих козацьких вусах. Він, здавалося, ні про що не думав, нічим не турбувався. Він лише відчував цей світ і себе, як частку його, цей близький і дорогий для нього околишній світ, з яким так міцно зрісся за сімдесят років свого невідлучного життя, і де все видавалося йому таким близьким і зрозумілим.

Його спокій сполохнув малий онук. Вбігши у двір і побачивши на землі біля призьби ятера, малий, що враз зметикував про дідів намір, підступив до нього із давнім і настирливим бажанням.

— Дідуню, і я з вами поїду,— просився він улесливо, нагадавши при цьому колишню дідову обіцянку взяти його з собою.

Дід посміхався лагідно. Він, звичайно, це зробить, він виконає своє слово, Петрика таки візьме з собою рибалити. Тільки тоді, як Петрик буде здоровий, здоровий! аж отакий — показував він рукою трохи вище понад призьбу.

Петрик хмурився по - дитячому. Заклавши в рот пальця, він пускав ворожі скалки з - під нахмурених брів, йому ж бо надто кортіло побувати вночі на річці.

— А Лаврик так уже їздив із своїм дідусем, — згадував він сусідського хлопчика, намагаючись цим саме докорити своєму дідові, що нібито негаразд піклувався про онука.

Дід виправдувався.

— Лаврик здоровий. Йому аж вісім років, — переконував він малого хлопця й запевняв знову, що таки візьме його, як той підросте, а покищо обіцяв привезти йому рибку. Хлопчик, бачучи, що з його домагань нічого не вийде, пристав зрештою на це.

— Тільки отаку-о! велику, велику! — погодився він живо, описавши в повітрі руками коло, що мало визначувати розмір риби.

Дід покивав головою на знак згоди. Проте онукова умова несподівано вразила його.

— Отаку велику? — промимрив він скептично, — чи впіймаєш тільки її? Чи водиться тільки вона тепер така велика?

І Хома замислився.

Він подумав про рибальство. Що він впіймає цього разу? Як йому поведеться? Хоч Санько Прокопів і приніс великих коропів, але ж хіба це часто трапляється?

Хіба попередні його, Хомини, виїзди не навчили його бути обережним? Не один бо ж раз по весні доводилося йому вислухувати насмішкуваті натяки невістки. А хіба ж не позичав очей, коли, вертаючись додому, хтось вигукував з берега: „А чи немає там, діду, у сачку на продаж доброго карася, або щуки?“ Доброго карася? Це тоді, коли в сачку, і то кожному видно, лежало кілька паршивих линків.

Звісно, снувалася далі дідова думка, йому ще ніколи так не бувало, щоб він приходив додому з порожніми руками, на те ж бо він прожив тут сімдесят років, і річку знає, як свої п'ять пальців, щоб з порожніми руками ходити додому. Хоч линків та приносив. Але ж хіба то риба? Та раніш їх і за рибу не вважали й дивитись на них не хотіли. Давай було справжню рибу. І то скільки її було! Скільки її плодилося! Скільки водилось на цьому березі?

І старий Хома, похитуючи сумовито головою, стиха згадував, розмовляв. Раніше було так: сядеш там у човна, виїдеш на річку і хоч руками бери. А вже як волока закинеш, так вчотирьох не потягнеш. А що вже за риба була, бий його сила божа! Візьмеш ту чехоню було, розріжеш її надвоє, а з неї так і тече, так і тече! Що вже за жирна та смаковита була. А тепер хоч і чехоня попадеться, то що з неї? Чехоня та не чехоня — худюча та погана, як та підшва з недочиненої шкіри, так і тягнеться за зубами. Була чехоня та й до чехоні. Скільки тієї чичуги водилося! А виризуби! Осетри! Було на що подивитись. А карасів тут скільки було, бий його сила божа! де воно поділося? Чого воно перевелось? Та що там чичуга, виризуби, хай їх давно вже немає, а от і оселедці пропадають. Скільки їх ішло сюди знизу,

цілими табунами грали коло порогів. Ще перед революцією, чого, чого, а вже оселедця було, а тепер і він переводиться. Чи вода не така стала, чи хто його знає?

— Дідусю! А кит - рибу ловили? — спитався Петрик, що крутився гут же біля призьби, слухаючи зі зрозумілою цікавістю тихий гомін старого про минувшину Дніпра, з його чудесною, як у казках, рибою. Я хочу кит - рибу — тяг він своєї, вередуючи, не то серйозно, з властивою йому наївністю.

— Кит - рибу? Ловили, синку, і таку, — відповідав дід. Але помисливши над тим, що то за риба була й не зовсім ясно її уявивши, він поправився:

— Сомів ловили, та яких? Куди тобі! більші за кит - рибу, бий їх сила божа!

Зі згадкою про таких сомів очі в Петрика бігали неспокоїно, а на зосередкованому обличчі клалась і тривога і цікавість.

— Соми більші за кит - рибу? То вже й більші? не зовсім ніби погоджувався він з дідовою думкою, що порушувала Петрикову уяву про кит - рибу, як царя над усіма рибами. — А Лаврик казав, що вони із своїм дідусем сома впіймали — заявив він, не добираючи своїм дитячим розумом, як то може Лаврик з дідом впіймати таку страшну, сильнішу за кита, рибу.

— То впіймали? — скептично, з гримасою хитнув головою дід. — Та хіба то, хлопче, справжні соми? Немає тих сомів, перевелися. Того сома, як витягнеш було на берег, як розкинеться, так наче той дубок козацький лежить, як би його загнuzдати, то хоч сідай на нього та й у воду пускайся. Ото соми були, а що тепер? якісь поганенькі виродки, іншого племені й заводу.

Малий Петрик зорив на старого широкими очима, повними подиву й захоплюючої, але разом і страхітної цікавості. А старий далі згадував.

В його пам'яті знову зринали давні часи, де дійсність перепліталася з легендами й творила якусь далеку й привабливу, повиту чарівністю, казку.

— Та хіба тільки риба перевелася? Все здрибніло, зубожіло, — бубонів він сам із собою то звертаючись ніби до малого. — Стільки того добра тут усякого було, скільки привілля було! Отут над Дніпром трави росли, що вже густі та високі. Як зацвіте було, так дух тобі і лоскоче, а бджоли скільки водилося? Видимо - невидимо. Сама жила, більше по дуплах і по травах, а вже меду того було. Іди й бери, скільки душа твоя забажає. Нічого цього немає. А звіря того всякого водилося? І вовки, і лисиці, і барсуки, і дикі кози, і свині. А вже птаства того було? Качки, дрохви, журавлі, дикі гуси, і чого тільки не було! Все перевелось й подивитися немає. А все того, що привілля немає, що все переміряно і в степу, і на воді. Тоді було так, де схотів, там і сідай, і ніхто нічого, усім було вдосталь, а тепер хочеш рибу ловити, і на те дозвіл іди прав.

— А чого? того, що люду розмножилося, розплодилося, що вже й нікуди. Хіба ж давно, за його ще свіжої пам'яті, стояло отут, де їхнє село, з п'яток хаток, а тепер? У сотню не вбереш. Ну й люди, звісно, не ті були. Раніше парубок у двадцять років ходив собі без штанів і нічого. Виходили люди міцні та довговічні, на вовків з голими руками було ходили, з барсуками билися, а що тепер? Хіле та слабосиле росте, із козою, мабуть, не зволодає, коли б на то пішло.

Хома довго ще гомонів, як це часом із старими бу-

ває, пригадуючи романтично-легендарну минувшину свого краю, й не счувся, як до двору повернувся його син. Він опам'ятався вже тоді, коли Панас, присівши поруч на призьбі, понурий, з потупленими очима, човгав чоботом по землі, ніби на щось вичинуючи.

— Ти вже тут? а я й не туди, — проказав, ніби з просоння, замріяний дід. — Ну, і що ж там за сходка? — поспитав він, байдуже, позіхнувши.

Панас все ще понуро човгав чоботом, потім відповів коротко, глухо, тоном незадоволеної людини:

— Та що? Треба вибиратися звідціль, ось що за сходка.

Хома, удаючи, що не дочув синових слів, підніс до вуха руку:

— Як кажеш? Хто вибирається?

— Нам треба вибиратися, кажу, нам! — повторив голосно Панас — все село мусить вибиратися.

— Як то вибиратися? — нічого ніби не розуміючи, підвів на сина здивовані очі Хома.

— Та як? Звісно. Треба забирати з собою хату та їхати під Сужу Балку — відповів Панас. — Там землю для нас нарізують, а тут все заливатимуть водою. Все затоплять, на завсігди, — додав він глухо, з ноткою невдоволення і разом покори.

Старий скоса поглянув на сина.

— Та ти, синку, де був? Що баєш? — проказав він ще з видимим спокоєм, удаючи, що й тепер нічого не добрав, але почуваючи, що тут трапилось не абищо.

Панас не швидко відповів. Історія з виселенням була, видно, не по серцю і йому. Тому то він сидів понурий, мало говірливий. Але батькова легковажність до цієї справи і ніби одгетькування од неї зачепили його. Тим то він розповів докладно про збори й заявив, що тут

нічого вже не вдієш, що все вирішено, що він і догавора за їх двір підписав.

— Треба брати гроші, швидко оце видаватимуть, та й будемо перевозитись. Всі вибиратимуться, — додав для більшої переконливості старого.

Але Хома, що досі сидів впрост на призьбі, спустивши ноги на землю, раптово повернувся до сина всім тілом, і, встромивши на нього гострий погляд, довго і пильно вимірював його з ніг до голови.

— Та ти, сину, при своєму розумі? — прошипів він, гублячи рівновагу. Ти подумав, що кажеш?

Ти тут багато надбав, що документа підписуєш, га?

І старий розійшовся. Він репетував. Він жалкував, що сходка відбулася без нього. Чого б не гукнути було йому? Чого б не сказати, що там справа така стоїть? Він поговорив би з тим брехуном, що варнякав там про ту греблю та людям памороки забивав, бо хто ж краще знає Дніпро, як не він, Хома, що зроду - малечку цілих сімдесят років свого життя просидів тут на Дніпрі. Він батькував того „брехуна“, гримав, розгніваний, і на своїх односельців, що так ото легко пристали на його думку, погодились виселятися.

— Що ж? хай вибираються! хай їде, хто хоче. Тільки ми, сину, нікуди не поїдемо звідціля, — заявив він рішуче твердим голосом, де відчувалася і злість, і обурення, і непохитність. — Тут на світ ми родилися, тут діди наші жили, батьків поховали, тут і самі свого віку доживати будемо.

Панас був дійшого віку. Він мав за плечима під сорок років, він власне й ходив коло хазяйства в останні роки, бо батько лише рибалив. Огож міг підписувати

і договори і діяти на власну річ. Проте він знав добре і батькову упертість. Тим то стурбований слухав його веремію.

— То будемо, значить, сидіти, доки вода нас затопить? — похмуро, з ноткою невдоволення, буркнув Панаас. — Чекати не довго доведеться, бо Дніпро, кажуть швидко перегатять і тоді вже край,— спробував було умовляти його.

Старий зміряв сина зневажливим поглядом.

— Тютя ти, ось що! Загатити Дніпро? — блиснув очима, аж скрикнувши.— З їхніми головами це робити. Та вони гудзиків до штанів, як слід, пришити не вміють, ось їхня робота; ниток не вміють виробляти, гниле,— показував він на ятера, то на штани, згадуючи при цьому всі випадки недобротного краму, що доводилось йому купувати в кооперативі.

Потім, трохи втихомирившись, старий кинув погляд на Дніпро.

Звідтіля йшов грізний ревучий шум, що з надвечір'ям ніби ще нарастив, ставав все буйнішим, набирав, здавалося, нової сили, ніби там невпинною лавою сунули з гірського пасма вниз, у якусь безодню, цілі скелі кам'яні брили, масиви.

— То його перегородять греблею? — показав рукою на Дніпро. І з цими словами він підвівся з призьби, зробив кілька кроків до огорожі й замилувано, аж звеселівши, поглянув униз.

Там просто перед очима у міцних гранітних берегах, перетятий кількома грядами каміння, що витиналося там і там із води, люто бився Дніпро. Сивий лютував, сивий шаленів з гніву, що йому, могутньому й великому, який тисячі верстов проплив спокійно у своїх вільних бере-

гах, тут мачуха - природа наробила йому перепон, намагається затримати його вічний біг.

І лютуючи, сивий шалено, всією багатоводною силою своєю, наполягав на кам'яні гряди порогу. Нестримними хвилями, пінястий і грізний, налітав на гранітні брили, що підносилися з днища, крутився в заборах, шукаючи простору, знову налітав на нову гряду і мчався далі, невпинно, зі страшною, всеруйнучою силою.

Дивлячись на буйну стихію Дніпрових вод, дід залюбки і з гордощами згадував його силу і славу. Він бо ж бачив за своє довге життя, як розлютовані хвилі на тріски били в шумких клетотливих безоднях порогів занесені з горішніх берегів міцні лоцманські дубки, як до щенту троцили цілі каравани плотів, як столітніми деревинами гралися, мов трісочками, й, поставивши їх сторчма між камінням, ламали, мов нікчемну ліщину.

Хо - хо! Що то за сила Дніпро! Що може зрівнятися з нею? Хто може зволодати з нею, затримати його біг?

І Хома, поглажуючи свої сиві вуси та посміхаючись очима, бормотав вдоволено. Перегородити Дніпро? Ото скажуть. Так його й візьмеш у руки. Так він і дасться. Хіба ж не раз за його пам'яті копирсалися тут на березі, базікали, що перегородять Дніпро. Ще перед революцією, коли війна вже почалася, французи приїздили та хвалилися: перегородять. А що з того вийшло? Спробуй його перегородити, що він заспіває. То, кажеш, загатять його? А дідька лисого бачив? — вів старий, позираючи на сина, що сидів на призьбі, не насмілюючись перечити. — Загатять Дніпро? Пожили б отут, скільки я прожив, побачили б, що то за Дніпро, то не тріпали б язиками й людей з пантелику не збивали б.

— То, Панасе, даремна праця. Даремна, скажу тобі праця. То ж бо сиди й не рипайся нікуди.

І старий ще довго бубонів на різні голоси, то ласкаво, милуючись з могутньої сили Дніпра, то обурюючись на тих диваків, що насмілились посягнути на нього, то кепкуючи з легковажності своїх односельців.

IV

Село не квапилось виселятися. Кожен з його мешканців відкладав з дня на день, з тижня на місяць, ніби чекаючи, чи не трапиться якась зміна, чи не можна ще буде лишитися на старому місці. Та нічого не траплялось, ніщо не міняло визначеної ходи подій, ба навіть навпаки, щодалі передавалися упертіші чутки про наближення часу затоплення берегів.

Тим то топталівці кінець - кінцем один по одному почали виселятися на відведену землю, під Сухою Балкою. То на одному боці затоки, то на другому вчувався стукіт молотків, і там, де ще недавно стояла чепурна під очеретяним дахом хата, там можна було бачити голу покрівлю чи то просто общипану з обсипаною глиною клітку, що світила своїми глибокими дірками, замість позніманих вікон. Навантажені деревом, лавами, стільцями, ліжками, усяким хатнім добром підводи від'їжджали геть із села вгору, у степ. Все частіше, з новими тижнями й місяцями, на довгій, густо забудованій було вулиці стали з'являтися широкі прогалини, з купою сміття, гною та всяких покидьків, полишених на місці колишніх дворощ.

Тільки на другому крилі затоки, ближче до берега, до подвір'я Хоми Топтала, стояв ще нерушимо цілий ряд дворощ.

І коли хтось запитував когось з тих господарів: „А коли ж ви гадаєте вибиратися?“ той показував на хату Хоми й відповідав неясно: „А чого ж поспішати? Он Хома нижче нас та сидить, так чого ж нам турбуватися? Поїдемо разом з Хомою.“ Та Хома і в гадках не мав вибиратися. Проводжаючи завантажені речами підводи, він зневажливо кивав головою: „Послухались таки? дурні, дурні. А з того нічого й не вийде. Не вийде! Ось повірте вже мені, старому“.

— Та хто його знає? Як би ж знати. Будують же, кажуть, там у Кічкасі,— відповідав дехто непевно, вагаючись, зі зрозумілим бажанням виправдати свій від'їзд.— Он, кажуть, там уже перегородили щось біля берега.

— Перегородили? . . .— підхоплював сердито старий.— Як же ж? Чув! чув! Перегородили там, де моя невістка й спідницею перегородила б. Звісно, біля берега можна перегородити та ще восени, коли вода спадає,— робив він ніби поступку.— А що з того? Що вийде, як спробують увесь Дніпро перегородити та буде така повідь, як ото років з тридцять тому, га? Що тоді, я питаюся, буде? Все рознесе, розкидає, і сліду того не знайдеш. Та куди там, боронь, боже! То, чоловіче добрий, скажу тобі, грошей багато зайвих завелось, не знають куди дівати, то у воду надумали кинути, бо нічого з того не вийде. Куди там!

Не раз голова сільради викликав старого Хому на розмову.

— Коли ж ви, діду, гроші візьмете на переїзд?— пробував умовляти його.— Он село швидко вже вибирається. А що ж ви собі думаєте? Треба торопитися.

Старий, змірявши холодним зором, відказував спокійно

— А тобі що з того?

— Як то що?— отетерівши скрикував голова.— Треба всім вибиратися, бо вода швидко затопить село.

— Ну й що з того?— стояв на своєму старий,— і хай собі топить.

Після такої відповіді голова спантеличено знижував плечима.

— Та ви, може, хочете, діду, лишитись карасям на поживу? чи водяником, може, думаєте стати?— починав був жартувати.

Старий зневажливо кивав головою й глибокодумно, по якійсь хвилині мовчання, відважував:

— Дурні ви, дурні, ось що я вам скажу!— й відходив по цьому додому, лишивши свого бесідника зовсім розгубленим.

Так минали дні, тижні й місяці. Село щодалі вилюднювалося, порожніло. Проте Хома тільки кепкував з людської легковажності. І коли хтось з колишніх односельців зрідка навідувався в село, приходив на місце зруйнованого дворища й дивився на Дніпро, чи не видно якихось змін на річці, Хома гордовито посміхався. А що? Змінився Дніпро? Не так, може, шумить, як шумів? Не так, може, скажеш, гуде, як гув? Чи води може, скажеш, прибавилось? Отак він і буде, чоловіче, йти, як ішов, і ніхто його не перегородить.

Та одного разу по новій весні Хома рибалив на річці, внизу за порогом. Поставивши в різних місцях ятері, він причалив до берега. Тут у затишному місці, за випнутою скелею, знайшов припнутого човна, а в ньому на днищі чоловіка, що злегка, видно, куняв, бо з плеском Хоминого весла той раптово підвів голову.

Була рання пора. Над рікою стояв ще густий морок і мла, і Хома побачив лише волохатий силует мужчини. Він подумав, що то якийсь рибалка заїхав на його ділянку й, кинувши ятера, спочивав у берега. Він хотів буз напуститись на нього з лайкою. Але вчасно прикусив язика. То буз Іван Півторак, старий лоцман з Кодаку, Хомин дзвній знайомий і приятель. За своє довге лоцманування він не раз пересиджував у Хоминій хаті, несподівано захоплений бурею, коли пускатися далі в поріг було надто небезпечно, не раз і просто гостював у нього, подорожуючи берегом.

— А я думаю, що за дідько сюди забрався? — поклавши весла на човна проговорив з полегкістю Хома після привітання зі своїм приятелем.

Останній, перевізши порогами до Кічкасу відважних мандрівників, повертався додому тим же човном. Отож, опинившись з вечора перед порогом, він перепочивав у затишку, щоб із сонцем пуститися далі в путь.

Після першого виміну думками, приятелі, що давненько були вже зустрічалися, цікавилися життьовими справами кожного з них.

— Як воно живеться? як воно з рибою цього року йдеться? — запитав Півторак більше з ввічливости й традиційної звиклости, бо, провадячи плоти й човни до Кічкасу, в'н часто зустрічався з рибалками і добре, розуміється, знав, як „цього року“ з рибою.— Кажуть, поганувато, чи що?

Хома в дповідав напочатку знехотя.

— Поганувато, що й казати. Просто таки погано.

Але швидко після цієї короткої відповіді він, як і завжди це буває з людиною, що її надто трогає вразливе для неї запитання, розійшовся, став балакливим:

— Еге ж плохо, аж нікуди. Так ще ніколи й не випадало. Воно й минулого року погано було, та все ж таки краще. Знизу з лиману заходила риба, оселедці попадалися, коропи, та не без того, щоб і рибець, а цього року вже не чути. Не чути!

І старий довго розповідав, ніби скаржився, ніби викладав свої болі, то висловлював своє дивування.

Півторак спочутливо потакував.

— Потривожили воду в Кічкасі греблями та вибухами, та галасом і не йде риба з лиману. Переводиться, значить, рибальство на Дніпрі, а це швидко, мабуть, і лоцманюванню кінець буде. Ще трохи, з рік може якийсь і поїздимо, а там збувай свого човна та хоч на землю кудись вибирайся, чи що,— скаржився і собі Півторак.

Хома, слухаючи свого приятеля, старого лоцмана, що все життя провів на річці, пройшовши всю довгу практику, від звичайного плотаря починаючи, насторожено знизав його очима.

— Чого ж то так? Набридло хіба їздити? Чи застій в ділах, що на землю на старості літ сідати збираєшся?

Півторак помовчав. Позіхнувши, він нахилився через борт свого човна й, зачерпнувши пригоршнею води, промив очі, потім зачерпнув удруге й випив жадібно з насолодою, крекчучи й плямкаючи губами.

— Ніде, Хомо, скажу тобі, скільки я не їжджу, не пив такої води, як отут під порогом та ще удосвітку. Чиста та свіжа та солодка, як на Йордан річці. Вип'єш її, так аж унутрі все поздоровішає. Пий, Хомо, поки є,— нахилився він знову за борт, щоб дістати води, пий — бо скоро її не стане. Як підуть згори та знизу сажотруси, то запаскудять і воду.

Після цього Півторак, провівши сухою долонею по мокрих губах, провадив далі, відповідаючи на запитання:

— На застій то скаржитись і не можна, без діла дома не засиджуємося, плоти до Кічкасу спроваджуємо, лісу ж того сила - силенна йде туди, а до того ще з усякими курсантами їздимо, охочих теперички багато є, чують ото ж, що порогів скоро не буде, ну й кортить подивитися. То ж бо я і кажу, що і наша робота доки пороги є, а не буде порогів, сажотруси оті підуть, ну і нам нічого робити буде. Тут Хома, настороживши вуха, поспитав скептично, чого ж, мовляв, порогам не бути? Зроду - віку, як земля стала, вони з'явилися, то й зостануться, де ж бо їм подітися?

— Та ти що? з лісу хіба якого? — скинув здивовано очима Півторак — он люди з - понад берегів уже скрізь вибираються, бо скоро zalivatимуть водою, а він собі байдуже.

— Zalivatимуть та не заллють,— відрізав Хома, нахмурившись, ніби йому тронули болючу рану.

— Як казати, мо й заллють,— моргнув оком Півторак із загадковою рисою на обличчі. — Там здорово беруться— додав поважним тоном.

Хома ще дужче наїзжачив брови.

— То, може, скажеш греблю поставлять? — кинув він скептично, ледве стримуючи хвилювання.

— Та вжеж, кажуть, що поставлять,— відповів спокійно Півторак.

— То по-твойому, виходить, вони спинять Дніпро?— провадив Хома далі свої запитання, вороже блимаючи очима.

— Та вжеж, що спинять, скоро тільки перегородять не для чого ж ото греблю ставлять?

— І вона, думаєш, встоїть? Її не рознесе? — присі-
кався уже старий, остаточно згубивши рівновагу.

Тут Півторак був замислився. Цей скептичний Хомин-
тон, його підозрілість і ніби загадковість викликали
були в нього якесь замішання. Але швидко, після ко-
роткого вагання, він відповів, трохи непевно:

— Та кажуть, що встоїть. Там такі мури, Хомо, за-
кладають, що страсть дивитися. Мабуть таки встоїть —
додав він розважніше, більш упевненим тоном.

На цьому Хома визвірився на свого приятеля таким
злісним поглядом, ніби перед ним стояв найлютіший
ворог, запеклий еретик, що вирікає найобурливіші
думки, і тим ображає його слух, почуття й переконання.

— Та ти маєш свій розум? Кажуть, кажуть, — наки-
нувся він злісно, ніби йому урвався останній терпець.—
Кажуть. А ще на порогах виріс. Від кого, а вже від
тебе на це я не сподівався,— кинув зневажливо, ладний
здавалося вжити і більш кріпке слово, але стримався
й покивав головою докірливо. Потім повернувся спи-
ною до свого приятеля й мовчазливо, спустивши весла
на воду, взявся заповзято гребти. І вже опинившись
оддалік, крикнув услід Півторакові, що, облишивши
затишок, рушив і собі вгору, у протилежний бік, зовсім
збентежений з поведінки свого приятеля:

— А брешете всі ви, бо нічого не вийде з тієї греблі.
Чуєте? нічого!

Розминувшись з Півтораком, Хома стурбований, з
приглушеним почуттям гніву, спустився вниз, за течією,
де закинув був ятері. Він витяг першого з карасями.
Цього разу Хома міг би похвалитися добрими наслід-
ками,— такого влову, на подив, цієї весни не випадало.
Та Хому це не радувало. Похмурий і мовчазливий, не

промовляючи навіть до риб, як це звичайно бувало, коли спіймана вона борсалась у саку в передсмертному конанні, пробуючи вислизнути у воду, він байдуже, скорше механічно, правив веслом, посуваючись річкою до місця, де закинув був другого ятера.

Похмурий і невдоволений, ніби йому щось пекло всередині, він повернувся на беріг, до двору і навіть не звернув уваги на Петрика, що вибіг йому назустріч. І лише на його настирливі запитання, сповнені докору, чому дідусь не розбудив його, як їхав на річку, дід, завжди лагідний і поблажливий з онуком, сказав сердито: „та не чіпляйся ти до мене, як той реп'ях“, викликавши цим самим цілковиту розгубленість на безтурботному обличчі малого.

І цілий день Хома ходив у недоброму дусі. То він бурчав, що все перевелось, що нічого, до чого не кинься, немає, що ніхто нічого не робить і робити не вміє, то закидав невістці, що не вміє борщу наварити. То понурившись уперто мовчав, не відповідаючи, навіть якщо до нього зверталися. А то знову бубонів, що не прибрано як слід у коморі, що мало насадили цибулі, що годі йому спустити з своїх очей, не доглянути добре самому чогось у господарстві, і все робиться казна-як. Що то воно буде, як старі люди вимруть? Біда. А ще греблю нахваляються ставити? — плутаючись у думках, непомітно переносився він од двірських і хатніх справ до розмови на річці з Півтораком.

Надвечір, здавалося, він заспокоївся й задумливий дивився довго на поріг, слухаючи його стогін і гуркіт і музику. Потім, щось надумавши, витяг з-під повітки воза й, обдивившись його пильно з усіх боків, змазав дьогтем вісі й колеса, потім зняв із стійка сіна й на-

клав добру в'язку його на задок просторого воза, накінець витяг із скрині празникову, давно вбирану одержу, сині штани, чумарку й поклав так само на воза.

— Ану, Панасе, йди но сюди! — махнув він рукою синові, як той повернувся у двір з огорода, де був прався, не показуючись на очі сварливо настроєному батькові. — Замішай там волам на ніч, щоб нагодувати, як слід, а вдосвіта заложити їх у воза, я поїду в дорогу, — сказав йому пом'якшеним голосом.

Панас подивився на батька, на викочений серед двору і вже наладнаний віз, потім знову на батька й застиг вражений.

— Чого то ти так витріщився? — не стерпів його пильного погляду старий. — Зроби так, як кажу!

— Та куди ж це ви, батьку, збираєтесь? про яку дорогу кажете? — поспитав Панас здивовано, добре ж бо знав, що ніяких справ, що вимагали б негайної поїздки тепер волами, у них не було.

Старий опустил очі долу й, помовчавши, сказав:

— Поїду до німця, до Фохта.

По цій відповіді Панас із подиву аж рота роззявив.

— До Фохта? аж у Кічкас? — згадав він німця, до якого давно колись їздив батько, щоб шини на колеса натягти, коли ближче в окрузі не водилось ковалів. — Та чого ж ви туди поплентаєтесь? — дивувався Панас, якому ця батькова забаганка видалася досить кумедною, незрозумілою, дивовижною. — Та того німця може і в живих уже немає, — пробував він переконувати батька — то чого ж туди забиватися, і час витратити, і худобу гнати?

Старий, що задумливо дивився в одну якусь точку в просторі, навіть не відповів. Він очевидно вважав, що

справа з його поїздкою цілком і безповоротно вирішена і що будь-які балачки на цю тему являються зайвими, нічого не вартими. А що син знову приступив із запитанням, цікавлячись цією поїздкою, то старий нетерпеливо й загадково, заховуючи суть справи, відрізав :

— Чого та чого? ти не чогакай, а зроби так, як велю! Діло значить випадає, раз я їду,— додав він накінець, підкресливши, що без діла, на марне він гаяти часу не стане.

Ця відповідь, розуміється, жодною мірою не могла задовольнити сина, проте він не наважувався провадити далі розмову. І тільки ніяково знизав плечима, і вже увечері, коли батько вкостився на возі спати, Панас заявив своїй дружині стурбовано :

— Щось наш старий комизиться. А чого? не доберу розуму. Не інакше, що гедзь якийсь укусив його на річці.

V

Хоч Хома зробив зневажливу гримасу на синову пораду побувати одним заходом і на роботах у Кічкасі — це його ніби найменше цікавило. А втім це саме він власне і мав на оці, дійшовши рішення поїхати у Кічкас.

Він мав на думці одне приховане бажання, що з ним він не вважав ще за потрібне будь з ким ділитися,— побачити на власні очі, що справді воно там діється. Це бажання не раз мимохить спадало йому на думку, коли хтось із представників влади, чи то просто з односельців, турбуючись, не знати чого, його переїздом на Суху Балку, завжди натякали, завжди загрожували наближенням часу затоплення порогів. І завжди драгували його посиланням на роботи там за порогами, як на безсумнівний доказ неминучого спорудження греблі

й приборкання Дніпра, ніби це стало вже довершеним фактом.

Особливо вразила, особливо роздратувала його остання розмова на річці з лоцманом Півтораком.

Коли про ту греблю говорили йому ті „балакайли“ із сільради чи безусі простаки з села, то це куди не йшло. Що з його питаєш, коли воно свого розуму ще не має, і Дніпра гаразд не знає. Інша справа Півторак. Цей на світі, слава богові, чимало віку прожив, і Дніпро, ніде правди діти, бачив і знає. Як же ж не знати йому, лоцманові, що на порогах свій вік звікував, а й він отож: „Затоплять! Затоплять!“ Хіба стерпиш отаке? Звісно, Хоми не спантеличиш. Хома добре знає, що з цього нічого путнього не вийде. Це ж одне лише затемнення, як ото з деякими людьми буває. Живе собі, живе, і нічого, і раптом якась планета чи що виходить, вступає йому в голову, затуманює очі. Подивитися зовні, і чоловік наче, як чоловік, а прислухаєшся, побачиш, що в голові у нього щось не так крутиться, казна - що. То ж бо і є те затемнення.

А втім, подумав Хома, треба все таки пересвідчитись, на власні очі побачити, щоб потім сміливо можна було пельку забити отим балакунам, як вони почнуть іще приставати до нього, як насмілються іще надокучати йому оцими греблями та потопами.

Втішаючи себе цією спокусливою надією, старий вирішив не гаяти часу, зараз же пуститися в дорогу. А щоб приховати затію, він надумав за приклучку якусь справу, що має ніби до коваля і хлібороба з німецьких колоністів у Кічкасі Фохта.

Отож рано-уранці, коли село ще спало міцним передранковим сном тихої майської ночі, коли навкруги

стояла ще тьма, густа і пухка, як глибоко зораний і дощем щедро напоєний чорноземний степ, коли все в повітрі, здавалось, застигло в своїй нерухомості і тільки вічноневгавний, вічно буйний шум порогу нагадував про плинність часу й невпинність руху,—Хома був на ногах. І скоро, не барячись, одягнувшись у свою пазникову одяжу, виїздив уже з двору парою, запряжених сином, волів.

Спочатку він їхав покрученою, прибережною дорогою, що тяглася між близькими невеличкими хутірцями, розкиданими понад річкою.

Обминаючи затоки й улоговини, яруги й скелясті горби, що раз-у-раз перетинали путь, віддаляючи її геть од берега. то знову наближаючи, Хома навмисне держався саме цього шляху, не спрямовував на великий тракт, що йшов там далі степом, хоч той, останній, був зручніший і коротший.

Йому хотілося як довше їхати понад Дніпром, вчувати його шум, буйну силу, грізний гомін порогів, що часом вщухав то знову, з наближенням до нового порогу, дужчав, буйнішав.

Йому хотілося побачити, який то внизу, ближче до Кічкасу, Дніпро, чи не змінився хоч якоюсь мірою, про що йому стільки торочили.

Тим то він пильно поглядав на річку, униз, скрізь легкий, молошно-прозорий з вранішніх випарів серпанок, що плинув над водою, то здіймався вгору, безслідно танучи в свіжому повітрі. Та ба. І тут, як і там, угорі, ніщо не змінилося.

Той же самий широкий, повноводий, як і скрізь по весні бистротечний й гомінливий, у високих скелястих берегах, Дніпро.

І вже геть потім, коли річка круто повернула в бік, Хома кинув, нарешті, беріг, щоб не робити великого коліна й, скорочуючи путь, взяв у степ.

Одноманітність степового краєвиду, безмежність простору, його спокій війнули на нього незрозумілою сумовитістю.

Проживши довгий час безвиїзно там, на скелястому березі, звиклий до вічного шуму порога, до невгавного гоміну ріки, він згубив був, здавалося, у цьому тихому й глибокому степу чуття реальності, виплекане довгим життям на березі, втратив ніби точку опертя в своїх мислях, переживаннях і переконаннях.

А втім цей настрій сумовитости, чи то звичайної вразливости, чи просто задумливости, що завжди і, певно, з кожним трапляється при зміні звиклого оточення, продовжувавсь не довго.

Цей тихий спокій, лише зрідка порушуваний щебетанням невгомонних, сповнених радости пташок, що весело кружляли над головою в затканому соняшним промінням повітрі, цей тихий і широкий степ, що ген-ген розійшовся на всі сторони далекого обрію, швидко навіяв на нього затишок і рівновагу.

Старий поринав очима у простори, колись за його ще пам'яті, цілинного степу, з густими було періями й тирсою, а тепер уже обробленого, рясно засіяного хлібами, він залюбки біг очима за хвилястими гонами озимої пшениці, що тільки но починала колоситися, то дивився на молоду зелень ярини. Дивлячись на степ, старий вбирив у себе запашне повітря із сонця, із зелені й чорнозему, відчував радість буття.

Хвилинами йому здавалося, що все турботливе, буденне й важке лишилося там десь позаду на березі, зо

всіма сімдесятьма роками його життя, що власне там нічого й немає й не було, що є лише цей безмежний, просторий, затишний степ.

Забувши про мету своєї подорожі, Хома схилив голову на цупкий оберемок сіна, простяг ноги вперед і вдоволений, покурюючи люльку, затяг пісню, що ото зненацька спала йому на пам'ять з тих пісень, що давно колись полюбляв співати.

А чаєчка в'ється, об дорогу б'ється,—
Аж до землі припадає, чумаків благає:
Ой ви, чумаченькі, ви добрі люди,
Верніть мої чаєнята, то й вам добре буде“.

Повільно, як сама хода волів, однотонна, як степ, тяглася безупину однією мелодією ця пісня про необачну чайку, що „вивела чаєнята при битій дорозі“, чумакам на кашу.

І не знати, як довго вів би Хома цю пісню, повторюючи по кілька разів один і той же куплет, коли б не трапилась пригода, що так нагло порушила його затишний спокій і ледве не поставила на карту всю подальшу подорож його.

Досі Хома прямував узбічними дорогами, глухими й мало накоченими, що сполучали степ із ближчими селами, та ось він мусив виїхати на битий шлях, що вів на Кічкас. Він під'їжджав уже до цього шляху, він гукнув уже, махнувши довгим батогом над головами волів, „соб“, як ось, перерізаючи йому путь, показався автобус і, розірвавши степ гостро-подражливим посвистом, промчався швидко далі повз стурбованих волів, що з переляку аж поточилися були назад. Хома тільки чмихнув носом од в'їдливого диму, полишеного

позад себе автобусом, і довго, здивований, дивився йому вслід.

Та коли він, опам'ятавшись, знову гукнув „соб“, то воли байдужо махнули головами й непорушно лишилися на тому ж саме місці, де були спинилися. І скільки потім він не гукав, скільки не махав батіжком, як не лютував, загрожуючи їм усіма карами й лихами, проте, нічого не домігся. Воли тільки крутили головами, не зробивши ані кроку вперед. Він брався за ярмо, ставав за возом, підважував його плечем, намагаючись, що є сили, підсобити наляканій худобі, але й з того нічого не вийшло. Такої okazji з волами йому ще не траплялося.

Звісно, не без того бувало, що якийсь покаже норова, а потім і схаменеться. А тут же тобі хоч що. Обоє, як змовились.

Розгублений Хома зняв було шапку й задумливо, чухаючи потилицю, подивився на довгий і рівний шлях, на якому танув ген-ген, там, де далекий обрій, останній димок від зниклого з очей автобуса, й погрозово покивав услід кулаком. „От анахтема!“ . Потім поглянув волам у очі, хотів ніби розгадати їхній намір.

Він був подумав, чи не розумніше повернутися назад, а то чого доброго ще вскочиш у якусь халепу, бо не дарма ото скотина не йде. Треба мабуть так і зробити, — міркував він далі, а поїхати можна і пізніше, іншим часом, це ж не то що ік спіху.

Але позирнувши на велику в'язку сіна на задку воза, він відчув ніяковість. Хіба ж годиться з таким ото запасом корма вертатися з дороги? Що подумають сусіди, коли побачуть? що скажуть вони, коли довідаються?

І Хома, по ваганні, навівши іще раз міркування за і проти, постановив все таки посуватися наперед. А що воли й тепер байдуже поставилися до його зусиль зрушити з місця, то він удався до нової спроби: випряг воли, прив'язав їх ззаду до воза, став потім до дишла й, напружившись, потяг воза вперед. Після цього, коли він знову запряг волів, останні, не вередуючи, пішли самі.

По цій пригоді Хома, занепокоєний, чекаючи ніби на якесь лихо, посувався шляхом далі до Кічкасу.

VI

Над Кічкаськими берегами Дніпра стояло марево з пороку і диму, з піску і туману, коли ранком другого дня Хома, переночувавши в степу, дістався до Кічкасу.

Тьмяне сонце, підбившись над містечком, блідим відблиском просвічувалося крізь мерхлу заслону, що затягла собою геть чисто небо. Ніби тут над цими берегами недавно знявся смерч і, счинивши це марево, промчався далі.

Якийсь гул, приголомшений, ніби підземний, струшуючи горизонти, ішов відтіля знизу, разом з пронизливим посвистом паровозів, з тривожними сигналами сирен, з гуркотом коліс, з двигінням якихось машин.

Хома, вслухаючись у цей неясний для нього стугін, що счинявся там на березі, заслоненому од його ока і туманністю і скелястими горбами, спускався повільно, повз недавно побудованого робітничого виселку, на покручену і майже єдину вулицю старого Кічкасу.

Колись — це невелике селище, з одноповерховими, переважно кам'яними будинками міського типу, будо-

ванє статечними хліборобами · колоністами. Тут завжди панував сільський спокій, порушуваний хіба що мукуванням корів та беканням овець, що гуртами ходили на пасовиська туди, де розкинувся ото робітничий городок. Тепер цей Кічкас вразив старого своїм незвичним виглядом.

Не дивлячись на ранню годину, вулиця була сповнена гамірливости, руху, якоїсь кологнечі. Сновигали пішоходом, кудись поспішаючи, хлопці, дівчата, люди дійшого віку, у кепі, в капелюхах, у робітничих блюзах, у косоворотках, що собою аж ніяк не нагадували Хоми статечних німців, з їх поважною твердою ходою хліборобів. І скільки він не придивлявся до прохожих, не побачив жодного знайомого обличчя з тих, що їх він, буваючи раніше в Кічкасі, знав був издавна.

Та його увагу тривожив отой дражливий гугіт автобусів, що снували вузькою вулицею кудись вгору і назад, з людьми, то вантажені різною кладдю, щоразу змушуючи його наляканих і не звиклих до машин волів точитися в бік, на пішоходи.

Хома аж зідхнув з полегкістю, коли спітнілий після частого покрикування „соб“ то „цабе“ на непокірливих волів, що раптово згубили здібність розуміти його мову, він нарешті завернув у захисний, спокійний завулочек, де мешкав Фохт.

Тут уже, струснувши долонею рясний піт із порізаного глибокими борознами чола, він як філософ, що для кожного явища намагається знайти причину і дати пояснення, подумав, що худобина має добре чуття і що недаремно таки пручалися його воли там у степу, стикнувшись з автобусом. Ото треба було, мабуть, повернутися з дсроги, то менше клопоту б зазнав.

А втім згадав про мету своєї подорожі, що так близько вже до здійснення. „Не на те ж, мовляв, козак п'є, що є, а на те, що буде“. Заспокоєний з такої гадки спинився коло двору коваля і хлібороба Фохта.

Що йому вперше впало тут в очі — так це те, що, поприч будиночка, нічого у дворі з колишніх двірських і господарських приміщень не лишилося, та й будь-яких ознак того господарювання, власне, не видно було.

„Підупав Фохт“, — труснув головою Хома й постукав пужалном об цегляний стовп, що лишився од хвіртки. Але на цей виклик ніхто не відгукнувся. Тоді Хома, повз стовпчика, пройшов до ганку будиночка й знову заторохкотів пужалном у двері.

Коли швидко по цьому на порозі дверей показався якийсь молодий чоловік, обоє пильно і здивовано, озирнули одне одного.

— Ви до нас, папаша? — поспитав нарешті чоловік, перший опам'ятавшись після довгого і взаємного мовчання.

— Та я того, як його... Фохта хотів бачити, — відповів ніяково старий, почувачуки, що тут на Фохтовому господарстві сталася якась рішуча зміна.

Чоловік на хвилинку замислився, потім щось пригадав.

— А Фохта? Та його давно тут немає. Ще як починали, знаєте, роботу на річці, так всіх виселили туди вгору, під Верхню Хортицю. Тоді ж і Фохт виїхав, забравши з собою подвір'я. А це тепер ми живемо.

— От туди! — поморщився Хома, — а я думав чого то Фохт підупав, а його викурили. Потопом, значить, залякали, а він і послухався. А люди оце, виходить, і живуть, і нічого, — процідив Хома з лукавою посмішкою, ніби знайшов ще один доказ, що стверджував його міркування.

Чоловік і собі посміхнувся веселою, привітною посмішкою, моргнувши оком на Дніпро.

— Скоро, папаша, будемо затопляти, скоро. А покищо й живемо, бо треба ж було десь жити, як приїхали люди на роботу. Та ви заходьте до хати, та спочиньте, бо ви ж мабуть забилися здалека й, поглянувши на волів, посторонився з порогу, даючи місце старому.

Хома позирнув на цього чоловіка скоса. Хоч в його словах: „будемо скоро затопляти“ і видалась йому хвалькуватість, а втім простота мови цього чоловіка, його привітність і разом поважність у тоні і в рухах викликали до нього з боку старого деяке почуття симпатії.

— Скоро будете затопляти? Ну то ще побачимо — відповів Хома скептично, але з деякою стриманою вибачливістю в голосі.

Відсутність Фохта у Кічкасі, а в нього він сподівався про дещо довідатися й перебути з волами до повороту, плутала йому пляни, бо ж їхати на Верхню Хортицю йому було не з руки. Тим то він погодився відпочити, й, давши волам сіна, зайшов у хату.

— Бачиш, чоловіче добрий, я приїхав сюди подивитися, що воно тут робиться, — сказав згодом Хома, після першого виміну думками, коли обоє закусили салом, що його Хома витяг із привезеної ним торбинки, та запили поданим від господаря чайом з цукерками. — Базикають у нас всякого, так оце я і вибрався, щоб самому побачити, бо як сказано: людей слухай, а свій розум май. Та не знаю, як воно це краще зробити, чоловіче добрий, — звернувся він до нього з порадою.

Чоловік похвалив його допитливість до таких справ, а zarazом не стримався од того, щоб не вихвалитися тамтешніми роботами.

— О, тут, папаша, є на що подивитися, жалкувати не будете, бо таких робіт, знаєте, як у нас на Дніпрі, у цілій республіці більше ніде немає, та й то, правду кажучи, й Дніпра другого немає.

Провадячи далі розмову, він підкреслив, що саме тепер оце в пору приїздити, бо раніше було все не те: копалися, копалися, билися з водою і з скелями, а самої то греблі ще й не видно було, а тепер уже ого-го! Є на що подивитися. Накінець він порадив сходити до управи головного інженера й прилучитись до якоїсь екскурсії, щоб оглянути всі роботи під проводом лектора - інженера.

— Це легко зробити, бо екскурсії бувають щодня, аж з Уралу люди приїжджають подивитися, — заспокоїв він старого, коли той висловив був побоювання, чи не доведеться йому багато часу на це потратити, чекаючи на ту „скурсію“. — А можна ще звернутися, додав чоловік, ніби згадавши, до екскурсійної бази, це тут близько у нас, у старому Кічкасі, і вони теж покажуть, справлять куди слід.

Легенька рисочка заклопотаности поклатася на обличчі старому, чи то його турбувала неминучість шукати оту базу, чи то він вагався, до кого звернутися.

— Га? Так кажеш до скурсії треба приставати? — поспитав він ніяково, бажаючи ніби дізнатися, чи немає іще якогось іншого, простішого способу.

Чоловік подивився задумливо на старого й, по хвилині міркувань, проговорив загадково:

— А знаєте що, папаша? — рубонув він при цьому повітря енергійним замахом руки, аж старий, що сидів на стільці коло столу, хитнувся назад і, трохи стурбований, поспитав: „а що ж, чоловіче добрий?“ — Ось

що, папаша, — пояснив по короткій павзі. — Щоб вам не ходити до контор та, справді, не гаяти часу, підемо ось удвох на річку. Сьогодні, бачите, я працюю на другій зміні, з четвертої, значить, години, день у мене вільний, відпочити ще встигну, то й пройдемо удвох, покажу все, що робиться.

Старий не сподівався на такий зворот справи і зворушений доброзичливістю цього чоловіка, вдоволенням похитуванням голови, пристав на його пропозицію.

— Оце добре, синку, добре. Отак і зробимо, підемо удвох, а волики, якщо можна, хай постоять тут коло хати та відпочинуть з дороги.

Отож, по цій мові, господар узяв кепі, натяг на плечі піджак і вони облишили хату.

А за скільки хвилин вони були вже біля річки, й бережком, повільною ходою, плутаючись між брилами каміння, що ніби поскочувалось сюди аж до берега з якогось узгір'я, посувалися вниз за течією.

Попелясто-тьмяне марево, що стояло було зрання над цією частиною Кічкасу, розтануло й перед очима наших мандрівників відкрилася велична картина.

Зараз же ліворуч, ледве не дістаючи їхніх ніг своїми зрадливо-грайливими хвильками, що ніби зненацька хлюпали на берег, лежав, звиваючись у високих берегах, заллятий ясним сонцем, повноводий Дніпро й бистрими хвилями котився вперед на перегатки, що виднілися там, поблизу. Довгий ряд кам'яних биків, сполучених фермами й залізничними коліями, замикали собою перегатку з обох боків, високо підносячись над водою. Тут же, по схилах обох берегів, розкинулось ціле ново-збудоване місто з залізничними коліями близько берега, з бетонними заводами, з майстернями, склепами, ре-

монтними цехами, з житловими будинками, геть туди далі вгору. Там і там на перегатках виднілися високі й стрункі зводи ажурно-сталевого плетива вантових дериків і парових зводів, що підносилися вгору, то спускалися вниз, підіймаючи то спускаючи великі цебри з бетоном, з камінням. Мов одоробла якісь, що скидалися на велетенських слонів, вертілися в кар'єрах екскаватори, що виймали звідтіля своїми металевими хоботами, керованими машиністами, потрощений вибухами граніт і вантажили його на плятформи. Там і там, скрізь по обох берегах, снували безперестанку паровози, подаючи на плятформах якийсь матеріал, то вивозячи із кар'єрів каміння.

А над усім цим па́нував невгавний, дужий, не спинюваний ані на хвилину гул, де тремтіло повітря й двиготіли гранітні береги, що ніби стогнали, порушені в своїй віковичній незайманості несподіваним дотиком людської руки, озброєної отими, скрізь розставленими машинами.

Тут вчувався притишений дзум свердлільних станків, що точили в гранітних скелях бурки для закладки в них вибухових патронів, перегукувались пронизливим посвистом міцні віденські та американські паровози, що, важко дихаючи парою, підіймалися крутоярими берегами з важкими самоперекидними плятформами-думкерами; тут важким приглушеним гуркотом двігатіли машини дробильних заводів, розтросуючи своїми міцними валами заводів Крупа велике гранітне каміння, перетираючи його на порошок, потрібний для бетону. Тут вразливим, тривожним вереском дзизчала сирена перед вибухом у скелях закладених патронів, сповіщаючи про небезпеку для тих, хто наблизиться до місця вибуху.

Старий розгублено озирався, щоб не потрапити під паровоза, щоб не опинитись під гаком зводу зі спущеним цебром, то переводив зір далі, намагаючись охопити всю картину робіт.

— Ну й накрутили тут? — проговорив він, нарешті, скептично знизавши плечима. — Бігають, крутяться, а що воно й до чого, нічого не втямиш.

— Не турбуйтеся, папаша! — заспокоїв його супутник. — Ми тут від початку, так уже знаєм все. Ось розберемось. А що не ясно — так це тільки попервах і з кожним отаке буває, а треба, значить, приглянутись, до самого кореня дійти.

В цю хвилину вони спинилися на скелі, усюваній залізничними коліями, внизу якої зараз же за рейками зяяло глибоке і довге, квадратової форми, урвище, зі стримкими, як мурована стіна, берегами.

— Оце бачите? — показуючи рукою на урвище, сказав старому його супутник. — Так оце, щоб ви знали, копань гідростанції. Колись, якщо може ви бували тут, то знаєте, стояла суцільна скеля, а тепер? три роки тут володались з нею. Свердлами її точили, вибухами били, метр за метром трошили, та й без молотків не обійшлося. Три роки її виймали, вивозили туди на дробильний завод, то на річку, на перегатки. Понад триста тисяч кубометрів її вибрали звідцілья і тепер маємо! вона готова! Копань цебто, а швидко буде і станція. От починають класти бетон, основу для неї, а там вмуровуватимуть і турбіни. Розповівши про будівництво гідростанції, він кинув оком на лівий берег, де за перегаткою ліворуч виднілися ніби арки якихось споруд.

— Ото там будується шлюз, — показав він рукою на арки, — там обходитимуть греблю пароплави вгору на

Дніпропетровське і далі, чи пливучи вниз до Запоріжжя, до Херсону.

Він охоче і залюбки почав був розповідати про працю шлюза, а заразом і гідростанції, як Хома, що виявляв уже деякі ознаки нетерпіння, то важко позіхав, то мурмотів щось під ніс, то мовчазливо, прищуленим оком, позирав навколо, доткнувся пужалном його плеча.

— Ти, чоловіче добрий, щось дуже торопишся, не забігай прудко наперед, бо як то кажуть, що було, то бачили, а що буде — побачимо, — перепинив він свого супутника не зовсім ввічливо. — Ти мені покажи тую греблю, що воно й до чого там.

Супутник хоч і був трохи вражений з Хоминої нетерпеливості, проте вибачливо подумав, що старому, певно, часу бракує, і щоб завдати йому втіхи, поспішився погодитись на його бажання.

— Якже ж, папаша? побачимо й греблю. Ось зараз і підемо. Гребля це, знаєте, знаменита.

Взявши ліворуч, вони спустились на перегатку правого берега, а потім і середньої течії.

Це була на десятки метрів завширшки дамба, що замикала частину річки зо всіх боків, зроблена із дерев'яних кашциць, завантажених камінням, огорожених металевою стіною із сталевих дощок-гари й обнесених товстим шаром піску, наточеним з річки за допомогою землесмоків.

— Оце тут і проходитьиме гребля, — почав він пояснювати, посуваючись повільно по дамбі. — Он від тих биків, що там коло правого берега, потім через копань, що буде оголена тут у перегатках після випомповування води, і стикнеться з тими биками, що виступають із води коло лівого берега. Отак вона і ляже суцільною сті-

ною, — зробив він широким замахом руки дуговату лінію, випнуту в напрямку течії.

Старий уважно роздивлявся і на міцні, водонепроникливі перегатки, де стояло вже кілька струнких, зведених високо вгору вантових дериків, наготовлених для кладки бетону, і на гігантські бики греблі і на водосмоки, що, оточивши відгорожену ділянку річки своїми трубами, витягали з неї воду велетенськими смоками. А що в нього виникало багато запитань, то його супутник знову взявся пояснювати.

— Як це робиться? Праця, звісно, дуже складна, бо доводиться боротися з водою. Отож треба обережності й запобігливості, ну значить і часу, бо швидко з такою рікою не упораєшся. Одне слово, треба було її поступово гнuzдати. Так ото й робили. Спочатку відгородили перегатками річку з лівого й правого боку, а всю воду пустили середньою протокою. З відгорожених ділянок висмоктали воду, оголили днище, зняли м'який шар граніту й взялися бетонувати. А коли на лівому боці спорудили підмурок греблі, а потім звели оті бики, з проміжками між ними по 13 метрів завширшки, тоді розібрали тимчасову перегатку, пустили всю Дніпрову воду через ці переміжки й закрили середню протоку. Після висмоктання води і тут робота буде провадитись таким самим способом.

— Звичайно, це лише частина всієї роботи, хоч і досить поважна. Головні труднощі й побоювання були із закриттям середньої течії. Але, як бачите, це вже зроблено й вода відведена через забетонований лівий берег. Тепер лишається будувати греблю. Після того, як буде зведена гребля через середню протоку, тоді стануть бетонувати проміжки між биками під захистом

щитів. Тоді буде утворений суцільний мур греблі, вода піде у крицеві труби гідростанції, тоді запрацюють турбіни, тоді матимемо перші струми електрики.

Тимчасом і непомітно вони дійшли до кінця перегатки й спинилися перед довгим рядом биків, що впиралися у лівий берег.

Тут буйно, з неймовірною хуткістю, ударяючись у міцний мур биків, шугав через десять вузьких мурованих проміжок між биками, з клеткотом, з кипінням і гнівом, стиснутий зо всіх боків, увесь багатоводний Дніпро. А вирвавшись за бики розходився тут же близько з другого боку на всю широчінь понад перегатками і йшов далі униз, лагідний і тихий, на Запоріжжя, на лиман.

Хома мовчазливо дивився на клеткотливі води стиснутого Дніпра, на бики, на перегатку, що тяглася аж до правого берега, цілковито закривши тут протоки, і якось знітився.

— Так, кажете, вся гребля буде отакою? — поспитав він нерішуче, показуючи на широченні бики.

— Атож! тільки буде набагато вище, — пояснив супутник, — зараз бики мають понад тридцять метрів, а закінчена гребля буде заввишки на шістдесят з половиною метрів.

— Ото, значить, така глибока вода буде? — промимрив Хома, — що ж і не розвалить вона греблі?

— А чого ж там розвалить? — здивувався супутник. — Отож бачите, яка бетонна широчінь, а бетон міцніший за граніт.

— І не розміє? Це ж вода. Вона потрошки, мало-по-малу, а там все більше, більше, а потім як шугне. Вода тож, чоловіче добрий, сила, та ще яка! Як буде

така повідь, як ото років з тридцять тому була, що тоді, га?

— Що? Та нічого, папаша. Про це вже подумали. Там на горі греблі будуть такі вікна, закриті щитами. Їх підніматимуть за допомогою спеціальних зводів, коли повідь чи то крига, і все це проходитиме через розчинені вікна.

— А вона, знаєте, з-під землі може взятися, днище підміє. Вона ж скрізь собі знайде щілинку, що тоді? — доскіпувався старий.

— Будьте певні, папаша, і тут нічого не вийде, — зауважив той, бо днище з граніту, слабкий шар знімали, занурювалися були метрів на вісім, аж до міцної скелі і все це заливали таким цементом, що куди там!

— То по-твоєму греблю збудують і пороги затоплять?

— А то ж як? Ну звісно ж, папаша, кажу ж, що це скоро буде.

Старий важко зідхнув і, спершись на пужално батога, що з ним ходив по будівництву, міцно замислився, аж його вразив незрозумілий белькіт.

— *What a picturesque old man! He, too could not help coming here**, — проговорив один з двох мужчин по-англійському, що в цю хвилину проходили перегатками повз них.

І коли супутник Хоми, на допитливий погляд останнього, сказав, що то американські інженери, що доглядають за будівництвом греблі, старий глибокодумно, ніби для нього лише тепер стало дещо зрозумілим і переконливим, процідив:

— Он як! І машини американські й доглядачі. А по-

* Що за колоритний дід. Він теж не зміг не прийти сюди.

мовчавши хвилинку поспитав: — а хто ж то ти будеш, чоловіче?

Хомин супутник весело посміхнувся їй, зробивши довгу павзу, відповів:

— А я тут десятник на бетоні, Ладоха. Будьмо знайоми. Будує, значить, оцю греблю, — додав він гордовито, з усмішкою, легенько зашарівшись.

Обоє вертались по цьому в старий Кічкас, потомлені ходьбою, не то замислені, огорнуті якимись думками.

Проте, коли старий, попрощавшись з Ладохою, вирушив на поворотну путь, він наостаннє ще раз уважно і довго подивився згори від робітничого виселку на Дніпрові береги, повіті клубами диму, пороху й піску.

VII

Хома повернувся додому в якомусь незвичайному для нього настрою. Від тієї бурчливості, що було охопила його перед кількома днями, й подразливості, з якою напосідався був він на своїх, не лишилося, здавалося, нічого. Це відчув Панас відразу, з перших слів, скоро старий в'їхав у двір. Але разом з тим зник і той глибокий лагідний спокій, що світився був ще недавно в його очах, той затишний спокій, що набувається лише з багатьма роками злагодженого, цілком визначеного життя, з твердими думками й переконаннями, з непорушеними звичаями й уподобаннями. Старий став якийсь інший, ніби підмінений, приголомшено розгублений, а на його обличчі, зовнішньо ніби лагідному, поклалася нова рисочка якоїсь сумовитості й глибокої задумливості чи то внутрішньої подвоєності. Навіть його хода, до того рівна й тверда, як і рухи, упевнені й

точні, не дивлячись на його вік, раптово стали млявими, непевними.

— Як же вам іздилось, тату? — поспитав Панас, випрягаючи волів і поглядаючи на сумирно настроєного батька.

— Та нічого, нічого, справився, — відповів Хома лагідно і ніби охоче, проте якимось приглушеним голосом. Нічого, тільки воли в дорозі щось норувались, не хотіли були йти, а так нічого, ба справився!

Панасові кортіло дізнатися, в чому саме, в яких то ділах справився батько, а що той зовсім нічого не розповідав, то знову поспитав:

— А що ж німець? Бачились із ним? Як там живеться йому?

— Та нічого, буцім то нічого, — завів старий знову тим же голосом, огорнутий якимись спогадами й почуваннями. — Вибрався під Верхню Хортицю, у степ — додав задумливо, ухиляючись від подальших балачок.

— Отож то і є, я так і думав, — ухопився за слово Панас, сподіваючись на продовження розмови, — звісно, мусив вибратися. Це ж там провадяться роботи. Як же воно там з греблею?

Старий, ніби вражений, звів очі на сина:

— Га? як гребля? Та будують, будують, — проказав загадково і коротко, і знову, перевівши очі в простір занурився в якусь думку.

Потім, як людина, що ніби довго перебувала на від'їзді і оце знову повернулася до рідної оселі, де все їй було таким близьким і дорогим, він пішов роздивлятися по хазяйству. Спочатку він обійшов навкруг хати, спиняючись на кутках і стукаючи важкою палюгою по дерев'яній зв'язі, що видавалася зовні, ніби пробував

міць деревини. Потім зазирнув у комору, в повітку й до курятника, смикаючи рукою двері, то стукаючи тією ж палюгою об стінки.

Особливо довго він топцювався біля гіллястої, з великим шатром яблуні, що давно, замолоду ще посадив її тут поблизу хати і що збереглась єдина з цілого ряду вже всохлих деревин. Висока, старезна, з багатьма кронами, з дуплом уже прикорні, але ще зелена, з молодими паростками на старому гіллі, вона давала густу тінь і прохолоду й служила єдиним захистом під спеку на кам'янистому березі. Він замилювано, з якоюсь любовною ніжністю, але разом з журбою поглядав на стовбур, на пишну лапату зелень, на рясно зав'язані яблука, що цілими китицями сиділи на га-лузз'ях.

— Ви щось, тату, там наче ворожите? — кинув жартівливо Панас, поглядаючи осторонь на батька.

— Та то я, бач, кажу, що добра яблуня оце у нас, — відповів старий ніяково. — Скільки то років їй буде? Ще як ото турецька війна сімдесят сьомого року починалась, то посадив її. А вже попоходив я біля неї, поки вона вкорінилася та в силу увійшла, попоносив я для неї води, — згадував він замріяно. — Ну й виросла ж родюча. Живуче дерево вийшло і нас ще мабуть переживе. То-то сказано, подбай замолоду.

Старий аж оживився, згадуючи роки яблуневої родючости.

Та коли Панас, потакуючи батькові, зауважив потім зненацька і зовсім необачно, що яблуня, мовляв, хоч і добра та мабуть швидко згниє, як скоро опиниться під водою, старий аж здригнувся.

— Що ти кажеш? Га? — поглянув стурбовано на

сина й, не чекаючи на відповідь, хутко, ніби відчув раптово тут небезпечне місце, відійшов.

Вийшовши за двір, він повільною ходою підвівся селом трохи вгору. Хвилинами спинявся на спорожнілих ділянках і тоді прикладав до лоба руку, озирався навкруги, на простори, на могили, що виднілися там і там з обох боків. Мов полководець перед близьким і неминучим боем розглядав місцевість, вибирав позицію, де краще й безпечніше розташувати своє військо.

— А що, діду, як воно діла?— цікавився дехто з його спільників, з тих, що, киваючи на Хомину хату, сиділи на своїх місцях, не тороплячись на виїзд.

Хома опускав руку, переводив зір на сусіду й відповідав туманно, знизуючи плечима:

— Та діла, звісно. Які тепер діла...

— Всидимо тут? Чи як? Кажуть, ви оце їздили кудись, у Кічкас чи що? Що там чувати?

Але Хома й на цей раз удаючи, що не розуміє про що йде мова, відповідав так само неясно і коротко, з розгубленим виглядом, і раптово, щось ніби пригадавши, обривав розмову й прискороною ходою плентався геть.

Над вечір він виніс був з комори усе своє рибальське приладдя, навіть те, що ним давно вже користався, але проте все ще зберігав, як реліквії якісь. Там були волоки, ятері, намітки, вудочки, що з ними інколи виходив на річку, так більше для розваги.

Розіклавши усе це серед двору біля призьби, він довго роздивлявся на вудочки, на сітки ятерів, пробував міць ниток на волоках, потім несподівано, і на подив малого Петрика, що крутився тут же, висловлюючи бажання поїхати на ніч на річку, старий переламав

кілька держаків з вудочками, поточених уже шашлем і, викинувши їх, відніс усе приладдя назад, у комору.

— Сьогодні ми, синку, на річку не поїдемо, — сказав він задумливо малому, — може якось іншим разом виберемось. Ох-хо! — зідхнув він важко. — Що з тебе вийде тепер, хлопче, гречкосій може нещасний.

По цім слові, що зненацька, здавалось, зірвалось у нього з язика, він знову замовк, заховуючи свої думки, не насмілюючись поділитися ними будь з ким.

Навіть ніч, що своїм дотиком приборкує думки й успокоює болі, не вгамувала його. Вклавшись на возі серед двору, під темно-синім шатром неба, він довго перекидався з боку на бік, хвилинами щось мурмотів, то підводив голову й, втопивши очі в густий присмерк, слухав бурний, загрозливий, невсипучий плескіт порогу. Лише над ранок, як скоро з Дніпра потягло свіжою прохолодою, а на східньому крайнебі покладося ледве помітне пасмо з позолоти й, роблячись яскравішим, поплелося вище в гору, старий вгомонився, заснув міцним сном. Він прокинувся пізно, коли сонце, викотившись із степу, високо підбилося над могилами й добре пригрівало йому в голову. Окинувши оком навкруги, він легко, по-парубоцькому, ніби згадавши важливу справу, сплигнув на землю.

— Так що ж з тебе вийде, Петрику? Гречкосій? — звернувся він лагідно до малого, що бавився у дворі, митикуючи над якоюсь будівлею із піску. — А може якийсь інженер з тебе буде? Га? — додав ласкаво, поглажуючи рукою по русявій головці онука.

Якась заспокоєність світилася тепер у нього в очах і примиреність, і рішучість. Швидко вмившись, він поважною ходою попростував до сільради.

На ганку сільради він був затримався на хвилину й поглянув іще раз задумливо на затоку, на береги, на Дніпро. Потім переступив поріг, несміливо увійшов у кімнату, де сидів голова, заклопотаний якимись справами із людьми. Повертiвшись нiяково на ногах, Хома присiв осторонь на лаву i якось нетерпеливо озирався по боках.

— А ви з чим, дiдусю, до нас? — звернувся нарештi до нього голова.

Старий, стрепенувшись, звiв на нього очi, але враз же опустив їх долу.

— Я, бач, знаєш, Гавриле, того, — промимрив він глухо й спинився, нiби йому було важко розмовляти.

— А скажiть менi, дiду, коли ви будете виселятись? — поспитав його Шило, прибираючи поважного вигляду, — ось скоро i раду переводимо туди на Суху Балку, а ви ото нi куєте, нi мелете. Що будемо робити? — питаюся.

Старий покивав головою й, поглажуючи сивi вуси, вiдкавав повiльно i нiяково, видобуваючи слова десь у глибинах:

— Та отож, Гавриле, i я кажу, отож i я прийшов. Давай, кажу, грошей та будемо виселятись.

Голова, що давно був згубив надiю домогтись вiд старого згоди на переселення i цього разу завiв з ним розмову скорше з обов'язку, аж розвiсив вуха з несподiванки.

— Вам грошей на переїзд? — перепитав він, не довiряючи своєму слуховi.

— Та отож треба, мабуть, переїздити, бо вони, сто чортiв їх мамi, збудують таки греблю i, чого доброго, заллють i нас водою, — вiдповiв він нахмурившись.

— Як кажете, діду? — розреготався голова, виймаючи з шухляди давно заготовленого договору на виплату Хомі грошей. — Кажете, збудують. А тож як! Ну й опортуніст же ви, діду, просто Хома невірний, скажу я вам, — сміявся ще довго голова, аж трусився за столом, не знати, чи з Хоминої чудаковатости, так несподівано і цілком благополучно закінченої, чи то із свого дотепного виразу.

Травень 1930 р.

І

Те, що досі носилося в повітрі настирливо-хвилюючими, турботливо-полохливими чутками, стало, нарешті, реальністю, ясною, незаперечною, для всіх оче видною, для всіх гостро відчутною реальністю.

Коли ще місяць, навіть тиждень, навіть ще кілька днів тому дехто втішав себе надіями, що це може ще минеться, не торкнеться їхнього міста, принаймні їхньої установи, буде якщо не скасовано, то хоча одложено на довгий час, може на майбутній рік, то тепер усі ці надії зівяли раптово і внівець, як листя соромливої мімози під подувом першого морозного вітру.

Жадних сумнівів, ніякісіньких надій — чистку в установі таки оголошено. Про це говорить сьогоденне число місцевої газети, про це розповідають крамарі на вулицях, про це красномовно галасують плякати, вивішені у вестибюлі, на сходах і в коридорах установи з такими категоричними, з такими вразливими, непримиренно чіткими льозунгами: „Вичистимо сміття з нашої установи й зміцнимо її працездатність“. „Геть з наших рядів усіх негідників, явних і тайних представників класового ворога, що дезорганізують наш тил, підривають міць пролетарської держави“. „Виведемо на світло, денне непманських агентів, глітайських підлабузників

усіх наймитів капіталістичних акул, що точать молоде тіло радянської влади" і тому інше і тому подібне.

Ще вчора зранку, навіть увечорі тут на сходах і в коридорах, чисто пофарбованих спокійно-затишними кольорами, нічого не було, окрім самотньої афіші про гастрольні вистави російської оперети, а сьогодні, сьогодні куди не глянеш — скрізь зачепишся оком за якийсь плякат. Чиясь владна рука, раптово, як та невидимка, розквітчала ними так рясно будинок, розвіяла всі приховані надії.

Жадних вагань, ніяких одстрочок. Все ясне і безсумнівне. Ба навіть день чистки вже призначено і вивішено скриньку біля в'їстя із закликом: „Громадяни! опускайте заяви на негідних співробітників“.

Тому сьогодні в установі такий незвичний, приголомшений, трохи зажурений, трохи нашорочений настрій.

Не чути розмов про останню виставу „Мариці“, ні про черговий виступ у ній відомої, всіма коханої, столичної гастрольорші, незрівняної душки Нелі Світлан, ніхто не висловлював скарг на труднощі буденного життя, труднощі з хлібом і маслом, як це було в інші дні, ніхто не висловлював і своїх міркувань щодо причин цих труднощів, не подавав і думок, як цю справу можна б поліпшити. Елегійно-осіння туга, раптово взявшись у цей соняшний, блакитно-ніжний серпневий ранок, лягла на конторках, на бюрох і обличчях, заповнила ніби собою всі кімнати і високу, ясну, з чисто вибіленими стінами залю установи, колишнього банківського будинку.

Тому то непокійні, тоскні зори, притишені, уривчасті, строго ділові розмови, неприродні, фалшиво-неприємні посмішки й задумлива тривога в очах. В кожного ж

бо з цих фінвідділових співробітників зродилася полохла думка: „чи не я?“, кожен пригадав своє минуле й сьогочасне, своїх родичів і знайомих, свої вчинки і роботу. В кожного зірвалося запитання: „Як то воно буде? Чи не сказав де зайвого слова? чи не зробив де чогось необачного? чи не скомпромітував себе якимсь вчинком?“

Тому то і Сидір Іванович Гудзик, цей відповідальний співробітник установи, під вражінням загального настрою, свідомий важливості тих подій, що незабаром мусіли відбутися в установі, теж замислився над собою, над своїм життям.

Як і всі інші, він бисто і легко, мов на казкових крилах чудо-птаха, промайнув через усі тридцять п'ять весен свого життя, туди і назад, спиняючись на окремих датах і епізодах, то ще ясных, то примерклих уже, зтягнутих туманною заслоною скороминущого часу.

Пригадуючи позитивні й негативні сторони, ті й інші вчинки, він за професійною звиклістю робив ніби підсумки, підводив баянс. Виходило ніби не погано. Особливо революційних заслуг, може, він і не має, проте і чогось поганого, що можна було б закинути йому на карб, теж ніби не має.

Ну що бо справді можуть сказати про нього? Що можуть поставити йому за провину? До чого можна присікнутися?

Сидір Іванович знову перенісся за тридцять п'ять весен свого життя, торкнувшись перш за все свого родоводу.

Він не з дворян, не від цього трухлявого походить коріння, що постачало для старого режиму всяких привілейованих ледарів. Він і не з духовного роду, що довгі

роки дурманив народ, як тим опіумом, ладаном та кропилом. Хоч це, тобто походження, каже інструкція для чистки, і не повинно мати значіння на вирішення долі, а втім все таки хвалити бога, що з тими дворянами та попами не має нічого спільного, все таки краще, що в його жилах тече, так би сказати, потомствена трудова кров.

Правда, його походження, власне соціальне становище його батьків трохи не таке, може, як би зараз хотілось,— не чисто робітниче, але все таки... Його бабка по матері вийшла з миргородських селян. Це він добре знає, вона ж бо завжди, як розповідала йому казок, згадувала Диканьку і Сорочинці, з їхніми пряниками - медяниками, та бубликами - вергунами і з тими чудернацькими ярмарками, що ними так вславився Микола Васильович Гоголь. Та й не тільки по бабиній лінії носить у собі трудову кров, а має її і по дідовій. Дід його був наймитом, справжнісіньким наймитом у купчихи Чичітки, а батько його — тут на досі ясному чолі Сидора Івановича поклася зрадлива зморшка,— батько його, правда, збився був трохи на іншу дорогу, мав собі різниці. І треба ж було встрявати йому в це брудне діло. А втім, розправив лоба Сидір Іванович, що поганого в тому. Хіба він був справжнім купцем, як той Бродський, або Жмудський, що мільйонами вертіли, як якимись п'ятачками, і мали такого краму, такого добра, що не перерахуєш, не надивишся. Де там? Паршивеньку крамницю мав у захудалому місті, та й перебивавсь з квасу на воду. Звісно, краще б її зовсім не мати було. А проте, хто іще знає, чи був він власником тих різниць, чи просто прикажчиком тих же багатіїв Чичіток.

Отже й виходить, що він, Сидір Іванович, якщо не зовсім пролетарського, не чистого, власне, пролетарського походження, то без сумніву трудового, близького до пролетарського.

Зробивши цей висновок, Сидір Іванович зідхнув полегшено і навіть сміливо, широко розкритими очима пробіг по стурбованих обличчях службовців.

Переконавшись, що з боку походження йому особливо ніщо не загрожує, він взявся навіть за роботу, але швидко підвів очі, замислився.

Що трудової крові — то це добре, це безперечно добре, щоб там не говорилося в інструкції, але цього ще замало, це ще не все. „А що ти сам за один? — поспитають, звісно, у нього в комісії, — „покажи но своє обличчя“. Що ти на це відповіси?

Сидір Іванович знову стрибнув у минувшину, де, мов у тумані, в неясних образах ховалися перші спогади перші вражіння з його дитинства.

Що свиней він не пас, і в череду зі скотиною не ходив, і в батраках ніде не служив, це він добре знає. Що не служив, то не служив, похвалитися не зможе, але й за прилавком у крамниці, про це сміливо може заявити, ніколи не стояв і будь-якого інтересу до неї не виявляв. Він вчився, скільки себе знає, бо який же батько бажає зла своїй дитині?

Отож, хоч і які там достатки були в батьків, а все таки віддали його в школу. І то сказати, не в якусь там дворянську гімназію, чи в семінарію, а в демократичну торгову школу.

Звісно, він здобув таки й вищу освіту, закінчив комерційний інститут, але чи є в цьому щось поганого? Розуміється нічого. Хіба ж мало вийшло революціонерів

із комерційного інституту? І взагалі, хіба для совіцької власті не корисніше мати з нього досвідченого, чесного фахівця, ніж приміром неписьменного наймита.

Тут Сидір Іванович задоволено пригадав перші роки своєї практичної діяльності.

От уже дванадцять років, як він працює на радянській службі. З перших днів по закінченні інституту він поніс свої знання на службу революції. Він не закопав у землю набутих таланів, як ті біблейські фарисеї, не поніс їх на службу капіталістам, а віддав народові. Ще тоді, коли більшість фахівців саботувала владу, галасувала про неминучий голод і неминучу загибель більшовиків, ще тоді він став рішуче на бік більшовиків, пішов працювати в продком за бухгалтера. І стільки із-за того перетерпів. „Сидоре! Сидоре!— присікався не раз батько,— хіба ж для того я тебе вчив, щоб ти якшався з тими грабіжниками, з харцизяками, хіба ж для того останні копійки витрачав, щоб ти став робити більшовикам на руку? Опам'ятайся, бо лихо тобі буде!“ „Сидоре! Сидоре!“— дорікала і мати зі сльозами, дорікала і вмовляла: „Не кидай, синку, тіні на батька, на матір, не зв'язуйся з більшовиками, не псуй свого ймення, воно ще може пригодитися, бо знаєш, власть ще може переменитися. Отож поріднився б тоді з Чичітками, взяв би собі Дору і став би людиною на все місто. Он і старий Чичітка цього не цурається, не то що не цурається, а сам натякає“. Але він не піддався цим спокусам. В нього вистачило революційної сили і мужности не потурати на батьків, не зважати на їхні загрози і нарікання. Він сміливо віддав своє життя більшовикам. Дванадцять років ще тому! Хто має такий великий досвід у роботі? Хто з їхньої установи може

похвалитися таким довгим радянським стажем? Хто має стільки заслуженого права називатись червоним радянським фахівцем, як він?

Звичайно, як подивитись на це з вузького погляду, з погляду сьогоднішнього дня, його вчинки можуть видатися декому і не зовсім героїчними. Справді. Зараз же кожен хоче працювати на радянській службі, кожен хоче стати червоним фахівцем. Але з історичного погляду, то був не абиякий крок. Піти на службу в продком, до більшовиків, коли навколо точилися повстання, коли не знати було чим це все закінчиться, коли рідня виступала проти нього, це не абищо, не аби-яка заслуга.

По цьому Сидір Іванович з деякою стриманістю подумав і про інші свої заслуги, про свою революційну свідомість. Як наступали денікінці на місто, він вирішив був виїхати разом з більшовиками і лишився лише завдяки якійсь випадковості. А лишившись жив довгий час майже цілком конспіративно, не показувався на вулицях, особливо вдень, не відвідував навіть знайомих. А трохи пізніше, теж за денікінців, переховував у себе навіть більшовика, мужа його двоюродної сестри, дозволивши йому переночувати з нею на його квартирі.

Про це, правда, розмірковував далі Сидір Іванович, він може й не буде говорити на чистці, це йому лише так мимохить пригадалось, але все це знову ж яскраво підкреслює його переконання і симпатії. Він не те, що, приміром, царський служака з палати, або казначейства, що йому все одно де і кому служити, і не якийсь там молокосос, що без року неділю працює в установі і не знає що і до чого. Він, хвалити бога, не те, і не те.

І Сидір Іванович погордливо пробіг очима по розгублених обличчях службовців, ніби запитуючи, в кого єсть такий поважний стаж, як у нього. Хто має таке героїчне минуле.

Минуле?

Тут Сидір Іванович, мимохіть, спинився на останніх роках життя, на останній своїй практичній діяльності. Звісно, сьогоденне життя надто буденне. Воно увійшло, так би мовити, в свої береги, як та вода, що, буйно розлившись по весінній повіді, потім спокійно побігла в своїх берегах. Сьогоденне життя надто обмежує людські натури, не дає власне приводу для виявлення героїчних здібностей. Сьогодні тільки й розмов про звичайну працю.

Праця службовця та його клясова свідомість — ось що має основне значіння у вирішенні долі службовця, — пригадав він знову інструкцію про чистку. Покажи, мовляв, що ти вмієш, та як працюєш, а тоді ми скажемо, чого ти вартий. Та як праця, то й праця.

Бо що йому можна закинути з цього боку. Ледарство? Недбальство? Може бюрократизм? Так кому ж невідома із службовців його віддана робота? Хто завжди так своєчасно, без будь-якого запізнення, з'являється на службу й лишає установу не раніше, як проб'є встановлена година. Чи була негода, пронизлива вохкість і мжичка, чи скаженів вітер на вулицях і било тридцятиградусним морозом, коли добрий хазяїн і собаки не пускає з двору, він все таки акуратно приходив на службу. Хто має так небагато пропущених на рік робітних днів? Він усі їх пригадає. Першої пречистої, коли їздив у сусіднє село до храму, Різдво по-старому та день свого ангела. Тільки й того. І то не тому, що

він додержується релігійних забобонів, боронь боже, він більше атеїст.

Що ні, то ні. Непереможні обставини, форс-мажорні причини трапились — він хворів, як своєчасно про це заявляв у місцевком.

Знов же він не якийсь там старорежимний службовець, що нічого не знає, окрім своїх годин, він активний громадянин, член тавариства Осоавіяхему, Мопр'у і „Геть Неписьменність“, свідомий член радянської суспільности. Ні, він не такий, як дехто із службовців установи, що про них уже згадується в стінгазеті й досить одверто розповідається в установі, як про порушників клясової лінії.

Порушників клясової лінії? На цьому слові в спокійних очах Сидора Івановича поклатась була тривожна рисочка.

Його спокій порушив спогад про одну історійку з його службової практики, історійку, що її старанно досі обминав, як старанно і заховував навіть від найближчих людей. Зі згадкою про ту історійку йому неприємно засвербіло в носі, защеміло і на серці. Він стурбовано провів очима по обличчях службовців, ніби придивляючись, чи не догадується хто про неї, чи не викриє її саме тепер?

Але обміркувавши обставини, за яких вона трапилась, він швидко опанував свій настрій. Ніхто про неї так не знає і певно вже не знатиме. Чого ж йому хвилюватися? чого побоюватися? Це ж трапилось уже давненько, коли він був ще фінінспектором. Звісно, про неї знає Чичітчина Дора, але ж вона зацікавлена в збереженні таємничости не менше, ніж він. Отож жадних підозр для сторонніх людей, жадних підстав для викриття.

По цих заспокойливих висновках Сидір Іванович узявся ретельно працювати. Він заклопотано, з удаваною байдужістю до близьких подій, порався в паперах, у книгах, у податкових деклараціях і анкетах. І лише вряди-годи, коли та історійка мимохіть все таки тривожила його серце, він зводив очі до сусіди.

Значить чиститимось, Петре Григоровичу? — говорив він таким тоном, що його це цікавить ніби не більше, як звичайна, як буденна пригода в установі.

— Та вже ж чиститимось, — відповідав надтріснутим голосом сусіда, перебуваючи все ще під впливом спогадів і думок.

— Цікаво, як воно буде? Чи кого і вичистять? — підморгував оком Сидір Іванович і побачивши, що сусіда розгублено знижує плечима, додавав стримано — А по-моєму нічого це путнього не дасть, один тільки клопіт.

Коли годинникова стрілка повернула на четверту годину, Сидір Іванович відчув лоскотну гру смакових почуттів і подумав про обід і дружину, що певно чекає на нього з маленькою Розочкою.

Замкнувши папери, він став збиратись додому, але на сходах стрінув його кур'єр і подав йому запечатаного листа, додавши при цьому, що якась жінка занесла його недавно.

— Від кого це? — проговорив здивований Сидір Іванович і, розірвавши конверта, не без цікавості пробіг кілька рядків записки.

„Високошановний Сидоре Івановичу. Пробачте, що я вас турбую. Але в мене є одна важлива і нагальна справа, про яку я хочу поговорити обов'язково з вами, тільки з вами. Зайдіть же, будь ласка, до мене і як найскоріше. Добре було б, коли б сьогодні. Ваша Дора“.

Прочитавши листа, Сидір Іванович швидко, насупивши брови, засунув його в кишеню піджака. Перш за все, він подумав, як невчасно й необережно посилати йому листа саме тепер. Випадково може попасти до чужих рук, і тоді подумують, що в нього є якісь зв'язки з цією особою і, чого доброго, докопаються до тієї історії. Подруге, що то в неї за справа знайшлася, він же ж давно з нею зустрічався і нарешті, що то за фамільярність така: „Ваша Дора“, коли з нею нічого спільного зараз не має.

Він подумав, що краще буде зовсім не заходити до неї, принаймні, хоч до закінчення чистки. Це буде найобережніше і найдоцільніше. Певно ж там якась дрібничка трапилась, що з нею можна заждати деякий час.

Так розмірковуючи, він наближався вже до дому. Затишна тиша провінційальних вулиць і лагідна блакить ясної серпневої днини заспокоююче впливали на його настрої. Він розстібнув навіть сорочку й, виставивши груди, вдоволено вбирив у себе тепле соняшне повітря і мріяв, як добре піти б по обіді на річку й освіжитися у Дніпровій воді, а то й вудочку іще взяти, щоб трохи розважитись та розвіятись од денних турбот і подій.

Але ці події мимохіть вривалися в його свідомість, мимохіть притягали до себе його увагу. Особливо цей лист. Що власне хоче од нього та жінка? Про яку справу збирається розмовляти з ним? Чи не має все це якогось зв'язку з тією історією? Може вона хоче попередити його про небезпеку? В такому разі треба, розуміється, негайно відвідати її, і відразу ж дізнатися в чім тут справа.

З цим рішенням він повернув назад до своєї установи, а потім ішов Зеленою, колись Купецькою, вулицею,

трохи задумливий, трохи схвильований з близької і зовсім небажаної для нього зустрічі.

II

— Це дуже мило з вашого боку. Я завжди казала, що ви дуже добра, чутлива людина, — зустріла його Дора Германівна з привітною посмішкою на тридцятилітньому, густо припудреному обличчі, ледве він показався на порозі її квартири.

— Я до ваших послуг, — сказав він нахмурено, офіційним тоном, приємно вражений її компліментом, але й стурбований її підкресленням: „я завжди казала“. В нього промайнула навіть ляклива думка, чи не розбавила вона, по своїй наївності, їхнього секрету. Він хотів навіть поспитати, де і кому вона розповідала про нього, але це видалося йому не зовсім тактовним, поза тим показало б його, як полохливу людину.

Заховуючи справжні почуття, переминаючись з ноги на ногу, не знаючи якого тону йому слід триматися, він знову сказав сухо, офіційно:

— Я вас слухаю, шановна Доро Германівна. З цими словами, тримаючи все ще під пахвою портфеля й ніби підкреслюючи, що йому бракує часу, вставився на неї запитливо-зосередженим поглядом.

— Та сідайте, я вас не вкусю, сказала вона задиркувато, злегка колисаючись в кріслі й пускаючи на нього неприховані кокетливі стріли. — Сідайте ж, будь ласка, — показала театральним жестом на стілець близько себе, — та розкажіть, що хорошого, ви ж такий рідкий гість у нас, зовсім забули своїх добрих знайомих.

Сидір Іванович нерішуче присів на стілець й, поклавши на коліна портфеля, скося поглянув на Дору. Її

веселий, кокетливо-безтурботний настрій заперечував ніби наявність загрози й підкреслював його міркування: певно нічого таки не трапилось. Але цей же надто веселий, незвично піднесений настрій для її стримано-розсудливої натури заінтригував його, заінтригував і насторожував.

Схопивши на собі сторожко-запитливий зір, Дора Германівна промовила:

— Ви певно думаете, якого дідька мене покликали сюди?

Потім сказала лукаво, з кокетливою посмішкою в очах:

— Забажалось побачитись з вами, побачитись та пригадати щось з колишнього. Ви ж такий рідкий гість. Як же ви поживаєте?—перевела розмову, побачивши, що з натяком на „колишнє“ він нахмурился і без того підозріло-мовчазливе обличчя. — Як себе почуваєте? Все там же працюєте?—закидала його запитаннями, бажаючи втягти його в бесіду.

Сидір Іванович відчував, що сидіти далі мовчазливо неввічливо і недотепно й відповів, зробивши повільний перед себе порух правою рукою, з незрозумілою маніпуляцією в повітрі п'яти пальців.

— Так собі, по-маленьку, нічого особливого, звісно, можна б і краще.

Дора Германівна весело розсміялася.

— Я думаю, що можна. Ще б пак! Що ж, все індустріалізацію провадите? Провадьте, провадьте, а цвяхів все таки немає. Помовчавши хвилинку, розповідала серйозним тоном скептично-настроєної людини: — Знаєте, приїхав недавно до нас в місто один селянин по цвяхи. Ну, ходив по кооперативах та всяких вакотах,

тоді давай батькуватися. „Чого це ти лаєшся? Чого ти мене ображаєш?“—закинув йому прикажчик. „А хіба я тебе лаю“,— відповів селянин, „я лаю тих буржуїв, що мало краму лишили по собі в крамницях“. Ось чого варта ваша індустріялізація: і того немає, і того немає. Ні сала, ні масла, ні хліба. Та що є?—спитуюся я. Поки були приватні, то можна ще було дістати, а тепер, як лишилася тільки кооперація, он з черг не виходять.

Сидір Іванович, хоч коротко й обережно, проте голосно й переконливо, пам'ятаючи про чистку, заявив, що справа не так уже погано стоїть, як малює Дора Германівна, що анекдотів і більше можна б навести, що цвяхів, може, й не вистачає, але на те ж індустріялізація і провадиться, на те ж і будується нові заводи, щоб побільшити виробництво. Потім він зауважив, що багато непорозумінь трапляється з вини самих споживачів, здібних підпадати панічним настроям. Не думаєте? Ось вам приклад. У місті Б. голова правління виписав для свого кооперативу вагон „Боржому“. Всім відома цілюща сила рідкосної води, але все таки збут її в містечку Б. натрапив на труднощі. Просто кажучи, містечкове населення поставилось до краму цілком байдуже, не дооцінивши, очевидно, прекрасних його властивостей. Кооператив не знав, що робити. Була вже думка списати воду на торговельні збитки. Тоді голова, побоюючись за свою репутацію досвідченого крамаря, вивісив на дверях крамнички отаке оголошення: „Цілюща вода „Боржом“ продається лише для членів кооперативу по пред'явленні забірної книжки і в кількості не більше як по дві пляшки на книжку“. І що ж ви гадаєте? Не минуло й чверті години, як утворилася черга

на кілька сот людей. І надвечір „Боржому“ вже не було. От вам повчальний факт — закінчив Сидір Іванович цілком поважно, з ледве помітною іронічною ноткою в голосі.

Дора Германівна, що досі легко і вдоволено з ритмічно - колисковим тактом гойдалася в затишному кріслі, раптом спинилася, раптом сплахнула непримиренною, нічим не замаскованою злістю.

— Так ви гадаєте, що все гаразд, що всього досталь? Так по вашому населення навмисне утворює черги? Так виходить, що розкріпаченим од кухонного рабства жінкам до вподоби простоювати під крамницями цілі дні, чи що?—вибухнула цілою низкою застережливих запитань, пронизуючи гостя насторожено - гнівним поглядом.

Сидір Іванович ніяково, з гримасою на стривоженому обличчі, зайорзався на стільці. Він добре розумів, що досить одного зауваження, щоб зовсім зіпсувати розмову. Але чи годиться загострювати відносини, саме тепер, перед чисткою, і головне із - за цього не так і важливого, не принципового для нього питання? Тим то з винуватою міною, трохи неясно відповів, що він власне не так висловлювався, що, розуміється, ніхто на правду очей закривати не стане і що зрештою всяко буває.

Дора Германівна, хоч і відчула, що розходження в поглядах на ці речі все таки лишилося, проте була деякою мірою вдоволена з поступок свого гостя. Поза тим вона також не мала в своїх плянах особливого бажання загострювати суперечки. Тому перемінила тон.

— А ви все таки крутите хвостиком, як лисиця, — сказала вона спокійніше й покивала на нього пальцем. — Глядіть, мовляв, щоб цього більше не було.

Обмежившись цією, так би сказати, формулою переходу, вона знову загойдалась у кріслі, даючи розуміти, що конфлікт можна вважати закінченим.

— Що ж у вас нового? Чистка починається? — порушила знову мовчання Дора Германівна, кокетливо граючи очима. — Як же там почувають себе службовці? Когось певно вичистять?

Сидір Іванович звів на неї свій насторожений погляд. Чого, мовляв, вона цікавиться цією справою? Потім відповів коротко, що чистка дійсно оголошена. А помовчавши додав:

— Звісно, когось і вичистять, без того не обійдеться. На те ж і чистка буде.

— А цікаво кого? — протягла Дора Германівна, похитуючись на кріслі і пильно виміряючи гостя своїми очима.

Сидір Іванович зробив звичайний порух руки, з незрозумілою маніпуляцією п'яти пальців у повітрі, й відповів мінорно:

— Хто ж його знає. Це тайна велика, що розкриється в судний день. Тоді прийде комісія зо всіма зібраними матеріялами, вислухає всі заяви, скарги, обвинувачення і скаже своє слово.

— Ану, хабарники, негідники, пройдисвіти, викидайтеся звідціля. Немає вам більше місця серед чистих, чи як там буде? — голосно зареготалася Дора Германівна. — А все таки, як почувають себе оці грішники, що їх виганятимуть із раю? Кажуть же, що такі вже є, декого називають у стінній газеті?

На цім вона зробила довгу павзу, ніби чекаючи на відповідь. Потім метнула лукавий погляд і сказала загадково:

— А скажіть, будь ласка, дорогий Сидоре Івановичу, вас не вичистять? Як ви гадаєте?

Це надто дражливе, хоч проте, здавалося б, і цілком слухне, запитання зачепило Сидора Івановича за живе. В нього знову промайнула полохлива думка, чи не приховує, чи не знає Дора чого неприємного? Змірявши її пильним поглядом, він відповів заперечливо. За що ж, мовляв, його вичистять. Він же добре працює, має гарний стаж.

Хто скаже про нього що поганого? Мабуть, що ніхто, а втім не всі люди однакові, кожному в душу не заглянеш.

Дора Германівна подивилася на нього прищуленим оком, ніби насмішкувато. Потім, зробивши кілька швидких порухів у кріслі назад, наперед, сказала з незрозумілою інтонацією в голосі:

— Ви чистий. Вас не тронуть. А що, коли я візьму й напишу комісії заяву про ту історію. Що тоді буде? Про неї поки що ніхто не знає?

Сидір Іванович першої хвилини зовсім розгубився. Витріщивши очі, він налякано водив перед себе. Він не знав, як на це реагувати, як сприймати ці слова, до того видалися йому несподіваними. Потім опам'ятався й посміхаючись промовив:

— Дора Германівна жартує. Але хіба ж можна так жартувати? Для чого гратися такими серйозними справами. Це ж може робити тільки найлютіший ворог, або безпардонний юмориста, здібний на всякі дрібненькі, копійчаті ефекти. І вже ніяк не можна чекати на це від друга, од близької для нього людини.

Схвильований і навіть трохи ображений, він підвівся на ноги й натякнув, що він не від того, щоб інколи

послухати її жарти, але не зараз, і якщо до цього зводилася справа, що про неї натякала в листі, то не варто було його турбувати, бо надто він має багато роботи. Він взяв портфеля, наміряючись облишити квартиру. Але в цю хвилину Дора Германівна похитала головою й зробила владний жест рукою.

— Будь ласка, сідайте, ми ще не скінчили розмови— сказала вона серйозно, з ноткою нервовості в голосі.

Сидір Іванович, стрівшись з її зором, відчув, що було б необережним з його боку піти в цю хвилину. Тому, насупивши брови, покірно опустився на стілець, стиха промимривши:

— Не розумію, чого ви хочете ?

— Перепрошую, ми зараз продовжимо, — відповіла Дора Германівна й, зіскочивши з крісла, гукнула на кухню.

Швидко на столі, застеленому білою скатертиною, задзвеніло віделками, тарілочками, мисочками, а ще за хвилину серед цих тарілочок, на яких сочилися, вилискуючи жиром, керченські оселедці й красувалися краснобокi, налиті соком баклажани, стояла симпатична пузатенька карафка, вщерть наповнена чистою горілкою з цитриновими шкуринками в ній.

— Ви певно зголодалися? ви ж зараз із служби?— сказала вона з привітною посмішкою ввічливої господині, запрошуючи його до столу й наливаючи по чарці.

Привітний тон хазяйки, як і гостинна турботливість її приглушили збентеженість гостя. Він охоче випив чарку теплого, міцного напою, а друга чарка, запропонована Дорою Германівною „за благополучне й щасливе закінчення чистки“, створила навіть фрівольний настрій. Торкаючись рукою її плеча, Сидір Іванович сказав на-

віть комплімента: Дора Германівна, мовляв, захоче в собі не абиякі таланти комедійної артистки, раз уміє імпровізовано і так дотепно жартувати, як це зробила з ним. Накінець обережно додав, що та історія, він сподівається, лишиться між ними назавжди в повній таємниці, і ніхто із сторонніх не довідається про неї.

— Чи не правда, моє голуб'ятко? — запитав він улесливо.

— Це залежить, мій друже, від вас, — відповіла кокетливо по якійсь павзі. — Од вас усе залежить, — повторила з притиском останню фразу, надаючи загадкового змісту.

Сидір Іванович, що схильний був вважати цей епізод за жарт, насторожився. Щоправда натяк на те, що „все залежить од нього“ не викликав іще переляку. В його ж бо руках лежать ніби ключі од цієї справи. Тим то процідив поважно-пиховитим тоном:

— На мене можна покладатися. Сидір Іванович ніколи не зрадить, Сидір Іванович вміє дотримувати слово.

— Справді? — зміряла його Дора Германівна прищупленим оком. Потім, поклавши свою руку на його, мовила трохи зажурено:

— Знаєте, дорогий Сидоре Івановичу. Думаю я ліквідувати тут свої діла, продати будинок, все майно й виїхати звідцілья в інше місто. Про це я давненько думала, а тепер вирішила остаточно. Хочу взятися за інше діло. А покищо гадаю поїхати через кілька днів до Криму. І моє бажання, щоб... — тут вона зробила довгу павзу, вимірюючи його пильним поглядом.

— Щоб? — перепитав зацікавлено Сидір Іванович, не стерпівши її мовчання.

— Щоб і ви їхали разом зі мною. Я так хочу.

Сидір Іванович витріщив на неї сповнені подиву очі. І тут ніби вперше побачив її довге, вузьке, грубовато-хиже обличчя, з довгим загнутим угору носом і бородавкою біля нього, й ніяково, не знаючи, як вийти із цього, досить неприємного для нього, становища, здвигнув плечима.

— Розуміється, це дуже добре — виїхати зовсім із цього нудного, малокультурного міста, де важко буде зріктися чи приховати своє соціяльне походження, а значить і трудно буде дістати якусь роботу, стати на інший шлях, — схвалював її намір з прихованою думкою спекатися з очей єдиного свідка і співучасника тієї історії.

Розуміється, він не від того, щоб проїхатись у Крим з прекрасною... прекрасною феєю, запнувся був на прикетникові „з прекрасною“, підбираючи відповідного іменника. Але чи має він змогу це робити? Йому ж не дозволяє його становище службове і родинне. Він має дружину і маленьку доньку. Коли б він поїхав один, без них, потайки, з прекрасною феєю, то це ж швидко виявилось б, шила в мішку, як звісно, не сховаєш. Ну й счинився б потім такий скандал, що...

Схопивши рукою голову, він наводив і нові труднощі на шляху цієї поїздки, але Дора Германівна зробила нетерплячий жест рукою.

— Вам і немає потреби діяти потайки. Навпаки. Хай про це всі знають, — сказала вона нервово. — Я хочу, щоб ви одружились зі мною, — додала трохи притишеним голосом, соромливо опустивши очі долу.

Сидір Іванович на мент застиг непорушно, безсило опустивши свої руки на коліна. В нього виникла навіть думка, чи не зійшла вона зовсім із глузду. Але переко-

навшись, що нічого цього немає, обурений схопився на ноги.

— Ви? Що ви говорите? Ви знаєте, як це називається?— крикнув гнівно, збагнувши, здавалося, лише тепер ганебні наміри співучасниці його таємної історії.

— Як хочете називайте!— відповіла вона холодно-байдужим тоном.

— Це шантаж!— крикнув Сидір Іванович,— знайшовши ніби те слово, що бракувало йому раніше.

— Це і все?— засміялася вона на відповідь і підвівшись на ноги, вп'ялася в нього прищуленим оком.

— Ну і що ж?

Тут Сидір Іванович зрозумів, що за даної обставини все таки краще бути більш стриманим і обережним. Отож, помовчавши, запитав благально, з надією в голосі:

— Чого ви хочете од мене? Чого нам сваритись? ми ж культурні люди.

Дора Германівна зробила крок до нього й рішуче заявила:

— Я сказала: або, або. Або одружимося, або я подаю заяву.

Сидір Іванович глянув на її довге, вузьке обличчя, з вдавленим у череп лобом, з довгим загнутим угору кінчиком носа й бородавкою біля нього, пригадав і свою дружину й холодна дріж пробігла по його тілі.

Схопивши портфеля й задкуючи до дверей, він покивав пальцем зі всією обурливістю чесною людини.

— Ви помиляєтесь, мадам! Цього ніколи не буде. Сидір Іванович на цю підлість не піде.

І вже на порозі, обернувшись, впіймав кинуту йому навздогін фразу:

— Як знаєте, я почекаю днів зо три.

Мов смертельно вжалений, винісся Сидір Іванович за хвіртку й розгублений, хуткою ходою, з перекошеним од злости обличчям, подався геть вулицею. В цю хвилину він нічого більше не почував, окрім цієї гострої болючої рани: йому загрожують, його викривають. Він сприймав цю загрозу, як довершений, неминучий і невблаганний факт. Так його викривають. Та історія, захищена, здавалось, назавжди від сторонніх, стає відомою для всіх. Його компромітують перед комісією, перед суспільством, перед дружиною і службовцями.

Нічого не бачучи, нічого не відчуваючи перед себе, ішов як безтямний, огорнутий цією всевладною, страхотною, такою вразливою думкою. Спочатку він жахався ніби однієї лише свідомості, що його чесне ім'я громадянина і доброго сім'янина буде скомпромітоване, буде показано в іншому світлі. Потім цей метафізичний, неречовий страх став набирати реальних виявів, поставав в його уяві в дошкульних і загрозованих образах. От його вичищають з установи, без права, може, вступу на іншу будь-яку службу, по першій категорії. Що він буде тоді робити? За що він візьметься? Куди поткнеться з тим вовчим білетом?

Цей страх, розійшовшись ніби по жилах, заповнив усю його істоту, паралізував мислі і здібності критично сприймати явища й аналізувати події.

— Так що ж буде? Ну що? — билася думка і краяла серце, гнала його геть вулицею, кидаючи його в холод то в жар.

Та як завжди трапляється, що після нервового піднесення, після гострого реагування, настає психічна

реакція — так було і тепер. Сидір Іванович, що його психічна організація не є випадковою, а майже загальною для даного типа людей, незабаром відчув і фізичну втому всього тіла і гостру зневіру. Недавня гострота відчущань, що безмірно напружувала його нерви, змінилася цілковитою реакцією й пасивністю. Елегійно-сумовитий, пасивно-скептичний настрій опанував його.

Чого варта, думав він філософічно, репутація людини в нашому суспільстві, на якому хисткому ґрунті вона тримається! Досить спіткнутися раз, щоб уся довга і віддана праця пішла намарне, і ніхто тобі й доброго слова не скаже. Досить комусь заявити на тебе, згадати там якусь історійку і твоє чесне ім'я буде заплямоване назавжди. До чого здрібнилися люди? Кожен хоче залити тобі сала за шкуру, кожен хоче тебе втопити і на твоєму нещасті будувати свій добробут. Чи ж можна покластися, чи можна звіритися тепер людині, коли навіть друг, добрий знайомий хоче тобі нашкодити, так цинічно, так безсовісно.

Від цих окремих висновків, спертих на суб'єктивні, так би мовити, причини, Сидір Іванович перейшов до загальних. З професійною звичкою бухгалтера, схильного всім явищам давати підсумки, він подумав про життя. Чого варте взагалі це життя, де зла доля так жорстоко і безжалісно грає людиною і жартує над нею, де сліпий випадок більше вартий, ніж усі пляни й розрахунки. Що то за життя, коли воно може піднести тебе на гребні височин і враз же кинути у тьму безодні. Суета-сует, суета всяческая, як говорив іще мудрий Соломон.

Так чого ж так побиватися за ним, так реагувати на його вдари й глузування?!

Тут Сидір Іванович навіть згадав про смерть, цю єдину рятівницю од усіх страждань і турбот зрадливого життя. Про смерть, що всіх примиряє, всіх заспокоює, для всіх призначає одну міру, один закон.

З цим елегійним настроєм він непомітно вийшов на околицю міста.

Легенький заміський вітерець промчався повз нього бистрими хвилями, і разом з запашною прохолодою дійнув йому в обличчя сумовито - проникливими звуками.

Сидір Іванович стрепенувся. А стрепенувшись мимохить впустив нитку своїх безрадісних, песимістичних міркувань.

Він прислухався.

Звуки тимчасом ставали яснішими. Розрізнені спочатку, вони хутко рознеслися в повітрі повними мінорно - журливими акордами цілої оркестри. То були звуки жалібного маршу, вразливо - хвилюючі, отруйно - ущіпливі.

Сидір Іванович озирнувся.

З кінця другої вулиці показалася похоронна процесія. Пересікаючи йому путь, проїхав катафалк, прямуючи до цвинтарю, з червоною труною і білими кінями, вкритими чорними попонами. За катафалком, похитуючись, підтримувана двома мужчинами під руки, йшла жінка, вся в чорному, як черниця, далі посувалася оркестра, виблискуючи мідяними трубами, за нею довга шереха мовчазливих людей.

Сидір Іванович мимохить спинився, пропускаючи повз себе процесію. А коли голова її сховалася вже за брамою цвинтаря, коли залунали знову вразливі, повні скарги, покори і журби звуки, коли знову дійнув вітерець і приніс важкий дух, дух тління, він відчув на собі ніби дотик, дотик огидно - смердючої, страшної потвори - смерті. Він

ніби побачив її знов, цю потвору, з вишкіреними зубами, з глибокими, порожніми западинами замість очей, з кістлявими, довгими пазурами в тому огидно-фантастичному образі, що його малювала в дитинстві, налякана всякими страховищами, уява.

Холод мурашками пробіг по спині, труснув його тілом. Йому хотілось заглушити ті звуки, не чути тих голосів, ні смердючого тлінного духу.

Інстинктивно він повернув назад, намагаючись якшвидше віддалитися од цвинтарю, розвіяти причепливий образ страшної потвори. І вже в місті, далеко од цвинтарю, опинившись на людній вулиці, з її невпинним, здавалось, шумом і гаміром, з її вічним життям, він полегшено зідхнув, полегшено, на повні груди ковтнув надвечірнього прибитого пилом повітря.

Він згадав про дружину і доньку, що, певно, заждались на нього, чекаючи на обід. Він попрямував додому.

Події дня знову стали перед ним. Проте він тепер спокійніше, якимось стриманіше реагував на них. Чого так раптово перейматися панікою? — подумав він з деяким відчуттям докору на себе за пережиті хвилювання. Звичайно, становище не зовсім добре, гра таки небезпечна, але буває ще й гірше, і все таки часом знаходиться гідний вихід.

І Сидір Іванович на цей раз, як бухгалтер і шахіст, обмірковував і вираховував усі можливі ходи і контр-заходи цієї гри.

Ну, справді, які можуть бути комбінації?

Припустімо, що Дора здійснить свою загрозу, подасть до комісії заяву, де викладе всю ту історію. Припустімо, комісія дістане ту заяву, то хіба ж цього досить? Хіба так і повірять їй на слово?

Розуміється, він матиме можливість заперечувати її обвинувачення. Він зможе, перш за все, заявити, що це звичайний наклеп на нього, на чесного радянського службовця з боку клясово-ворожої людини, що це звичайна помста з боку вщемленої революцією непманки, помста на онука його діда, що його визискувала іще її бабка, багатійка Чичітка. Хіба ж йому не більше повірять?

Рвзуміється, справа буде далеко гіршою, якщо Дора зможе підсилити свої закиди матеріялами. О, тоді!

Ну і що тоді? Невже його?... Він не сказав, що тоді, він полохливо спинився перед тим словом, і тільки хусткою витер рясний піт, що виступив на його похмурому чолі. Невже ж тоді не візьмуть на увагу ні його заслуг, ні каяття?

Каяття? В його свідомості промайнула думка, не чекаючи дня чистки, а тепер же, щоб припинити всі сумніви й хвилювання, піти до комісії й розповісти про ту історію. Чесно, одверто, по-більшовицькому, не затаюючи нічого, покластися на її волю. Певно ж так буде ліпше. Але чи ліпше? Бо хто ж знає, який висновок зроблять, чи не нашкодить він тут собі, вискочивши із цією заявою? чи не викриє цим саме і так безглуздо тієї історії, що може лишиться іще в таємниці?

Лишиться в таємниці?

Тут у Сидора Івановича майнула спокуслива думка про шлюб. Але, пригадавши знову Дорине обличчя й подумавши про той негативний ефект, що справив би він в установі, коли б нав'язав з Дорою сталі відносини, Сидір Іванович кисло посміхнувся. Ні, цього не буде, не буде. А може Дора тільки залякує його? Може вона лише випробовує його? вияснює його почуття до неї? Й переконавшись, що із того нічого не вийде,

що загрозами вона не приверне його до себе, облишить усю цю історію.

Це припущення видалося йому цілком ймовірним. Справді, яка рація подавати тоді заяву, розкривати таємницю, що компромітує не лише його, а торкається і її? Вона ж культурна людина, мусить це зрозуміти.

З цим оптимістичним висновком він повернувся до дому.

А втім, як не намагався бути спокійним, цілковитої рівноваги він все таки не міг досягти.

Його дружина зустріла в кімнаті звичайним, трохи докірливим запитанням: „де ж так довго пропадав?“ Але він знімав.

— Я працював, — відповів непевно і глухо, ледве стримуючи хвилювання.

— Все працював? — сказала ніби недовірливо, з рисочкою докору, — а ми все чекали на тебе.

Сидір Іванович трохи образився.

— Та вже ж не розважався, а працював, — кинув насторожено й важко присів на стілець. Потім раптово підвівся й, подивившись на жінку винуватим поглядом, несподівано поцілував її в лоб.

Ця непевність і хвилювання почувались в його руках, навіть у голосі. Йому щось ніби заважало. Він то хмурився, щось пригадуючи, то мовчазливо, щось шукаючи, переглядав папірці, сховані було в шухляді, то сентиментально посміхався до дружини, повторюючи незвично: „моя любко.“

— Ти сьогодні щось не такий — говорила вона, поглядаючи скоса на нього.

— А який же? — перепитав він ніби байдужо й заперечливо похитав головою, мовляв, я такий, як завжди.

— Ти схвильований. Ти стомився, може, перепрацював. Чи тебе, може, турбує чистка? — запитала жінка, даючи розуміти, що і їй вже відомо про неї.

— Чистка! А ти вже знаєш? — скинув очима Сидір Іванович і розгублено знизав плечима.

— В тебе ж все справно. Тобі, сподіваюся, ніякими неприємностями не загрожує? — турбувалася вже дружина.

— Та вже ж чистий, а то як же ж, звісно, чистий — відповів Сидір Іванович, ніяково посміхаючись.

IV

Перші дні по тому нічого нового не принесли з собою, нічого не змінили в накресленій ході подій. Чистка наближалася з неухильною хуткістю обертання земної плянети навколо своєї осі.

А втім загальний переполох, що охопив був установу в перший день оголошення чистки, ніби зник, принаймні вщух. Всі, перейнявшись мудрости стоїчної філософії, мовчазливо примирилися з неминучістю цих подій.

Навіть часті, навперекір усій своїй попередній практиці, засідання місцевому, навіть нові, вивішені у вестибюлі, просто перед дверима плякати, не справляли вражіння першого дня.

Навпаки, усі покірливо і терпеливо, з тоскою і надіями чекали на неминучий і близький прихід того дня. Той день мусів ніби стати ерою в житті службовців, що з нею в'язалися всякі пляни, що від неї мусів ніби початися дальший біг їхнього життя.

— Коли ж ми, Іване Івановичу, підемо в гості до Наталі? — звертався на вулиці хтось до приятеля з фінвідділу. — Обіцяла влаштувати добру вечерю, з калганівкою.

— Та вже ж, звісно, як чистка пройде. Куди ж там тепер рипатись, сиди краще та мовчи, — відповідав Іван Іванович.

— Сьогодні день вашого ангела. Поздоровляю вас, друже, поздоровляю. Значить, треба того, за ваше здоров'ячко.

— Та пождіть, ось скоро минеться чистка і тоді вже, — погоджувався друг.

— Васінька, ти ж обіцяв мені закордонні панчохи купити, коли ж це вже буде?

— Зажди, голубонько, із своїми панчохами, тут чистка ось швидко буде.

— Чистка!

— Чистка!

— Чистка!

Нічого нового не принесли з собою ці дні і для Сидора Івановича. Трохи задумливий і мовчазливий, з деякими рисочками непокою в очах, приходив зранку в установу і, всівшись за стіл, поринав у купу паперів, в анкети й декларації, намагаючись ніби підкреслити, що нічого не змінилося в цьому світі. Але часом насторожено скидався очима на кур'єра, коли той підходив до нього з якоюсь запискою, або папером, переданим з іншого відділу. А то, зідхаючи, говорив сумовито до сусіди:

— Хоч би вже скорше вона відбувалась.

— Та вам нічого турбуватися, Сидоре Івановичу, — зауважував співрозмовник, — ви ж у нас людина із стажем.

— Та я це так, з інтересів роботи турбуюсь — всі ж бо якось то розклеїлись, у якомусь то чеканні ходять, — відповідав Сидір Іванович.

І мовчання Дори Германівни, і приємні зауваження з боку співробітників заспокоююче впливали на нього. Певно вона вгамувалася,— думав він про Дору. Він навіть звеселів і з докором думав про своє недавнє хвилювання. Не годиться, Сидоре, бути панікером, не годиться. Треба вміти тримати себе в руках. Треба, Сидоре, бути справжнім мужчиною, а не якоюсь то бабою, тухтієм.

А дома по обіді, згадуючи на канапі всю ту історію з Дорою, власне з її листом і розмовою, загадково посміхався й посміхаючись любовно притискував до себе дружину, заглядаючи їй в м'які глибокі сині очі.

Але швидко цей настрій розвіявся, як дим.

Четвертого дня по обіді Сидір Іванович вийшов з дому — гадав попрацювати якусь годину. Він був уже близько до установи й побачив біля неї візника і жінку, що, сплигнувши з екіпажу, спинилася з боку дверей, саме там, де висіла скринька для заяв.

Сидорові Івановичу раптом щось перевернулось у середині, ніби щось обірвалось. Вп'явшись пильним зором у жінку, він прискорив ходу, наміряючись ніби захопити її біля дверей. Але жінка тимчасом вкинула щось у скриньку й, повернувшись до візника, стала віддалятися.

Переводячи важкий віддих, Сидір Іванович прискочив до дверей і розгублено подивився на скриньку, потім у спину візникові, що все скорше віддалявся од установи й зник швидко за рогом другого кварталу. Потім нерішуче, блідий і тремтливий, підійшов до скриньки й крізь широкий проріз угорі зазирнув усередину. Там на дні її лежали білі папірці, виразно виділяючись на темному тлі скриньки.

„Це Дора, Дора“, — пронизала його свідомість ляклива думка. — „Це вона подала на нього заяву. Він тепер загинув, загинув, загинув“, — тривожно билася думка.

Безсилий він опустився на ганок. В його сполоханій уяві постали картини його ганьби, безчестя, безславної громадської смерти, картини даремних пошукувань праці, байдужих відповідей і голодного існування:

„Що ж тоді станеться з його Любкою, з його маленькою Розою? Ну що?“

Розгублений, з тривожним поглядом божевільної людини, він довго, мов у забутті, сидів на ганку й опам'ятався лише, почувши над своїм ухом запитання:

— Що з вами, Сидоре Івановичу?

— Я! Та це так, — відповів ніяково, — побачивши перед себе служника установи.

— Це я так трохи стомився, серце трохи того, б'ється. Махнувши скептично рукою на зауваження служника про валеріянку, він підвівся на ноги й млявою ходою пройшов на другий поверх установи до свого стола.

Але як не намагався заглибитись у роботу, щоб заглушити тривожні голоси, — все було надаремно. Він нічого не розумів у тих цифрах і літерах, що довгими рядами, мов незнанні єгипетські ієрогліфи, тяглися на папері, або невловимими мушками миготіли в очах, нічого не сприймав з тих анкет і деклярацій, що лежали перед ним. Спершись ліктями об стіл, а руками взявшись за щоки, він довго і тупо дивився в одну якусь точку на столі, потім переводив зір на другу точку, на вікно, й блукав десь за будинком. Нарешті, засунув усе жужмом у шухлядку й лінкуватою ходою вийшов на вулицю.

— Так що ж тепер робити? — кинув косий, сповнений містичного страху, погляд на скриньку з написом: „Громадяни, опускайте заяви на негідних співробітників!“. Що робити? Невже чекати? так-таки чекати? — запитував сполоханий, з краплинками холодного поту на порізаному зморшками чолі.

В нього зродилася думка, сьогодні ж, негайно відвідати Дору й, довідавшись про зміст тієї заяви, якось запобігти лихові, відвернути занесену над його головою загрозу. Як саме? Спробувати може знайти якийсь компроміс, якось домовитися з нею. Він шкодував, що не зважив одразу на серйозність її домагань, що не зайшов раніше до неї. Хвилинами в нього прокидався сумнів, чи можна тепер що зробити, тепер, коли заява вже в скриньці?

А втім він поспішався на Зелену вулицю з деякою надією:

— А може іще не пізно.

Навішений на двері Дориної квартири замок сполошив і без того тривожні думки. Йому ж хотілося якшвидше побачитись із нею, як скорше довідатись про листа, про її дальші наміри.

Його тривога посилилась ще, коли на запитання про Дору похмура сусідка коротко відповіла, що вона виїхала.

— Як то виїхала? — мовив вражений цією несподіванкою Сидір Іванович і перепитав, пригадавши першу з нею розмову, чи не в Крим?

— Може в Крим, а може й ні, — відповіла нечемно сусідка, не виявляючи ніякісінького бажання розводитись балачками на цю тему.

В цю хвилину в голові Сидора Івановича промайнула спокуслива думка: чи не опізнався він сьогодні

на тій жінці? чи не привидилась його стривоженій уяві Дора, якої і в місті вже немає?

— Коли ж вона виїхала? — запитав, ледве стримуючи хвилювання.

— Та сьогодні ж, по обіді, — відповіла жінка й сховалася за дверима своєї квартири.

Сьогодні?! — повторив Сидір Іванович тремтячим голосом і непевною ходою вийшов на вулицю. — То, значить, він не помилився. То, значить, Дора подала на нього заяву й виїхала не знати куди.

Сидір Іванович почував, що тепер обривалася остання ниточка, за яку він міг іще триматися, гинула остання надія.

— Що ж тепер буде? Що тепер робити?

Переїнятий почуттям страху, він довго блукав вулицями міста. Він кілька разів підходив до установи, скося поглядав на скриньку, мимохіть прочитував: „Громадяни! опускайте заяви на негідних співробітників! і відходив, розгублений і безпорадний“.

Вечірня сутінь клалась по вулицях міста, коли Сидір Іванович, нарешті, опинився біля свого дому. Постоявши тут якусь хвилину під вікнами, ніби чогось вагаючись, він ліниво, ледве пересуваючи ногами, увійшов у квартиру й мовчазливо і натомлено опустився на канапу.

Бліде світло електричної лампи, запнутої розовим абажуром, падаючи на обличчя, робило його зеленкувато-землистим, схожим на обличчя мерця.

— Що з тобою, Сидя? — запитала дружина, стривожено глянувши на нього. — Тобі нездоровиться? Температуру може зміряти? Продуло може десь? аспіріну на ніч прийняв би? Може ти зголодався? То будемо

ось вечеряти — казала далі дружина, збентежена його мовчанням.

— Чи в тебе на службі якісь неприємності? Та кажи ж. Я тобі жінка, чи хто? — допитувалася вже сердито, невдоволена з його байдужого ставлення до неї. — Чуєш? Чи тобі позакладало?

На цьому Сидір Іванович звів на неї докірливий погляд і ворухнув язиком:

— Чистка ж через два дні починається. Розумієш?

— Ну і що ж? — перепитала, не розуміючи, жінка.

— Ти ж чистий, чи як?

Сидір Іванович здвигнув плечима.

— Та звісно ж, але знаєш, які люди тепер пішли, так і підкопується один під другого. Найкращий друг може втопити тебе за понюх табаку, — проказав мінорним тоном і додав, побачивши стурбований погляд дружини:

— Та я це так говорю.

— Це в тебе нерви, Сидя, — спочутливо зауважила жінка, — тобі треба більше спочивати, не працєю, кажу, вечорами, так не слухаєш.

— От іменно нерви, — повторив і Сидір Іванович і посміхнувся фалшиво, все то, мовляв, пусте.

Потім узяв свіжий № столичної газети, принесений перед обідом, і вставився в її шпальти. Але швидко, пробігши інформацію про чистку в сусідній окрузі й виявлені там зловживання, кинув її на стіл. „До чого нудні ці газети,“ — буркнув сердито, — „все про одно і те ж пишуть“ — і знову всівся на канапу.

Тимчасом ніч, розпластавшись за вікнами чорними тінями, швидко обіймала будинок сонливою тишею. Повільно замовкли дражливі звуки роялю в сусідів,

ушихли нарешті лункі кроки дружини, що вклалася спати біля дитини.

А Сидір Іванович, спершись на бильце канапи, все ще сидів непорушно, з застиглою думою в тривожних очах, і почував, як ніч легким дотиком торкалася його повік, навіваючи втому, а химерні якісь візії, ще неясні й хисткі, вривалися в його свідомість, мимохіть впліталися в біг думок.

„Ну що, Сидоре, погано? А все того, що базікав: пусте, пусте, от і дотанцювався, що тепер будеш робити?“

„Та хто ж його знав, що таке скоїться. Як би ж знаття?..“

„Правда, Сидоре, правда. Чоловік заднім розумом живе. Це вже звісно. Не ти перший, не ти мабуть і останній. А все таки, Сидоре, ти дурний, як пеньок. От що!“

„Це я то дурний? — крутить ображено головою Сидір. — Легко це тільки сказати. Але яка ціна отаким порожнім слівцям?“

„А все таки ти дурний, Сидоре. Ти розумієш, чистка починається через два дні, а її в місті немає, вона виїхала і не знати коли, певно не швидко повернеться.“

„Хто це вона, Дора?“

„Авжеж. Це ж вона наробила тобі стільки лиха.“

„Припустімо. Але що з того, що вона виїхала, коли лист уже в скриньці.“

„Не розумієш? Отож то і є, що ти дурний. В скриньці це ще не значить у комісії. Розумієш?“

Сидір Іванович насторожує вуха.

„Ну й діла, цього ще бракувало“, — посміхається скептично.

Але враз підвівся на ноги й замислено подивився за вікно у зоряну ніч. Потім крадькома, навшпиньках,

щоб не порушити тиші, вийшов на вулицю й швидкими кроками попростував у місто.

Близько своєї установи притишив ходу.

„Громадяни! опускайте заяви на негідних співробітників!“ — затримав свій зір на скриньці біля в'їстя й хотів був підійти до скриньки, але озирнувся по боках. Якась постать чоловіка, мукаючи щось під ніс, показала йому назустріч, а другою стороною пройшов міліціонер, міцно вистукуючи каблуками.

І Сидір Іванович, удаючи звичайного мандрівника, пішов далі вулицею. На розі другого кварталу постояв якусь хвилину, на щось ніби чекаючи, до чогось прислухаючись.

Коли міцні кроки міліціонера заглохли десь далеко в лункій тиші ночі і в спорожнілій вулиці зник іще один, здавалось, останній, прохожий, Сидір Іванович повернув назад.

Його зір обмацував уже скриньку, коли в сусідньому домі скрипнули двері і на вулицю викотилась весела компанія з галасом, з шумом і реготом. Сполоханий Сидір Іванович опустив очі долу й швидко пішов геть, намагаючись бути як можна далі од цього небезпечного місця.

Спинився на краю вулиці й тривожний замислився. На північно-східньому небосхилу тимчасом поклатася блідо-рожева пасма проміння. Ніби хто легенько мазнув віхтем з рожевою фарбою по однотонному темно-синьому тлу нічного малюнку й нагадав про наближення досвіту.

„Боягуз ти, Сидоре, боягуз, так ти й лист прогавиш“, — подумав з докором, дивлячись на блідо-рожевий схід і ніби на доказ своєї хоробрости знову

пішов назад. Біля установи сторожко озирнувся й ступив, чуйний, до скриньки. Тут напруженим зором, через широкий проріз угорі вставився в середину, де мерхтіли, мов у безодні, бачені ним ще вдень папірці. Тоді хутко дістав з кишені тонкий, загострений на кінці прут і опустив його на днище скриньки. Пронизавши папірці, обережно підніс до прорізу. Вихопивши їх із скриньки тремтливими руками, засунув у кишеню й бігцем, почувавши ніби за собою переслідувачів, пустився вулицею.

Діставшись до свого будинку, притишеними кроками увійшов у кімнату, замкнув за собою двері й зідхнув полегшено. Якусь хвилину насторожено прислухався, а потім витяг з кишені папірці й поклав перед себе на канапу.

Зосереджений і тремтливий, сповнений хвилювання і побоювань, розгорнув перший аркушик, що починався так:

„Шановна комісіє. Як був значить заклик заявляти на негідних співробітників, що перешкоджають соціалізму, то я беру це на увагу й, виконуючи революційний обов'язок, доношу ось що. У вашій установі є люди, яким безумовно треба дати по потилиці. Дійсно, хіба може мати місце на радянській службі такий громадянин, як Базарний Фотій Іванович, що і за старого режиму жив як той пан і тепер не гірше. Чого в його домі тільки немає, пташачого хіба молока. А чого? Того, що накладає з буржуями, і оце ще недавно, по весні, допоміг своєму родичеві взяти вигідно в комгоспа під оренду парового млина. Та що? кажуть люди, що він і сам з ним у спілці. Поінтересуйтесь цим ділом“.

Мигнувши непокійними очима по рядках, Сидір Іванович на хвилинку затримавсь на прізвищі „Базарний“, і навіть спочутливо, і разом вдоволено покивав головою. „Ось про кого мова мовиться, здорово. Чи почуваєш ти, Фотіє Івановичу, який тобі подарунок готують?“ Але пригадавши, що подібне він десь ніби читав, ніби в стінній газеті недавно було, Сидір Іванович зібгав цю записку в маленьку кульку й розгорнув іншу.

„Товариші. Ми боремось з богом і всякими релігійними дурманами, а ваш співробітник Ніс, що посідає в апараті не останнє місце, йде проти цієї лінії. Бо він ходить до автокефальної церкви й інколи у свята співає на клиросі басом.

Це як хочете, а по-моєму контрреволюція. „Безвірник“.

„Я скажу коротко, — прочитав іще заяву. — „Ваш співробітник Пищик має сталі зв'язки з непманством, і майже щовечора ходить на квартиру до непманки Прусакової“.

По цьому він зовсім байдужо прочитав іще дві записки, що зміст їх теж, здавалось, був відомий із стінгазети.

Його увагу привернув останній папірець.

„Перепрошаю, я теж дещо знаю про ваших співробітників, власне про одного, — трохи незвично починався цей лист, — і могла б розповісти дещо цікаве про нього для вас. Я потерпіла од нього насильство, потерпіла, як жінка, коли два роки тому ми їздили з ним на храм в одно близьке село. Я хотіла скаржитись, але він спокусив мене мовчати, пообіцявши вигоди з оподаткуванням моєї торгівлі, що і зробив своєчасно. Хто це такий? Це громадянин... Але я поки що помовчу, бо, признатися, я

не дуже, майже ніяк не зацікавлена в його викриванні. А втім я ще подумаю. До побачення. Жінка“.

Холодна дріж пройняла тіло Сидора Івановича, коли він читав цього чудернацького листа, але на останньому рядкові заспокоївся.

„То значить справа не так і погана. Ще може закінчитись благополучно. Дора ж приховала твоє ймення, покищо ніби вагається“.

„А може? — посміхнувся вдоволено Сидір Іванович.

З цією думкою він все глибше поринав у сонливі безодні легендарного бога стародавніх греків — Морфія.

А коли другого дня, зранку, жінка, дивлячись на його задумливе і все таки більш спокійне обличчя, запитала, як він себе почуває, відповів:

— А нічого, так ніби краще, — й загадково моргнув очима.

— Ось швидко побачимо.

V

„... Отже зробимо наш апарат гнучким, близьким до мас, дійсним апаратом радянської державности, — закінчив голова комісії свою довгу промову й додав:

— А тепер переходимо до персональної перевірки й чистки.

Хвилевий, притишений, сповнений побоювань шепіт пробіг по великій залі клубу радторгслужбовців.

— Хто ж перший? Хто?

— Базарний Фотій Іванович! — вигукнув по довгій павзі голова, презирнувшись з членами комісії.

З цими словами з місця в партері підвівся літній, із сивиною чоловік і повільно, нетвердою ходою, злегка похитуючись, пройшов переповненою залю до комісії.

— Базарний, — сказав він хвилюючись, пронизаний кількома сотнями зацікавлених очей.

— Хто що скаже про нього? Про його роботу? — звернувся голова до аудиторії після того, як секретар прочитав трудовий список.

І раптом над головами показалось кілька простягнутих рук.

За Базарним швидко, без будь-якої затримки й зауважень, при загальній похвалі і вигуках:

„Це наш парінь“, — пройшли комісію двоє інших службовців.

Коли ці двоє, сяючи очима, зникли за дверима залі в коридорі, голова комісії знову Perezирнувся з іншими членами комісії й проказав голосно:

— Гудзик Сидір Іванович!

— Я! — відгукнувся Сидір Іванович, намагаючись бути спокійним. Але якось боязко й нерішуче поплівся наперед до комісії.

— ... Сидір Іванович Гудзик... Родився... Вчився... Поступив на службу до продкому... Працював у кооперації, фінінспектором, під судом і слідством не був, хутко, звиклим голосом вичитував секретар трудовий список. І також звиклим голосом голова поспитав по тому:

— Хто що знає про його роботу?

— Хто знає що про нього? — знову звернувся голова комісії до аудиторії при загальному мовчанні.

— Заяв немає?

— Та парінь видний, що тут говорити, — кинув хтось з аудиторії. Але разом якийсь молодик підвів руку: прошу, мовляв, мені слово. І хвилюючись, став говорити про бюрократичне, старорежимне ставлення Си-

дора Івановича до його, висуванця. Та швидко, почувавши ніби непевність, замовк.

Тоді взяв собі слово і член місцевкому.

— Це якесь непорозуміння, — доводив переконливо.

— Кому завгодно можна закидати бюрократизм, а не Сидорові Івановичу Гудзикові. Розуміється, він акуратний і відданий робітник, цього вимагає й од інших, але ж дисципліни не можна вважати за бюрократизм.

Це зауваження знайшло цілковиту підтримку серед аудиторії, що окремими голосами вигукнула:

— Правильно! Правильно!

Потім, коли в залі настала тиша, голова комісії знову запитав:

— Хто має іще заяви?

І тому що заяв не було, голова кинув у бік Сидора Івановича:

— Сідайте, ви вільний!

Та в цю хвилину біля дверей залі виросла жіноча постать і підвела руку.

Але не встигла вимовити слова, як заля раптово здригнулася.

— Не слухайте її, не слухайте! Вона... божевільна! — вигукнув Сидір Іванович і раптово, схопившись руками за серце, розійшовся гістеричним сміхом.

Жовтень 1929 р.

І

Поручник енського полку Запорізького корпусу Микола Шпак поставив коровам у ясла наготовлене ним місиво, зачинив ворота стайні, сердито накричав на собаку, що скавулячи вертівся йому під ногами, і млявою ходою, похитуючись з боку на бік, увійшов у свою халупу, що стояла поблизу, притулившись до стаєнь.

Тут він дістав з кишені сірника, засвітив лампу, скинув із себе засмальцьований кожушок, повісив його на вішалку, прибиту до заслоненої старою, вицвілою газетою стіни. Якийсь момент постояв у задумі, потім підложив у раніше розтоплену пічку дров і, дивлячись, як огонь золотистими язичками зажирав висхлі поліна соснових деревин, важко опустився на ослінчика перед невеличким столом.

Довго прислухався до завивання вітру, що все з більшою силою налітав на халупу й сніговою метелицею крутив попід вікнами, розмальовуючи шибки химерними візерунками.

А прислухаючись, замислено перебирав пальцями густе щетиння довгої, пишної бороди. Ніби не знав, що робити, до чого взятися. Потім повільно, не кваплячись, з рухами людини, що має багато зайвого часу, що їй

все'дно нікуди й нічого поспішатися, запалив люльку й, посунувшись ближче до столу, взяв куплений напередодні відривний календар польською мовою на новий 1929 рік.

Смаковито, з насолодою смокчучи люльку, роздивлявся на малюнок маршала з козацькими вусами, з насупленими бровами, з рукою, міцно спертою на шаблюку, маршала Пілсудського, нарисованого на спинці календарній. Довго з якимсь містичним виразом дивився на червону першосічневу дату, потім нерішуче, вагаючись відкинув купу аркушків і на відгорненому навмання зсередини прочитав нотатку про війну Польщі з більшовиками, про захоплення Києва, про хоробрість польської армії й заслуги маршала.

Втопивши очі в календар, поручник Шпак сидів нерухомо й уважно читав цю історичну інформацію про недавні, ще такі свіжі й пам'ятні події. Потім підвів очі, ніби прислухався. За вікнами, не вщухаючи, все ще лютував вітер, наскокував на халупу, гудів у трубі, наповнював повітря шумом, і свистом, і скавулінням. Відьми справляють шабаш — пригадав стародавнє прислів'я й важко зідхнув.

Якийсь невгамований біль вихопився, здавалося, з тим зідханням. Він нахмурився, закрив календар, звівся на ноги.

І довго, нервово, здригаючись хвилинами, ніби трусила його лихоманка, ходив по маленькій халупі, високий і розгублений, ледве не чіпаючи кошлатою головою низької стелі халупи.

Щось його хвилювало, сіяло тривогу і смуток.

Може спомини про Київ роз'ятрили йому рану? Спомини про його батьківщину, таку близьку і далеку, таку

привабну і недосяжну для нього, про її степи й хутори, де лишилась і його родина. А може просто збуджена уява про наближення іще одного нового року, про зустріч його в цій хлопській халупі нагадала йому про його становище?

Що несе йому цей рік? Що приховують у собі ті нові триста шістдесят п'ять днів, що перший з них почнеться через кілька годин? Чи станеться щось велике, знаменне? Чи як старезна бабуся прошвендяє історія і цей рік, нічого не змінивши в загальній ході подій, ні в його становищі?

Ох, це становище!

Ось сьомий рік уже минає, як він, Микола Шпак, поручник Запорізького корпусу (що існує тепер в аналах історії та в згадках окремих людей) після ліквідації решток республіканської армії опинився у фільварку пана Жепецького.

Сьомий рік?! Чи ж можна було сподіватися?

Він їхав сюди до фільварку з табору інтернованих, за згодою своїх друзів, навіть з наказу. Треба було бути ближче до кордону, щоб, на випадок нової організації на Україні повстанського руху, служити певним зв'язком між керівничим органом у Польщі і повстанцями. Він виконував обов'язок перед батьківщиною, — так говорили його друзі.

Пан Жепецький, поінформований у цій справі, прийняв його доброзичливо. „За вашу і нашу вольність“ — полюбляв він на перших порах згадувати цю фразу, підкреслюючи ніби своє співчуття до нього. Та це було штучним, удаваним. Бо з кожним днем накидав йому все більше роботи в фільварку, ставив до нього все нові вимоги, все важчі умови.

Він, поручник Шпак, сподівався, що це становище протягнеться не довго, що воно швидко зміниться. Мусить змінитися! Він не знав, як це станеться, він тільки волів того, — вибухне якась завірюха, війна почнеться, може повстання. І він покійно, терпеливо чекав, покійно й мовчазливо, зі зціпленими зубами, з засученими рукавами ходив по хазяйству, за плугом і сівалкою, за худобою. Та роки йшли. По обох боках кордону все було спокійно. Навіть чутки, що раніше кружляли по околицях, повільно вщухали. А коли з'являлися знову, то повторювали щось старе, заяложене, зовсім не цікаве або явно брехливе, що ніхто йому віри не йняв.

Життя входило ніби в колію, набирало звичайних мирних форм. Нічого не приносили йому й газети, що інколи їх читав. Навіть гірше. Вони говорили про налагодження ніби добросусідських відносин між більшовиками й Польщею, про визнання державами Європи більшовицького уряду й відновлення з ним дипломатичних зносин.

Що мусів робити він у фільварку? Він думав проте, що треба змінити місце перебування, вибратися з нього, покінчити з цим фалшивим, неприродним для нього становищем.

Але як? Повільно, з року в рік, з місяця в місяць губив він зв'язки із своїми друзями, що розбрелися по світу, втрачав стосунки з ними. Що він міг би робити на чужині, без будь-яких зв'язків, без засобів до життя, лишивши фільварок? Він повільно й непомітно став наймитом, хлопом пана Жепецького.

Так. Справжнісіньким наймитом, безправним хлопом, слабкодухою, безвільною людиною. Хіба не раз чув він на свою адресу образливу, дошкульну, хоч ніби й

звичайну лайку? Хіба не раз в часи самотніх вечорів в його грудях бурувало ображене почуття й бажання розв'язати своє становище, розрубати нарешті той вузол, що все дужче затягав йому шию?

„Завтра, завтра, думав не раз, як тільки розвидниться, він неминуче, обов'язково кине фільварок, рушить на станцію, поїде до міста“. Він не знав іще до якого, куди саме поткнеться. Він тільки почував, як кипіла в грудях образа, і ненависть, і безсилля.

Та надходив ранок, починався новий день, і його опановувала якась реакція, байдужість, страх перед невідомим. Він не знаходив у собі мужности перемогти встановлені звички, йому бракувало сили зробити рішучий крок. Лишивши фільварок, він побоювався опинитись без праці, без притулку, на становищі жебрака. Тоді дурив себе і, виправдовуючи своє безсилля, говорив: „треба іще почекати“, і як раб ішов у двір, до стаєнь, до худоби.

Все це, не раз пережите, з новою силою пригадалось тепер, і, як лезо ножа, шпигонуло йому в серце.

„Так що ж далі? Що буде далі? Що? — думав пригнічений, намагаючись боязко зазирнути за таємниче покривало, що заслоняло його долю в наступних днях. — Ну що? Невже і цей рік доведеться йому відсиджуватися в цьому проклятому фільваркові й далі тягти лямку хлопа? Невже і цього року нічого не трапиться, і він не матиме змоги повернутися на батьківщину, ні змінити тут своє становище?“

Нервовий, з запаленими очима, повними туги й непокою, ходив він по маленькій халупі, повторюючи раз - у - раз те саме настирливо - подразливе, хвилюючо - безнадійне запитання: „так що ж далі?“

Він не зчувся, як скрипнули двері й огрядна дівчина з накинутою на голову хустиною, що довгими кінцями спадала додолу, заховуючи її стан, вскочила в халупу й завела чистим контральто:

Ой коляда - колядниця,
Добра з меду паляниця,
А без меду не така...

Відторохтівши одним духом цілий куплет щедрівки, вона закінчила низькими горловими звуками, з жар-тівливістю в голосі: — Дайте, дядьку, п'ятака.

— Дайте, дядьку, п'ятака — повторила ще нижче й разом скинула хустину, застигла в театральній позі: одну ногу виставила наперед, а руками взялася в боки. „Дивіться, яка я хороша“ — говорила ніби вона, повна молоді задириливості та пишного здоров'я, пускаючи бісика своїми гарними круглими, з іскорками очима.

Він звів на неї свій погляд, мовчазливий, зосереджений, що за ним приховувався і докір, і надія, і радість, і біль.

— Чого це ти похнюпився? — штовхнула його своїм плечем Гандзя, кокетуючи, навмисно роблячи виклик, щоб вивести його з рівноваги.

Він відступився на крок. Йому не до серця була її поява, її веселощі, її безтурботна жартівливість, що так не гармонувала зараз з його настроєм.

— А чого власне радіти? — буркнув стиха, зіркнувши на неї з-під нахмурених брів.

Вона грайливо посміхнулася, зробила ступінь наперед, знову ніби мимохіть торкнулася рукою його плеча.

— Чого? А чого сумувати? — сказала невдоволена з того, що доводиться пояснювати такі прості, ніби всім відомі істини. — Іде новий рік. А якою людиною була під

новий рік, такою буде і на весь рік. Я не хочу, щоб ти сумував, — додала вона співчу, тливим тоном, пускаючи скалки своїми великими, широко розкритими очима.

— Ти завжди щось вигадась, — відказав м'яко, почуваючи, як танув недавній холодок під теплим, манящим поглядом її очей. Він поглянув на неї помутнілим зором і враз, з якоюсь пожадливістю обхопивши рукою її стан, міцно стиснув у своїх обіймах.

На мент вона розгубилась, піддаючись його поцілункам, потім сильним напруженням рук вперлась йому в колюче, волосате лице й рвонулася всім тілом. Опинившись біля дверей, вона обсмикала юбку, сторожко поглядаючи на нього.

— Здурів, чи що? — Я прийшла, щоб піти з тобою до наших на хутір. Буде вечірка. Хлопці, дівчата зберуться, а він... — сказала з докором. — Підемо? там буде весело.

Він ніяково водив перед себе очима, важко дихаючи.

— Іди! — кинув суворо, розстібаючи ковнір сорочки, ніби йому стало жарко й тісно.

Вона постояла хвилину біля порога, перебираючи кінці хустки.

— Іди! — повторив голосніше, блиснувши злісно очима.

Гандзя не чекала на таку зустріч. Вона не знала, здавалося, як їй поступити, потім відказала зневажливо, знизавши його своїм поглядом:

— Ти ж пак поручник! Я і забула, що ти на панянок чекаєш, — і, вже відчинивши двері, згадала:

— Хазяїн приїхав, кличе тебе до себе.

Шпак враз отверзів.

„Приїхав пан? Він же ж мусів о 9 год. виїхати за ним на станцію. Невже ж зараз так уже пізно? Як же

це трапилось, що він прогавив час? От так замріявся по-дурному“ — заметушився, натягаючи на себе свій робочий козушок.

Довгим двором, огороженим високим парканом, з різними господарськими будівлями, пройшов до хазяйського будинку й розгублений, з винуватим виглядом, чекаючи на докори, вступив у передпокій.

— Це ви? заходьте — підвів голову з-за столу пан Жепецький, дивлячись у розчинені двері. — Сідайте, проше пана, — кивнув головою на стілець, продовжуючи щось занотовувати в маленький зошит.

Шпак присів, трохи здивований з незвичної ввічливості до нього свого хазяїна.

— Я справився в місті скоріше, ніж гадав, — говорив цей, не зводячи очей із зошита, — то виїхав раніше. І добре зробив, бо їздити пізньої ночі в таку хуртовину не зовсім гаразд. Від більшовиків дме, проше пана, — зауважив з кислою міною на лиці й іронією в голосі. — Коли б вони пропали, пся крев! А чи все зроблено для худоби на ніч? — запитав діловитим тоном, все ще щось вираховуючи.

Спокійний тон хазяїна, його добрий, як здавалося, настрій заспокоїли Шпака, викликали навіть улесливу посмішку.

Якжеж! Він мав їхати за паном на станцію, то вправився на ніч заздалегodi.

— Так, так — хитнув головою хазяїн, закриваючи зошит. — А надвишку на молоко таки прийняли, — оповідав вдоволено про наслідки переговорів у місті з маслоробним товариством.

— Це добре, — сказав Шпак, хоч його це найменше обходило, бож він знав, що його становище з того

ані трішечки не покращає. — А що чути нового, які новорічні новини? — запитав між іншим, бажаючи скористатися з вільного часу й хазяїнового настрою.

— А так, так. Цікаво, цікаво, — говорив з вогниками в очах Жепецький. — Панам більшовикам певно скрутно доводиться, так вони виробляють усякі ноти та договори, дуже мирними прикидаються, а все для того, щоб довше панувати.

Шпак насторожився.

— Про які ноти пан говорить?

— О, це справді новорічна новина, тільки сьогодні з'явилась у вечірніх газетах.

— Більшовики пропонують нам підписати договір про взаємний мир, ненапад.

— І що ж?

— А нічого, проше пана. Це ж потеха. Одною рукою складають договір з панством, а другою відміряють гроші, як би панство погубити. Потеха! А ще пан Клодько велів кланятись, — сказав він таким тоном, ніби це теж було зв'язане з нотою.

Згадка про Клодька була цілковитою несподіванкою для Шпака. Вона поцілила ніби в саме його серце.

— Полковник Клодько? — перепитав тремтливим голосом, побоюючись, чи не трапилось тут якоїсь помилки, йому ж бо відомо було про від'їзд Клодька ще кілька років тому з Польщі в якусь іншу країну. — Де ж він зараз перебуває? Чи не повернувся знову до Польщі?

— Так, так, проше пана, полковник Клодько, — зауважив Жепецький, вдоволений з того, що привіз стільки цікавих новин. — Я зустрівся з ним у місті. Добрий хлопець цей Клодько. Я про його чув і раніш, а тепер познайомився з ним через майора Стецького.

Поручник Шпак зідхнув з полегкістю, а на його понурому лиці, що давно, здавалося, не знало посмішки, поклатася привітна рисочка. Він підвів схилену голову, випростався, ніби якась вага спала йому з плечей.

— Він зараз у Рівному? — вихопився радісний вигук. — Так близько відсіля? Чи довго він пробуде там? Чи може швидко виїде? Чи не знає пан чогось докладніше про нього?

Той зробив загадкову міну, мовляв, як же ж йому та не знати й додав:

— Пан приїхав на кілька днів. Має тут деякі справи. Він просив передати, що сподівається вас бачити в себе в Рівному, бо справа торкається і вас.

Шпак аж вуха розвісив. Йому приємно було довідатись і про приїзд Клодька, і що той пам'ятає про нього.

— Що ж то за справа, що могла б зараз його торкатися?

Жепецький знову помовчав, щось ніби приховуючи, не то удаючи, що йому й це відоме, та він не вважає за доцільне зараз про це розповідати.

— Пан довідається од Клодька, якщо має бажання поїхати до Рівного, — сказав він тоном великодушного господаря, натякуючи на те, що не стане заперечувати проти його поїздки.

Шпак подякував за незвичну й несподівану для нього хазяйську ласку.

Звичайно, він поїде з великою охотою. Йому ж цікаво побачитись з полковником Клодьком, довідатися про ту справу. Він хотів би виїхати якнайскоріше, навіть сьогодні, а то ще, чого доброго, той від'їде з міста скоріше, ніж гадав, і тоді...

— Так, так,— згоджувався Жепецький.— Можна й сьогодні,— коровам усе зроблено, так чого ж відкладати, дійсно, можна й сьогодні, щоб завтра й повернутись.

А півгодини пізніше Шпак, не звертаючи уваги на вітер, що звивався навколо нього, що шпурляв йому в лице цілі пригоршні м'якого снігу, що хапав за полу його пальта, упертою ходою простував до ближчої станції.

II

У вагоні пасажирського поїзда, що йшов на Рівне, Шпак думав про близьку й несподівану зустріч з Клодьком.

Йому цікаво було зустрітись знову, по довгій перерві, з давнім товаришем, його командиром, провести з ним вечір, згадати колишні дні, дні надій і розчарувань. Та не це найбільше обходило його тепер, хоч як відродно було побачитись з ним. Його цікавила інша сторона побачення: натяк на якусь справу, що торкається і його.

Що то за справа — він не знав, не міг навіть уявити. Трудно було щось передбачати, коли так довго не зустрічався ні з ним, ні з ким іншим з колишніх друзів, коли не знав навіть нічого про сучасне становище урядового центру, ані про місце його перебування.

А втім Шпак відчував, що має статися щось поважне, що мусить відбитися і на його становищі. В цьому не було в нього жадного сумніву. Приїзд Клодька, нова поява його була запорукою тому. Не для звичайного ж побачення, не для особистої справи запрошує він його до себе.

В цю хвилину йому, як ніколи, здавалося, що його доля якось фатально стикається з цією людиною. Це

почуття зародилося в ньому ще з перших днів того незвичайного знайомства.

Кістява смерть, пригадав той епізод, сиділа уже в його головах, чекала на хвилину, щоб схопити його в свої холодні обійми, коли з'явився Клодько і врятував йому життя. Це було підчас одвороту недобитків директоріяльної армії під натиском більшовиків.

Роз'єднані частини дивізії, що оперували в районі Жмеринки, відходили безладно, напомацьки, без будь-якого загального координування. Він, тоді ще хорунжий, був в ар'єргарді з кількома десятками людей, що лишилися від сотні. Натомлений переходами, безсонними ночами, знесилений хворобою, що третій день трусила його, він спинився десь у полі, поблизу якогось села. Гадав перепочити якусь хвилину, щоб потім наздогнати своїх, що мали наказа поспішатися на другий край села.

Минуло кілька хвилин. Останні ряди цієї сотні зникли в селі. Тимчасом з боку, із балки розітнулися поодинокі постріли, що швидко перейшли в густу стрілянину. Наближалися певно більшовики. Він подумав, що треба рушати, але відчув у ногах неймовірну втому, ніби важучий камінь був прив'язаний до ніг. Напруживши зусилля, він зробив рух, але в ту ж хвилину завалився в сніг. Шалений вітер розгонисто налітав з поля, проймаючи все тіло морозом. Він пробував зіп'ятись на ноги, але вітер знову валив його.

Що він мусів робити?

Гукнути? Покликати когось? Але хто міг почути його голос? Вистрелити? Але який з того порятунок? Хіба що привернув би увагу своїх ворогів?

Синій туман стелився над білим полем — наближався вечір, згори зривався сніг і пухкими, нечутними метеликами запорошував його. Він вовтузився іще на снігу, зводився на коліна, намагався прикрити полами шинелі найвразливіші для вітру місця. Але він почував, як повільно дубіли йому ноги, як холола, спинялася кров у жилах, і пальці рук, втрачаючи здатність робити звиклі рухи, ставали подібними до оцурпалків. Він почував, як сон замикав йому очі, хилив його до снігу, як байдужість перед неминучим, покора опановували його тілом.

І тоді, в цю хвилину над його головою пролунав постріл. Чиясь рука схопила його за ковнір, і владний голос прорізав його слух: „Рушай, або застрелю“. В ту ж мить в його очах блиснула сталь бравнінга. Почуття страху, охопивши його, враз труснуло ним, надало якоїсь сили. Тоді тіло його мимохіть, підкоряючись владному інстинкту, зробило останнє напруження сил. Він пішов уперед. Як довго йшов і де саме — він не знав, він нічого навіть і не почував.

Коли свідомість знову вернулася до нього, він побачив себе в селянській хаті, на постеленій на долівці соломі.

— Бачиш і доплентались, а то пішов би на поживу вовкам,— сказав якийсь старшина, що сидів на лавці за столом.— А все таки страх не свій брат,— додав, посміхаючись. То був Клодько, командир іншої сотні. Захоплений більшовицькими частинами в полон, він лише завдяки своїй хоробрості вислизнув з тенетів. Прямуючи на захід, надібав випадково на нього.

З того часу вони зблизились. Висловивши бажання бути в одному полку з Клодьком, Шпак ставився до

нього із зрозумілою вдячністю і пошаною. Він набрав в його очах авреолі лицаря, незаперечно авторитету відважної людини.

Тому часом, коли його опановувала апатія, млявість, з'являвся Клодько й надихав йому волю, заряджав енергією. Навіть поїздка його у фільварок після замирення Польщі з більшовиками й цілковитого розпаду армії відбулася за згодою Клодька, за його моральною підтримкою.

Огож тепер, сидячи у вагоні, Шпак думав про зустріч. Що обіцяє вона йому? Що віщує поява цієї людини?

— *Równie!* — сказав кондуктор, перевіряючи квитки пасажирів і нагадуючи задуманому Шпакові, що треба висідатися.

„*Równie*“ — прочитав велику вивіску над вийстям залізничного двірця, над яким красувався білий одноголовий орел — емблема польської державности.

Проходячи двірцем, він мимохить, з цікавістю людини, що прибула із глухого закутку, роздивлявся на всі боки. Рясно уквітчані стіни пасажирської залі різними плякатами й урядовими оголошеннями до обивателів Речі Посполитої впадали йому в очі. Йому було трохи ніяково, на запитання української газети в залізничному кіоску, почути погордливе: „тут польська“.

А втім, поспішаючи до Клодька, він якось байдужо реагував на ці вияви спольщення ще недавно українського міста.

Було близько 10 год. веч., коли Шпак дістався до готелю „Польський“ і постукав із стриманим хвилюванням до нумера, де замешкав Клодько.

— Галло! — відчувся незнайомий голос.

Шпак хвилинку вичекав. Польська мова, що доносила до його слуху, викликала деяке вагання. „Чи не помилився він номером? Але ж ні“. Тоді знову постукав.

— Проше, увійдіть! — почувся зсередини польською мовою басистий голос, ніби знайомий.

Шпак переступив поріг, але, соромлячись за свій костюм і неголений вид, спинився, позираючи на Клодька, то на незнайому людину в одягу старшини польської армії.

— Я вас слухаю. Ви в якій справі? — запитав Клодько, здивований з появи цієї людини.

— Я Шпак, — витиснув цей.

— Микола? — підвівся Клодько. — От не сподівався сьогодні. Та тебе й не впізнаєш за твоєю бородою. Не то на стародавніх багатирів схожий, не то на колишніх руських старообрядців, — жартуючи, стискував міцно важку, загрубілу руку Шпакові. — Мій друг, поручник Шпак, — переходячи на польську, звернувся до військового, що не без цікавості, але з ледве прихованою гримасою роздивлявся на кремезну вайлакувату постать Шпака.

— Майор Стецький, — відрекомендувався військовий, підвівшись із крісла й стукнувши каблуками. — Пан мешкає на глухих креслах, — сказав він з вибачливою рисою на чисто виголеному й злегка припудреному обличчі, натякаючи, що він дещо знає про нього.

— Сідай, друже, — клопотався Клодько, всадовляючи гостя на канапу, — та розкажи про своє життя - буття. — От добре, що приїхав. А то я побоювався, чи знайду. Ти все, виходить, хазяйнуєш? Постійна людина. Це похвально. Коли б у нас та більше таких людей, мали б

уже свою державу. Так як же живеш?— закидав Клодько запитаннями, приправляючи їх сентенціями.

Шпак почував себе все ще ніяково. Самотнє життя в глухому закутку Волині, в зовсім іншому оточенні поклато на нього своє тавро. Він одвик од культурної обстави, від товариської розмови Тому і блиск електрики і певна вишуканість товариства, і легкий невимушений тон розмови— все це зв'язувало його рухи. Він розгублено і мовчазливо водив очима по кімнаті, крадькома кидаючи погляди на Клодька. Чи змінився? Той же мужній вигляд, військова виправка, енергійні жести, приємний баритональний тембр голосу й привітна посмішка на хмурому обличчі— лишилися ніби незмінними. Навіть цивільна одежа: сірий з чорними краплинками галстук на білій манишці сорочки, чорний костюм замість колишнього френча,— навіть це пасувало йому. „Такий же, як був“— зауважив Шпак вдоволено. Тільки сідина, що рясно процвіла на скронях, та сум, що, здавалося, приховувався в його очах, говорили про вплив і на нього часу й подій. Та це тільки дужче привертало до нього Шпакові симпатії, збуджувало до нього колишні чуття.

— Моє життя?— сказав врешті Шпак і скептично махнув рукою, підкреслюючи його вбогість і небажання розповідати.— Все чекаю. Тільки й відряди, що чекаєш. Все чекаю, може станеться щось,— думаю, а воно вже й жданки набридли.

Клодько співчутливо покивав головою.

— Розумію, розумію. Така вже ситуація препогана вийшла. Не можна ж було діяти. Та швидко надходить цьому край,— натякнув на якісь можливості, але перевів розмову на іншу тему.

— Що ж все таки чувати з того боку? Ти ж близько до кордону. Маєш звідтіля якісь вістки?

Шпак здвигнув ніяково плечима.

Він знає про Україну надто мало. Стільки ж, як, може, й кожний, хто зрідка читає тутешні газети.

— А де ж тепер твоя родина? — запитав Клодько. — Там же на Україні лишилась, здається, твоя дружина з дитиною? Хіба нічого від них не маєш?

Згадка про родину викликала в байдужих очах Шпака іскорки зворушення, а разом і суму. Потім він сказав, що родина там і зараз на Полтавщині, в селі, де малий уже ходить у школу, вони дуже рідко надсилали йому листи і раніше, а тепер от уже більше року, як не має жадної вістки.

— То пан сумує за Україною? — запитав майор Стецький. — Може за більшовиками? — сказав так, ніби між іншим, прислухаючись до глухих скарг і невдоволеного тону Шпакової мови.

— За більшовиками? — спалахнув Шпак, — глянувши суворо з-під насуплених брів. — Щоб плести такі дурниці, треба нічого не знати про нього.

Тоді втрутився Клодько.

— Майор тільки пожартував, — сказав він запобігливо, з приємною посмішкою доброзичливого господаря. — Жаден старшина мого полку, додав амбітно, але з фальшивою нотою в голосі при згадуванні неіснуючого полку, жаден старшина мого полку не зрадить інтересів своєї батьківщини. Вони вже довели свою відданість їй і знову доведуть.

— Розуміється, розуміється, — підхопив майор винувато, — то був лише жарт. Я чув про пана. Пан воював проти більшовиків. Був аж під Києвом. Це цікаво, цікаво.

Майорів комплімент заспокоїв Шпака.

Згадка про війну оживила розмову. Для всіх винайшла тема. Кожен намагався навести приклад хоробрости своєї частини, дивовижних проявів мужности. Всі особливо сміялись, коли майор оповідав, як кілька польських гусарів взяли в полон цілий полк більшовицький.

— Еге, не мали більше б клопоту з більшовиками, як би не поквапилися замиритися — зідхнув сумовито Клодько.— В Ризі програли війну.

Майор не заперечував.

Він навіть погоджувався до деякої міри. Не військові тільки програли, а дипломати. Не зовсім програли, але можна було б виграти більше. Та не маршал винен у тому. Ендеки, що на той час підняли голову, вимагали замирення. І маршал мусів пристати на це. Але ж він лишився щирим другом України, вірним співником її. Цього пан заперечувати не буде.

Клодько чемно схилив голову.

— Ми ніколи не мали сумніву в цьому, — сказав з привітною посмішкою. — Прошу прийняти почуття нашої сердешної вдячності.

— Як щірий друг, маршал і далі пеклуватиметься про Україну, про її визволення, — сказав майор.

Це зауваження викликало новий прояв приязні й подяки.

— Український нарід ніколи не забуде цієї допомоги, що була зроблена для нього в найтяжчі роки його боротьби за своє визволення, — відповів Клодько. А втім він почував, що розмова почала набирати холодного, надто офіційного тону.

Тому нагадав, що наближається дванадцята година, що за старими добрими звичаями треба зустріти її з бокалами в руках.

З цими словами він підвівся й розчинив двері в другу кімнату, запрошуючи до накритого столу, заставленого різними пляшечками, коробочками, тарілками.

— По-походному, прошу вибачити,— припрошував зі звичною для господаря делікатністю.

Коли гості розсілися, вихваляючи організаторські здібності його і далекосяжність не лише в галузі воєнної стратегії, він з вдячним кивком голови наповнив чарки прозорою горілкою.

— За дорогих гостей! За зміцнення нашої дружби з прекрасним польським народом, що його великодушною гостинністю ми так користуємось.

— За ваше визволення від москалів!— відповідав майор, перехиляючи другу, знову було наповнену чарку.

— За могутню Реч Посполиту, оборонця культури й цивілізації від навали нових гуннів!— говорив Клодько за третьою.

— За краще майбутнє України!— вставив слово і Шпак,— намагаючись попасти в тон товаришам.

Спорожняючи чарку за чаркою й виголошуючи різні тости „за хоробре польське військо“, за „найгарніше в світі польське жіноцтво“, „за єдність, освячену спільно пролитою кров'ю“ тощо, промовці знову згадували похід 20 року, або торкалися ближчих подій.

Кожен намагався виявити себе державною людиною, бажав виправити історичні помилки, кожен мав уже проєкта, як би ці помилки виправити, скерувати історію на правильну путь.

Майор Стецький з пойнятими поволокою осовілими очи-

ма на підпитку, коли думка так легко в'ється, вишукував першопричини нещастя, що їх зазнала Україна на історичному шляху. У всьому власне винен Хмельницький. Він зняв колотнечу, підбив козацтво до повстання, порвав з польською короною, під охороною якої Україна могла так вільно розвиватись. Хмельницький піддав Україну під Москву, з лабет якої не може й досі вивратись. Тільки спілка з Польщею виведе Україну з - під московської неволі, забезпечить вільний розвиток культури й державности.

Клодько піддакував. Він натякав на те, що кращі розуми, справжні люди української нації давно це зрозуміли. І тепер, починаючи від Симона Петлюри, працюють над виправленням історичних помилок.

— Хай живе спілка України з Польщею! — підняв Стецький чарку.

— Хай живе! — повторив весело і Шпак, цокаючись, а Клодько завів навіть пісню:

„Закувала та сива зозуля“.

Але швидко замовк, не мавши підтримки.

— А все таки прекрасна пісня, — говорив розчулено. — До чого чудесно та хороше співали її козаки мого полку. Як заведе було бас та підхоплять голоси та як візьме потім тенор на високих нотах „по синьому морю байдаки гуляють“, — так заслухаєшся і собі затягнеш, не стерпиш.

— Взагалі український нарід створив найбагатшу в світі пісню, — так писав і німецький професор.

Він став пригадувати, що писав німецький професор, але осікся, бо на ясному досі лиці майора, при слові „німецький“, набігла непокійна хмарка.

— Хочеться музики, а то сидимо, як ченці в манастирі, — виправдувавсь Клодько за свій необережний екскурс.

— Але ж це так незвично. Це скоріше нагадує традиції запорізьких козаків, — сказав Шпак, протестуючи проти ченців.

— А так, так, проше пана, — зауважив і майор, виявляючи і свої знання з побуту запорізьких козаків.

Швидко потім майор підвівся, пригадавши, що йому треба десь бути, що комусь дав слово прийти на зустріч нового року.

— Do widzenia. Ми ще побачимось. Я до ваших послуг, — сказав він на прощання.

По його відході настала хвилина замішання. Та хвилина, коли двом змовникам, лишившись насамоті, нарешті, доводиться говорити про інтимні і все таки не зовсім приємні речі.

Клодько склав ногу на ногу, сидів мовчазливий у кріслі, ніби куняючи, чи то обмірковуючи, як ліпше взятися до справи.

А Шпак тривожно поглядав на нього, заінтригований і візитою майора, і тими не зовсім ясними для нього гостями, що робилися за вечерею й заховували в собі неясні, але важливі, так здавалося йому, комбінації.

— Так що ж нового? — запитав Шпак нетерпляче. — Що видно на нашому обрії? Де ти був за останні роки?

Клодько важко повернувся в м'якому кріслі і, все ще ніби куняючи, з відтінком втоми на обличчі, сказав:

— Це довга Одіссея, хоч і не виняткова. Її міг би розповісти не один з наших людей, хто пустився в плавбу на нашому історичному кораблі.

Потім побіжно, уникаючи докладніших інформацій, спиняючись на головніших моментах, розповідав про цю Одиссею.

Спочатку, відомо — Польща. Та коли ставлення уряду під домаганням більшовиків охолело було і центр мусів шукати інших спільників,— виїхав і він. Побував у Румунії, у мадярів. Там була думка створити в урядових колах сприятливу опінію. Але швидко почався період кокетування європейських дипломатів з більшовиками. Тоді перебрався до чехів. А там вступив у Подебрадах до сільсько-господарської академії, де й пробув кілька років.

А втім,— підвів голову, оживляючись,— все це вже минуле і для нас найменш цікаве. Нам цікавіше знати, що видніється на нашому обрії. А дещо вже видніється. От про це й поговоримо.

На цьому Клодько витяг з кишені портсигара й запалив цигарку.

— От про це і поговоримо,— вів далі, випускаючи крізь широко роззявлений рот клубки диму й роблячи короткі павзи.— Ти вже певно чув про деяку консолідацію наших сил. Всі наші кращі люди, цивільні й військові, тієї думки, що тоді вже чвар та сварок. Першою чергою треба вбити більшовицького ведмеда, визволити батьківщину, а тоді вже хай будуть і сварки за першість. Визволення батьківщини з-під московської окупації — це програма. Але, як би це не було добре, ми своїми силами ведмеда не вб'ємо. Нам потрібна допомога, спільники. Звідсіля виникає питання про орієнтацію. З ким нам по дорозі? Хто може нам реально допомогти? Хто, нарешті, найбільше зацікавлений в існуванні міцної, незалежної України?

— Польща! — витиснув після довгої павзи.

— Польща?! — повторив Шпак з незрозумілою інтонацією в голосі, не то погоджуючись з висновком, не то дивуючись з нього.

— Тільки Польща! Дехто, правда, до останніх часів ще вагався. Що дала, мовляв, спілка 20 року? Але ці вагання не мають ґрунту. Справді, ми нічого не виграли з тієї спілки, але це сталося тому, що і серед нас не було консолідації, та й загальна ситуація була не на нашу користь. Нас мало знали, ідея незалежної України не мала прихильників у великих держав. Тепер усе змінилося. Як саме? Серед англійських політичних кіл і французьких уже досить поширена думка на користь незалежної України й особисті її від Росії. Один англійський політик і журналіст просто заявляє: Англія зробила велику помилку, підтримавши свого часу Денікіна та Врангеля з їх теорією „єдиної, не-ділимої Росії“. Коли б замість того підтримали Петлюру, то на сході Європи, між Заходом і більшовиками мали б міцну буферну державу, багату на економічні можливості — Україну. Так і каже — міцну державу Україну. От!

Шпак, вп'явшись очима, нерухомо слухав Клодька, вражений цими новинами.

— Значить, будемо воювати?

— Авжеж! — відповів Клодько. — Війна чи то інтервенція, як кажуть більшовики. Ми за війну. Правда, деякі землячки із соціалістів іще вважають, що це неправильний шлях, але хай собі базикають. Ми за війну. Бо лише так можна вибороти незалежність України. Та інших прикладів історія не знає. Хіба Польща постала не з війни, спочатку готуючись за допомогою Австрії, а потім Франції?

— А як же договір про ненапад? — пригадав Шпак слова Жепецького.

Клодько голосно засміявся.

— Ти все ще наївний, Миколо, — його ж тільки запропонували більшовики, та коли навіть і ухвалять, то хто ж серйозно зважає на нього? Це ж шматки нічого не вартого паперу, як казали іще німці. Його порушать обидві сторони, коли це буде вигідно і потрібно. Розуміється, — вів далі, як людина, що не зовсім поінформована в усіх позалаштункових комбінаціях, — ми ще не знаємо, коли це станеться, але це станеться неминуче. До цього все йдеться, до цього й ми мусимо готуватися. Готуватися, розумієш? От про це і поговоримо.

Він знову замовк, ніби чогось вагався, чи то обміркував, як краще викласти думку.

— Готуватися не лише тут, а й там. Від нас залежить і прискорити цю справу, і забезпечити успіх. Нам треба, готуючи тут воєнні кадри, відновити зв'язки на Україні, відшукати довірених людей, згуртувати осередки для майбутніх повстань. Щоб це зробити, комусь з наших треба побувати на Україні. Ми гадали послати туди тебе на якийсь час.

Шпак широкими очима дивився на Клодька.

— Як ти вважаєш? Ти побував би в Києві. Відвідав би там мого друга Вакулу, умовився б з ним, відшукав би може ще кого з колишніх приятелів, а потім, повернувшись сюди, дістав би іншу роботу до того часу, доки можна буде формувати військо.

Непокійні вогники засвітилися в насторожених очах Шпакових. Змога вирватись з фільварку втішала його. Він хотів би нарешті взятись за роботу на ко-

ристь загального діла. Він не від того, щоб побувати на Україні з такою важливою місією. Там він може відвідав би й своїх близьких. Але разом з тим він іще вагався,— незвичність цієї подорожі ніби стримувала його.

— Твоя борода,— чудесна машкара для конспіраторів,— доводив Клодько.— Сам дідько не придумав би кращого. Ти поїдеш туди, як старий Фавст, що потім перетвориться на молодого,— засміявся жартівливо.— Так згода?

Хвилину стояла сторожка тиша, порушувана вибухами десь поблизу в готелі голосного безтурботного сміху.

— Згода!— сказав нарешті Шпак твердим голосом, глянувши на Клодька.

Вони ще довго розмовляли про плян подорожі, про зручність того чи іншого маршруту, пригадували своїх колишніх товаришів і спільників на тому боці, мріяли про ті недалекі вже, так ввижалося, часи, коли з полками, як герої-визволителі, повертатимуться на батьківщину.

III

„Пан Войцек добре знає прикордонну смугу, його ж рекомендує майор Стецький,— говорив Клодько Шпаківі перед його від'їздом з Рівного.— Ти зачекай на нього у фільварку, днів за три він заїде по тебе. З ним і перейдеш кордон— це буде найбезпечніше“.

Отож другого дня Шпак, за цією порадою, повернувся у фільварок.

Жепецький стрінув його, як доброго приятеля, з масляною посмішкою на устах.

— А проше пана, як ідеться? Як їздилося? — розпитував солодким голосом, ледве той показався йому на очі.

Шпак з таємничою міною на лиці труснув чуприною, даючи зрозуміти, що йдеться не погано, що трапилось щось незвичайне.

— Ай діла! — кинув загадково. — А потім поважним тоном, тоном людини, що на її долю негадано випадає нова, не абияка роля, розповідав про свою зустріч і вечерю, про випите вино й політичні комбінації. Накінець додав, що швидко мусить облишити фільварок.

— Днів за три й попрощаємось. Випадає нове діло, — натякнув обережно на свій від'їзд, додержуючись конспірації.

Жепецький спочутливо хитнув головою. Йому мовляв дещо відоме про це з його поїздки до Рівного, та він заховував це до побачення Шпака з Клодьком.

— А то важне діло, проше пана. О, важне діло, — повторював компетентно, закручуючи вгору свої пишні вуси.

— Треба готуватись, а то вже засиділись, — обережно, але без попередньої конспіративності зауважив Шпак.

— Так, так. Солдат завжди мусить бути напоготові, він мусить слухатись голосу своєї отчизни, — повчав Жепецький, висловлюючи zarazом жаль, що доводиться позбутися такого гарного помічника в його господарстві. — Але то, проше пана, важне діло.

Що то „важне діло“ Шпак цілком розумів.

Новини, що їх почув у Рівному, були для нього стільки ж несподіваними, як і приємно хвилюючими.

Його втішала виявлена урядовим центром активність і збуджений серед політичних кіл Європи інтерес до

їхньої справи й перспектива воєнних завірюх, що, на його думку, мусли змінити становище на Україні.

Все це бадьорило його, розвіювало недавній смуток, будило стільки надій.

Особливо ж цікавою для нього подією, цікавою і вразливою видавалася йому подорож на Україну. Вона викликала в нього цілу гаму нових настроїв, незнаних досі відчужань.

Це він гостро почував тепер у фільварку, готуючись у дорогу.

Що зараз діється там, на Україні? Як живуть люди? Як поведеться йому?

В його уяві Україна виступала в неясних, досить туманних образах. Якийсь хаос, злидні, руїна, національний гніт,—ці давні ніби його вражіння, вражіння перших років боротьби, підсилені різними чутками та інформаціями закордонних газет,—завжди оживали в його пам'яті, коли згадував Україну.

Він лишив Україну на початку 1919 р. Це було незабаром після повалення гетьманату. В Харкові, де тоді він вчителював, тільки но почали заводити директоріальну владу, як виникла нова загроза, сталися нові труднощі: німці, оголосивши неутралітет, знялися з північного кордону, а разом розпочався наступ більшовиків на Україну. Під їхнім тиском невеликі загони республіканського війська відступали до Харкова.

Крилаті, уперті, такі загрозливі й лякливі чутки полетіли по місту.

Передавали — чого тоді не передавали! — що в селі М. більшовики, вступивши в село, негайно ж зідрали з кооперативу вивіску українською мовою, що в селі Л. погромили „Просвіту“, а всі українські книжки геть

чисто попалили, що в селі Х. забрали з собою вчителя-українця і хто знає, що з ним зробили. Передавали також, що в одному селі портрет Шевченка розстріляли.

— Ви подумайте! Портрет самого Шевченка розстріляли! — говорили з притиском, з зідханням, з містичним виразом на обличчях.

Ці чутки, переказувані з уст в уста, де збиралося двоє-троє обивателів, ставали щодня настирливіші, все більше загрозливими. Вони сіяли страх, і обурення, і тривогу. Говорили іще, що більшовики мстяться за свої недавні невдачі на Україні, за спілку з німцями, що вони зневажають усе українське.

Тимчасом у місті почалися заворушення: застрайкувала електрична станція, не стало води. Як надходив вечір, місто поринало в густий морок. Полохлива тиша розповзалась по спорожнілих вулицях, а з нею неслися нові чутки й тривоگوю билися за вікнами будинків.

Серед загальної розгубленості частина громадян зібралася на раду.

В повітій присмерком залі, при блідому мерехтінні світла газової лампи, обмірковували становище. Говорили про Москву, що вона знову зазіхає на Україну, знову намагається підбити її під свою руку, обернути її в колонію, що вона організовує страйки, підбурює робітництво, дезорганізовує тил. Говорили про триста років, загублених Україною під Москвою, і триста років, що їх знову доведеться загубити, якщо не дадуть відсічі. Слова звучали урочисто й вразливо.

Україна вітала в залі в різних образах і порівняннях, а найчастіше, як нещасна покритка з Шевченкового кобзаря.

— Ворог близько коло воріт, він навіть є в місті. Він загрожує нашому спокою, нашому добробуту. Наша культура в небезпеці,— риторично, удаючи ніби древнього Цицерона, наспівував полковник з довгими запорізькими вусами. Він то загрожував усіма нещастями, що впадуть на голову українцям, то збуджував надію на перемогу, на прекрасні можливості.

— Треба тільки бути мужніми й одностайно виступити на оборону батьківщини, нашої неньки - України, треба тільки показати, хто ми і чийх батьків діти.

Заля захоплено гула, потрясаючи повітря кулаками, кричала „слава“, співала „ще не вмерла Україна“.

Тут же кілька студентів записалося волонтерами в Слобідський полк, що його формував полковник.

— А що ж ти гадаєш, друже? — запитав тоді Шпака один з цих студентів Паляниця.— Чи не думаєш лишатися в школі й викладати історію України? Облиш це для кращих часів. Чи ти хочеш, щоб тебе розстріляли, як гайдамаку? Чи ти хочеш, щоб Україна знову обернулася в гній для Москви?

Він, розуміється, не бажав ні того, ні другого.

Він не хотів бути розстріляним, ні бачити гною з України. Тому вирішив і собі вступити до полку. А другого дня вже прощався з дружиною, випроважаючи її з малим сином до батьків на село.

— Що ж? Іди, коли треба, коли хочеш, якщо інакше не можна,—казала вона тихо, тремтячим голосом.— Іди, іди, я нічого. Цея так,—повторювала, ковтаючи сльози й притискуючи до грудей малятко, що ясними безтурботними очима поглядало на нього, то на матір.

— Ти пробудеш там недовго, Галю. Війна швидко

закінчиться, і ми повернемося у місто,— заспокоював дружину.

А кількома днями пізніше козаком Слобідського полку відходив од Харкова з останнім ешелоном війська.

Як і багато інших, він сподівався на швидку перемогу над більшовиками. Чекали ж на підмогу з Києва січових стрільців, що йдуть на Полтаву із самим отаманом Петлюрою, на підмогу французів з Одеси...

А тимчасом відходили все далі. Все швидше лишали пункти, де мусили затриматись, звідкіля мали перейти в наступ. Полтава, Миргород, Лубні, Гребінка,— все лишилось позаду. Не вдержались під Києвом, покоїлись на Поділля.

З того часу Україна обернулася для нього в обітовану землю, що манила до себе й знову віддаляла. Скільки разів зроджувалась надія на щасливе завершення своєї мандрівки. Він, Шпак, двічі наближався до Києва з військом, чув дзвони його церков і знову одкочувавсь на прикордонну смугу. Відбиті востаннє 20 року більшовиками з України, вони опинились на польській території, а потім у таборі інтернованих у Каліші. Звідтіля занесло його, Шпака, у фільварок.

Як часто мріяв він потім про Україну.

Як бажав вирватися з фільварку, взятися за роботу на користь національної справи.

І тепер для нього випадає ця можливість. Тепер він має змогу побувати в рідних краях, побачити Україну.

Ці слова дивовижною мелодією звуків брели в його свідомості, збуджуючи всю його істоту новим припливом енергії.

Чекаючи на провідника, він ходив за коровами, чистив стайні, готував пашу, виконував усю роботу по

хозяйству, як і раніш, але його рухи тепер пошвавішали, в них почувалася певність і якась бадьорість, а в погаслих було очах засвітилися вогники і замріяність.

— Ти, Миколо, щось змінився? Може дівчина якась припала до серця? Ти покращав,—казала Гандзя, виміряючи його своїми привабливими, завжди веселими очима.

— Дівчина, еге ж дівчина, та ще яка дівчина!—відповідав Шпак.

— Чи не панна якась з Рівного?—цікавилася Гандзя, натискаючи зневажливо на слові „панна“.—Гляди,—кивала пустотливо пальцем на нього,—щоб вона не окрутила тебе, бо що скажеш тоді своїй жінці? Чи ти вже не думаєш вертатися на Україну?

— Панна, авжеж панна, тільки україночка,—жартував Шпак.—А красуня яка? Струнка, як тополя, гнучка як береза, чи як там у пісні співається.

— Бре!—казала непевно Гандзя, заінтригувана незвичним для нього настроєм і знову виміряла його своїм поглядом.

— От побачиш! Швидко їду на заручини,—посміхався загадково Шпак, бажаючи віддячити їй за довге пустування з ним.

— То зніми ж бороду,—пускала бісики очима, не розуміючи, правду каже, чи бреше,—а то дивись, щоб твоя красуня не обципала її.

Шпак з гордовитим виглядом поглажував свою бороду.

— Моя борода? В тім то й річ, що моя борода варта чогось і для красуні.

— Ну, так їдь до красуні!—починала губити рівно-

вагу Гандзя. — Ти ж пак поручник, — кидала ображено, відходячи від нього.

А третього дня, як було умовлено, заїхав Войцек до Шпака.

Вони потиснули один одному руки, згадуючи при тому ймення майора Стецького і Колодька. Кожен якусь хвилину оглядав один одного, мовчазливо, зосереджено, з неприхованою цікавістю. „Так он який ти, а я й не знав, з ким доведеться цього разу мати справу“ — було написано на їхніх обличчях. Потім Войцек зараз же перейшов до діла. Іще раз глянув на свого супутника маленькими прищуленими очима й запитав:

— Готовий пан до від'їзду? Що?

А якжеж! Він так довго чекав на пана. Та йому, власне, й готуватися нічого. Він візьме з собою лише одну валізку.

Войцек досвідченим оком подивився на валізку, взяв навіть у руку, пробуючи вагу, цікавлячись, чи немає в ній чого такого зайвого для дороги, і запевнений, що Шпак усе передбачив, авторитетним тоном, з почуттям особистої відповідальності наказав вирушати.

Шпак покійно й мовчазливо взявся за валізку.

На воротах, випроводжуючи з двору, хазяїн побажав йому щасливої дороги.

— Сподіваюся, швидко побачимось, — обізвався Шпак, сідаючи в санки.

Потім візник тронув коня.

Якийсь час їхали мовчазливо.

Кожен, здавалося, думав про щось своє, і тільки раз-у-раз повертав у бік обличчя, ніби заховуючи його від різкого подуву морозного повітря, наповненого мільярдами блискучих, як діаманти, сніжинок.

— Як пан гадає? — запитав врешті Шпак, дивлячись непокійними очима в синю лісову смугу на обрію й не знаючи пляну переходу через кордон.

Войцек не швидко обізвався. Про що мов тут говорити? Потім розповів.

Увечері, мовляв, будемо в хуторі С. Там відпустимо візника, підійдемо до постерунку, а вночі перейдемо кордон. На тому боці він, Войцек, лишиться в своїх приятелів, — там є для нього справа, а пан матиме коня, щоб до ранку дістатися до Шепетівки.

— Пан добре знає цю місцевість? Це безпечно? — запитав знов Шпак, почувуючи нервову дріж з наближенням до кордону.

Войцек закопилів губу.

Це пусте. Він може щодня ходити з одного боку на другий, він знає тут усі тропи. Він має своїх людей. Що?

Шпак нічого не відповів. Напруженим зором вдивлявся в лісову даль, що наближалася, ставала яснішою, то знову затягалася туманною димкою, відбиваючи гру сферичних просторів.

IV

Все йшлося так, як було передбачено.

Войцек, перейшовши кордон, лишився у свого приятеля Янека, порадивши і Шпакові пам'ятати про нього — на зворотному шляху він допоможе переправитися через кордон, а Шпак швидким поїздом Шепетівка — Харків мчався на Київ.

Після піднесеного нервово-напруженого стану, викликаного переходом через кордон, коли неясний звук морозної ночі насторожував чуйний слух, а далекий

скрип дерева притаював, здавалося, загрозливий поклик червоноармійця, — Шпака опанував хвилиний спокій.

Що в його купе, окрім похилої віками бабусі, яка вместилася заздалегodi спати, нікого більше не було, — це йому тільки подобалось: ніхто не стане турбувати його пустими розмовами й недоречними запитаннями.

Вмостившись на просторій полиці, він ні про що не думав. Занесені снігом хутори й містечка, що миготіли за вагонними вікнами, розцяцькованими примхливими візерунками, не викликали напочатку ніякої реакції. Своім спокійним однотонним ландшафтом вони пасували до його настрою.

Він почував себе ніби одним з тих численних пасажирів, що їздять по службових командировках, що завжди з якимись справами вештаються по залізниці. Він власне куняв після безсонної ночі, проведеної на ногах, то в санках під морозом.

Та згодом ця одноманітність подорожі, цей старечий спокій стали йому набридати. Йому забажалося з кимсь поговорити, щось послухати про ті хутори й містечка, що біжать слідом за поїздом, щось почути про їхнє життя. Тому, коли на одній станції до нього в купе всівся новий пасажир, він зустрів його без будь-якого вияву неприхильности, властивого пасажирам щодо новаків. Він охоче посунувся на своїй лавці, даючи тому місце коло себе, й поцінавився навіть місцем зупинки.

А втім ця цікавість порушила була його рівновагу.

Пасажир примостив на верхню полицю важку корзину, відповів про станцію й, повернувши до Шпака своє підстаркувате, давно голене обличчя, запитав, чи він їде, бува, не до Харкова.

Це звичайне, таке просте для пасажирів запитання видалося Шпакові загадковим, навіть підозрілим.

— А ви хіба до Харкова? — закинув і собі уникаючи прямої відповіді.

— Я до Києва, — розстібнувши бекешу й поклавши руки на коліна, дивився пасажир у Шпаків бік, оглядаючи його.

— То чого ж ви гадаєте, що я до Харкова?

— Мені здавалось, що я вас бачив у Харкові.

Полохлива думка промайнула в Шпакових очах. Чи не впізнав він його по тих роках, коли мешкав іще в Харкові? Що ж тоді варта його конспірація, його борода, коли перший стрічний може впізнати його?

Та він швидко опам'ятався. Відганяючи ці думки, він заперечливо похитав головою.

Ні, він їде до Києва й ніколи в Харкові, як це не дивно, не був. Кілька разів збирався, правда, зробити екскурсію та все якось не виходило, все щось заважало.

— Гм? ні разу? Так таки ні разу? — не міняючи своєї пози, дивувався пасажир.

Шпак, недоволений з перебільшеної цікавості сусіди, що виходила за межі звичайної пристойности, сердито відповів, що не був „таки ні разу“. Але зрозумівши, що хвилюванням він тільки підсилить подив свого сусіди, ба навіть підозру, додав більш розважніше, що в цьому, власне, нічого дивного немає, мешкає бо він на протилежному кордоні України, а праця його — він вчителює — не викликає особливої потреби їздити до столиці.

Пасажир іще хвилину затримав на ньому свій прищуплений, ніби скептичний зір і опустил його долу.

— То виходить я помилився, — заявив він розчаро-

вано. — А мені показалось, ми на кооперативному з'їзді стрічалися торік, отака точнісінько борода була.

Такий фінал зовсім заспокоїв Шпака. Він навіть докоряв себе за перебільшену підозрілість, за зайву, нічим особливо не спричинену полохливість. А проте в глибині душі подумав, що треба бути обережним.

Тимчасом пасажир розпакував свою корзину, дістав пахучу, чепурну, селянської випечки паляницю, витяг четвертину сала і, розклавши на поличку, взявся „підкріплятися“. Нарізвавши тоненько сала, він наколював шматочки на гострий кінчик ножики, потім кидав їх раз-у-раз у рот і апетитно пережовував, обсмоктуючи підсмажені шкуринки.

Шпак скося й заздрісно поглядав на нього, а то вставляв очі у вікно, на широке, однотонне, ніби вибіленим полотном застелене поле, з де-не-де нагаптованими на ньому хугірцями, на сіро-молошні стовпи легкого диму, що високо здіймалися вгору з хатніх димарів і танули там безслідно в прозорому повітрі морозних просторів. Тоді мимохіть збуджувалась у нього цікавість подорожнього.

— Ви теж, значить, до Києва? — звернувся він до сусіди, шукаючи теми для розмови. — У справах яких, чи на постійному проживанню?

Сусіда дожував останній шматок сала від четвертини, покопирсався нігтям пальця в зубах і охоче, повеселівши з їдою, відгукнувся.

— Еге ж, еге ж, до Києва. Я, можна сказати, старий киянин, працюю в кооперації, вертаюся до себе з службової поїздки.

— Як же ж у вас у Києві? Як живеться? Я думаю перейти до Києва вчителювати, та все ще вагаюся, хочуюце

спочатку придивитися, як там з харчами і таке інше, — пояснюючи мету своєї подорожі, запитав обережно Шпак.

Кооператор, що заклопотано возився біля корзини, заховуючи недоїдений од паляниці окраєць, сів на лавку, потер рукою лоб і мінорно промимрив:

— А нічого особливого. Так яось, не важно. Трудновато, — проговорив живіше останнє слово, ніби воно мало найповніше визначити суть усієї справи.

— То виходить, не легко й у вас? — підхопив думку свого співрозмовця Шпак. — А на селі так здається, — закинув лукаво, — що в місті краще живеться.

Шпаків закид видався кооператорові і безгрунтовним і помилковим.

— „Там краще, де нас немає“, — випустив стару, як світ, фразу й, помовчавши, вів філософічно: — на селі гадають, що в місті гарно живуть, для міста ж, мовляв, все йде, а в місті, як походиш по тих чергах, як побігаєш по крамницях, а воно того і того немає, — то подумаєш: ех, чому я оце не в селі живу. Воно ж так, — додав знову, помовчавши, — коли є хліб, то й до хліба буває, а немає хліба, то й нічого немає. З хлібом стало плохо, а це вже, дивися, і сала не дістанеш. Бігаєш, бігаєш по тих крамницях, а там покажуть тобі якусь шкурунку й роби, що хоч. От що погано.

Тут розмова перейшла на політику.

Говорив власне один кооператор, стримано і обережно. Йому здається, що вся суть справи в тім, що дуже круто повернули політику, натиснули на нашого дядька, що приробляв хліб на продаж, почали, як от кажуть, наступ на приватний сектор по всьому фронту. Він, звичайно, як кооператор, не за приватника, він за соціалізм, але чи ж не круто взялися за нього?

Шпак спочутливо слухав кооператорові міркування. Він більше мовчав, він тільки цікавився, хвилинами дивувався, як провінціал, що завжди відстає од новин, од столичних людей, добре обізнаних на справах.

— І що ж? До чого воно все такі йдеться. Коли ж то покращає? — робив свої зауваження, то ставив запитання.

— Через п'ять років. Через п'ять років, кажуть, покращає, — кинув кооператор з незрозумілою усмішкою на обличчі.

Це зауваження не менш здивувало Шпака, ніж збен-тежило його своєю неясністю.

— Та через п'ять років же. Це за п'ятирічкою, за п'ятирічним пляном розвитку господарства, — пояснював кооператор сердито, дивлячись на стурбоване обличчя Шпака, що довго не міг второпати, чому саме через п'ять років має змінитися на краще.

— Он як! Почекайте, мовляв, шановні громадяни, потерпіть маленько, а тоді вже порозкошуємо. Ну і що ж? — вставився Шпак на кооператора запитливим поглядом.

— Хто ж його знає? — здвигнув плечима кооператор і додав притишено: — єсть гумористи, які кажуть, що п'ятирічка — то фантастичний роман колективної творчости.

— Он як! — кивнув головою Шпак з неприхованою іронією й хотів щось додати, коли до купе увійшов новий пасажир, якийсь молодик, і розмова раптом обірвалась. Кооператор щось пригадав, підвівся й похапцем став перебирати завантажену різними продуктами корзину, а Шпак, трохи розгублений, поглядав скося на молодика.

Останній тимчасом витяг з кишені газету й став уважно читати. Потім враз нахмурився й стукнув кулаком по лавці.

— От сукини сини! — кинув він роздратовано, блиснувши злісно очима.

Цей раптовий вияв обурення викликав сполоханість серед пасажирів. Кооператор, захоплюючи кришкою корзину, насторожено перезирнувся з Шпаком, ніби запитуючи, чи не на їхню то адресу. Навіть бабуся, що досі дрімотно покоїлась на лавці, не виявляючи будь-якого інтересу до оточення, навіть вона підвела голову й наляканими очима подивилася на молодика.

— І що за сквернословіє, соромно так, — сказала докірливо, вдаючись до моралі.

Молодик, все ще збентежений, зауважив, ніби виправдуючись:

— Та як же ж тут стерпиш, коли отаке робиться, — і на доказ своєї справедливости прочитав з газети кореспонденцію про замах на вбивство сількора в якомусь глухому селі. — Як же тут не вилаєшся, коли стріляють нашого брата, як куріпок, — і тут же, хвилюючись, докладно, під свіжим вражінням став розповідати про замах, вчинений три дні тому поблизу його села, на сількора. Микола Чічібаба — так його прозивають — того вечора засідав у сільраді, де радились про вибори до рад. Повернувшись додому й підвечерявши, сів до столу, щоб написати дописа до газети. Не пройшло й десяти хвилин, як за вікном щось заскрипіло. Чічібаба поклав перо й прислухався. Але нікого не чути було. Він подумав, що то йому примірешилось і взявся далі виводити пером, як знову щось заскрипіло й ніби стукнуло під самою віконницею. Він

відчув щось недобре й враз відхилився убік, як в ту ж хвилину розітнувся постріл.

— Щастя його, — закінчив своє оповідання молодик, — куля черкнула тільки плече й улучила в лямпу, загасивши світло.

Пасажири мовчазливо Perezирнулися, стара бабуся знову підвела голову.

— Що ж він при грошах був чи що? — поцікавилась замахом.

Це запитання, само по собі наївне, видалося надто безглуздим і недоречним і навіть образливим. Молодик аж скипів. Схопившись на ноги, він ладен був, здавалося, відважити найміцніше слово, на яке здатний тільки мужчина в хвилину найвищого піднесення своєї темпераментности, проте все таки стримався. Він тільки зміряв стару своїм призирливим поглядом, навіть зробив енергійний жест рукою, але опустився на лаву, промурмотівши щось під ніс про контрреволюціонерів.

— Ну, ну, мамаша, ложись спати, не твого це розуму діло, — втрутився кооператор, бажаючи надати конфліктові веселого, гумористичного характеру, з прихованим наміром — розвіяти сварливу атмосферу в купе.

Цей дотеп був зроблений вчасно, бо молодик, що насуплено дивився на всіх у купе, радо повторив його й собі, і заспокоївшись став знову розповідати про село й глитаїв, що за всяку ціну намагаються зберегти свою силу на селі, що підбивають бідноту під свою руку й заховують хліб, щоб продати його потім у тридорога.

— Та по їхньому не буде, — загрожував тепер молодик, розмахуючи руками, неначе на нього насувалася темна сила злодійкуватих глитаїв. — Ми ще покажемо

їм, — звертався він до сусідів, шукаючи співчуття й підтримки.

Але ці принишки. Кооператор вимовляв одноголосні, як дитячий лемент, звуки, а Шпак ніяково вертівся на лавці, скоса поглядаючи на молодика то за вікно. Тимчасом поїзд наближався до Києва. Проминули вже Боярку і Жуляни, проскочили і Пост-Волинський.

За вікнами потяглися передміські будиночки, показали вагони, цілі поїзда.

— Київ, Київ! — вигукнув хтось голосно й радісно, і всі заметушилися у вагоні, поспішаючи до виходу.

В цю хвилину Шпак подумав, що йому варт було б іще поговорити з кооператором, ближче познайомитись з ним — може він стане йому в пригоді. Він хотів був запитати його адресу, але відтиснутий пасажирами, затримався у вагоні. Коли ж виплигнув на перон, кооператора вже не видно було. Похитуючись, нетвердою ногою, як моряк, що розучився ходити по твердому ґрунту, Шпак вийшов на майдан за двірцем і спинився.

V

Перед його очима, там на пагорках, куди бігли трамвані рейки, вилискуючи холодним металем, лежало старезне, невмируще, повите глибокою сивиною місто.

— Київ, Київ!

Дивний настрої охопив його.

Це місто завжди мало над ним якусь магічну силу, збуджувало в ньому відрадне хвилювання. Обвіяний легендами романтичний Дніпро, з його кручами й мальовничими горами, величні пам'ятники церковної архітектури, ці рідкісні вияви геніяльної майстерности

будівничих, історична минувшина його, що зберігала в собі згадку про давні діла його батьківщини — хто знає, що дужче приваблювало його в цьому місті.

Ще в юнацтві, коли життя того міста, де проводив він свої роки, було таким вбогим і нікчемним, що викликало в ньому безнадійну тугу і самотність, де він почував себе якимсь безбатьченком, де хвилинами опановував його скептицизм за долю зганьбленої України, він їхав до Києва. І там на пагорках його, прикрашених стародавніми пам'ятниками, відшукував свою націю. Тут спостерігав історичні процеси, відчував безперервність їх, а разом могутній вияв сил і творчости народу. Сагайдачний і Петро Могила; Хмельницький і велике повстання, Дорошенко і Мазепа, Коліївщина і Кирило - Методіївські братчики — як з розгорнутої книги проходили перед ним постаті, діла й події. Тоді почував себе не нікчемною порошинкою, що зникає безслідно на безбрежному історичному шляху, а часткою того цілого й творчого, що ім'я йому Україна.

Тепер, опинившись на майдані, він мимохіть думав про це місто, навколо якого розгорталися завжди події, з яким в'язалася історія України. Він пригадував тепер ще свіжі, недавні, такі пам'ятні й вразливі події.

Його задум розвіяв газетчик, що під самим вухом аж тричі прокричав одну й ту ж фразу: „Польща готується до війни“. Купивши „Вечерний Київ“ і прочитавши, що Польща зволікає з підписанням договору, він трохи невдоволено глянув на газетчика, але згадав про мету своєї подорожі й постановив сьогодні ж, не забарюючись, відшукати Вакулу.

Йому забагнулося пройтися по вулицях.

Він рушив угору колишньою Безаківською. З очима

людини, що прибула ніби з іншої планети, озирався по боках, придивлявся до людей, шукав ніби на їхніх обличчях якихось особливих відзнак. Але ніщо його не вражало: всі стрічні, такі звичайні й заклопотані, були схожі один на одного і разом на всіх тих обивателів, що він їх знав не тільки в цьому місті.

Його розкиданість швидко стала зникати, коли він підійшов до будинку № 14, де довгі роки містилася знакомита книгарня „Київська старина“. Та її тут не було. Він пройшовся назад на кілька будинків, потім наперед, шукаючи її, але не знаходив ніяких слідів її існування.

Навідуючись колись до Києва, він вважав за свій патріотичний обов'язок побувати в цій книгарні. В ній за кілька карбованців купував він усіх видань по примірникові, від брошурки „про лихі пошесті“ починаючи до останніх романів Винниченка.

Розташована з давніх часів у цьому будинкові, вона була ніби невід'ємною частиною його й служила разом якимсь маяком для патріотів, що приїздили до Києва. Шпак не мислив Безаківської вулиці без книгарні „Київська старина“, ба навіть цілого Києва, тому запитав когось про неї, й, почувши, що її вже немає, подумав про руїницьку руку більшовиків, про такий красномовний незаперечливий факт пригнічення української культури.

Під цим вражінням він непомітно вийшов на бульвар. Прибита на розі будинку дощечка з новою назвою його не притягла будь-якої уваги. „Бульвар Тараса Шевченка“ — ця назва давно ніби належала йому, а не Бібікову, колишньому губернаторові, ніби він не раз читав її і раніше на цьому будинкові.

Він ішов довгою, занесеною снігом алеєю, із строгими на ній, ніби завмерлими тополями, з голим, як оцурпалки, галуззям на них. Було порожньо й мовчазливо, лише зрідка швидкими кроками проходив якийсь мешканець, пробігав хлопчик. Легка, передвечірня імля лягала між тополями й навівала елегійний настрій. Він швидко звернув на Володимирську.

І знов з цікавістю далекого мандрівника дивився на вулицю, на знанні йому будинки. Тут так само непорушно, застигнувши в клясичній монументальності, з колонами по фронтону, стояли будівлі колишнього університету, тепер ІНО, так само, як і колись блукала коло нього молодь з книжками в руках.

Особливо уважно поглядав на будинок першого парламенту, де на зорі революції в стінах його кипіли пристрасті, лунали палкі слова, виголошувалося урочисті промови, складалися перші скрижалі збудженої нації.

Зворушений спогадами й зловісним спокоєм, що лежав навколо будинку, він запитав прохожого, — що в ньому міститься.

— Музей, — почув байдужу відповідь прохожого, що поспішаючись не поглянув навіть на будинок.

— Музей? — повторив Шпак з подивом і обуренням, вбачаючи в цьому слові якусь ірзонію, глузування з історичної долі недавнього минулого України.

Повний сумних почувань, він прямував угору до старого міста, коли яскраве пасмо кольорового світла вдарило йому в око.

Він спинився.

То була велика, мальовнича, зі смаком і вмінням влаштована вітрина книгарні. Сотні новеньких книжок, у веселих, привабних, різних тонів і фарбів обкладинках

дивилися на нього крізь скло, так привітно і мило. У здивованих очах Шпакових заплигали прізвища авторів і назвиська книжок.

Одні в строгих графічних лініях, замкнені в симетричні рямці, інші в контурних рисунках, похапцем зроблених рукою легковажного художника, одні з загадковими, ніби не викінченими, подібними на якесь риштування візерунками, а то з ясними й чіткими формами академічного рисунку.

Тут були виставлені твори нових, молодших авторів, а між ними, підсилюючи ефектність вбрання вітрини, красувалася, як мак, сорочка однієї книжки, з чудернацьким на білій стьожці написом — „Літературний Ярмарок“.

Не без цікавості подивився Шпак на будинок, над фасадом якого на всю широчінь стреміла вивіска видавництва і знову опустив очі на вітрину.

В нього прокинулось давнє, за останні роки приглушене було почуття, почуття книголюба, сполучене з патріотичним обов'язком набувати всіх видань українською мовою по одному примірникові.

Його потягло до книгарні.

Новий фоєрверк книжок, розташованих на вітринах і прилавках, спалахнув в його очах. Там переважала клясична література українська й перекладна. Грубезні томи — Квитки - Основ'яненка, Нечуя - Левицького, Панаса Мирного, Марка Вовчка, Карпенка - Карого, Гулака - Артемовського, Свідницького, Руданського, Коцюбинського, Франка, Винниченка, Мопасана, Джека Лондона, Золя й багато інших, про які він лише чув випадково, — милували його зір.

Приємно вражений, навіть схвильований, він став

переглядати книжки. Взявши одну з вітрини, він обмацував її обкладинку, потім розгортав середину, читав кілька рядків спочатку і ставив назад, щоб узяти іншу.

— І то все українські? — повів здивованим поглядом по полицях великої книгарні, туго набитих книжками.

— А вам якої треба? російської? — відгукнувся не зовсім ввічливо ревнивий книгар, якому видалося, що його крам не до смаку покупцеві. — Ми російськими не торгуємо.

Шпак ніяково усміхнувся — його ж не так розуміли. Він промимрив під ніс невиразну фразу й підійшов ближче до прилавка, де знову переглядав книжку за книжкою, заглядаючи всередину, то читаючи лише обкладинки.

— І купують? — знову звернувся до книгаря по якійсь хвилині мовчання.

— Купують, а то як же ж? І добре купують, — сказав книгар, змірявши очима великий стос тількищо відібраних для когось книжок. — Чи ви гадаєте, що тільки російська книжка і має покупця? Ви, товаришу, дуже помиляєтесь.

Шпак у цю хвилину менш за все турбувався долею російської книжки. Він просто був вражений цим багатющим, ніколи не баченим морем книжок українських, Воно ж бо перевищувало всі його колишні мрії й уявлення. Він з подивом подумав, скільки б грошей потрібно було тепер, щоб придбати новинок. Він навіть хотів довідатись про це в книгаря, але натомість, пригадавши колишню свою практику, поспитав:

— А чи їх і читають, чи так, більше для прикраси полиць, або з обов'язку купують?

Книгар знизав Шпака гострім поглядом.

„Купують з обов'язку?“ — так може говорити тільки непримиренний ворог української культури, затятий русотяп, шовініст, що кепкує з української мови, української книжки й гадає, що її читають тільки з обов'язку, або молорос, що до всього присікається, завжди бурчить, завжди не по його виходить.

— Вам що власне потрібно, громадянине? — запитав він, ледве приховуючи своє обурення. — Україножерства, антирадянської політики я тут не дозволю. Чуєте? — кинув суворо, ладний, здавалося, вжити рішучих заходів проти цього порушника.

Шпак намагався доводити, що тут трапилось непорозуміння, що він нікого не хотів ображати й ніколи не був ні молоросом, ні русотяпом, але, зустрівши підозрілий, сповнений зневаги погляд, осікся.

— Знаємо вас, — не вгамовувавсь обурений книгар, то з посмішечкою підходить, глузує з української книжки, а то зразу я не я, і хата не моя, не хочеться, мабуть, українізуватися?

— Що вам потрібно? — проговорив накінець трохи спокійніше.

Шпак зовсім розгубився. В його голові переплуталися всі виплекані досі уявлення про політику, про гніт української культури, а разом прокинулось і почуття образи. Йому пришивають „малороса“. Чи може це він стерпіти? Але знову згадав про мету своєї подорожі й стримався. Він тільки здвигнув плечима, тільки повів очима по полицях, не знаючи, на чому власне спинитися. Потім проказав стиха: „все белетристика та белетристика, а може мені потрібно щось інше“ й, постоявши хвилину, попросив Панаса Мирного: „Пропаща сила“ або „Хіба ревуть воли, як ясла повні“.

Засунувши в валіжку книжку, він метнув ворожий погляд на книгаря й вийшов на вулицю.

Тільки тут за книгарнею він відчув усю силу образи, причинену йому книгарем, і ненависть до нього. За своє життя йому не раз доводилось чути на свою адресу і „мазепинець“, і „хохол“, і „щирий“, і „петлюрівець“, і „гайдамака“, і „дурак“, і багато інших епітетів і образ, але такої, як це, ще ні разу. „Русотяп“, „малорос“ — це вже край нахабства, і хто ж це сказав йому, заслуженому українцеві, членові старої громади, давньому патріотові, борцеві за визволення української нації, — якийсь хлопчисько, молокосос.

— Грубіян, більшовик! — не стерпівши, кинув кілька разів, повертаючись головою у бік книгарні.

Сповнений гніву й гірких докорів на адресу цього „грубіяна-більшовика“, він попрямував швидкою ходою далі, до Золотих воріт.

Опинившись на Софіївському майдані, він неуважно сковзнув затуманеними очима по пам'ятникові Богданові й подався вниз — йому ж так забажалось побачити Клодькового друга, поговорити з ним, відвести свою душу.

На Софіївській вулиці спинився біля будинку, потім зайшов у двір, де й постукав у двері однієї з квартир.

— Я до Вакули, — сказав Шпак крізь двері на запитання: „хто там?“

— Я до Вакули, він тут мешкає? — поспитав Шпак, приємно здивований, побачивши перед собою відомого вже кооператора в одній сорочці.

— Прошу! прошу! Заходьте, заходьте, ось сюди! — припрошував стурбований кооператор несподіваного

гостя, показуючи на двері з перепокодю в одну з кімнат і зникаючи за другими.

Шпак нерішуче переступив поріг і застиг на момент у чеканні. Насторожена цікавість відбилася на його обличчі. Чи цей кооператор і є сам Вакула, чи його приятель, чи може тільки його сусіда по квартирі?

Шукаючи пояснень, він окинув оком по кімнаті. Але не примітив нічого фамільного, що говорило б про власника її, що вдовольняло б його цікавість.

Зразу біля дверей, прислонений до стіни, випинався масивний, під червоне дерево зроблений, буфет з дверцями із гранчастого скла вгорі. А на буфеті на широкій підставі красувалися різні мисочки й тарілочки з салом, з маслом, з ковбасою. Тут же близько до буфету стояв вкритий білою скатертиною стіл з чайним посудом, чи тільки наготовленим, чи то ще неприбраним після вечері. А проти нього на стіні висів етюд, вправлений в широку багетову раму: красножарий, розрізаний на двоє, соковитий, цілком вистиглий, з чорними зернятами, кавун.

Шпак мимохіть відчув у роті солодкий смак кавуна, але встиг тільки проковтнути слюнку, як увійшов кооператор. Простягаючи руку, відрекомендувався.

— Поплюй - Шапка — будемо знайомі, а то у вагоні говорили, говорили та так і розбіглися і прізвищ не поспитали. А вам треба Вакулу? А його немає, виїхав звідцілья, — заявив він, опускаючись на стілець і посуваючи другий гостеві.

Шпак скинув очима на кооператора, на його круглу, з широкою лисиною, прикриту ріденьким волоссям, голову. Хоч він і мав деякий сумнів у тім, що перед ним з'явився сам Вакула, проте йому в голову не приходило, що його може не бути в Києві.

Спантеличений цією новиною,— це ж бо плутало йому пляни, ускладняло його завдання, він добирав розуму, як вийти з цього, не зовсім сприятливого становища.

— Що ж тепер робити? Його ж так треба було бачити, так треба.

Кооператор неясно, з цікавістю сусіди, але й з обережністю друга сказав, що Вакула виїхав до Харкова, й похитав головою заперечливо, коли Шпак поспитав, чи не лишив він своєї адреси й чи не відомо йому, що той зараз поробляє. Ні, він не знає про це, він нічого не знає, не листується з ним, — відповідав кооператор насторожено і собі поспитав, чи давно вони знайомі і що то за справа така, чи не може він, коли це не секрет, чимсь зарадити йому?

Шпак посміхнувся в бороду.

Які тут секрети — йому хотілося побачити свого друга, порадитись з ним, заручитися може протекцією, він певно ж має тут знайомство в освітянських колах?

Кооператор замислився. Що то за друг, коли не знає, що Вакула довгий час був безробітним і, нарешті, подався до Харкова, в надії знайти там якусь роботу.

Він хотів нагадати йому про це, але, стримавшись, поцікавився, чи довго збирається пробути в Києві.

Загадкова посмішка знову сховалась Шпакові в бороді.

Він ще не знає, як довго затримається. Треба ж дізнатися про вчительство.

— Чи тут голодуха, кажете, наступає, то може не варт і з місця зриватися?

Кооператор впіймав на собі сторожкий погляд і замішано промимрив:

— Воно то конешно, але щоб так уже, то й не зовсім.

— За п'ять років, кажете, покращає? — кинув з іронічною посмішкою Шпак.— Можна й почекати, га?

Кооператор підозріло поглядав тепер на Шпака. Неспокійні очі останнього й перебільшена цікавість, його підкреслювання „ви кажете“ мимохить насторожили його. Чи не наговорив він у вагоні чогось зайвого? Чи не криється в особі цього вчителя щось інше?

— Я кажу? — відповів з наївним виглядом, за яким приховувався і страх, і обережність.— Я нічого особливо не кажу. Ми балакаємо, так би мовити, в порядку самокритики, і прошу не робити з цього якихось інших висновків, — зауважив він, з удаваним видом невдоволеної людини.

Шпак зрозумів, що лишатись тут надалі нема чого. Він запитав іще раз про Вакулу й, нічого не дізнавши, попросив вибачення за турботи.

Вийшовши на вулицю, Шпак спустився на Хрещатик.

Хоч було іще не пізно — тільки за десяту годину, але вулиця вже порожніла. Широкими пішоходами, блідо освітленими ліхтарями, де-не-де сновигали прохожі. То були шукачі нічних пригод, жінки з яскраво-нафарбованими губами, з очима, сповненими бажань і обіцянок принадних втіх, чоловіки невідомих професій, що, вийшовши на запізнїлу проходку, нахабним поглядом провозжали стрічних.

Шпак відчував утому й голод, нарешті, подумав про те, що треба десь заночувати. Він зайшов у перший же готель. Повечерявши до смаку, він вклався спати. У м'якому, зручному ліжку з чистою білизною, що так дисгармонувало з його уявою про готель, він

подумав про плян завтрашнього дня, але швидко заснув, пам'ятаючи, що ранок мудріший за вечір.

Другого дня він встав з ліжка з тією думкою, що йому треба їхати до Харкова. Це рішення стало неминучим після того, як він побував іще на одній адресі, де мешкав Клодьків знайомий, і довідався про його від'їзд. Якщо там, у Харкові він, Шпак, не відшукає Вакулу, то, принаймні, знайде когось із своїх колишніх друзів і спільників.

VI

Під'їжджаючи до Ромодану, де поблизу станції на хуторі мешкала в своїх батьків його дружина з сином, він відчував непереможне бажання побачитись з ними тепер же, не відкладаючи на довший час.

Він висівся в Ромодані й м'якою, притрушеною свіжим снігом, дорогою йшов на хутір.

Навкруги лежала глибока зима. Занесене снігом поле, безлюдна тиша, сувора похмурість дерев навівали урочистий, ніби одвічний, ніколи не порушуваний спокій, де далекий посвист паровоза розлягався якимсь дивовижним ревом.

Шпак, наближаючись до двору свого тестя, почував лоскотно - подраздливе хвилювання, таке відрадісне і разом сумовито-болюче. Його хвилювала радість побачення, але турбувала й незвичність його.

Що він скаже про свій приїзд? Що скаже про свій раптовий від'їзд? Як поставляться вони до цього? Чи зрозуміють неминучість і потребу його?

Добираючи перші слова привітання, він притишеною ходою по скрипучому снігу підійшов до хвіртки,

Раптовий лай собаки, що клубком кинувся йому назустріч, переплутав думки й слова. Він одступився назад, причинивши хвіртку.

— Букет, Букет!— почувся чоловічий голос, стримуючи собаку, і разом на хвіртці показався дід з вилами в руках.

Озирнувши незнайомого, дід трохи здивований, трохи невдоволений, що його турбують, запитав, що потрібно?

Шпак не знав, що сказати, як відповісти на це запитання. Пильним оком він дивився на дідка, на його сиву бороду, на засмальцьований, з латками решетилівський кожушок, на його полисілу, з витертим барашком, шапку.

Він ледве впізнав у цьому дідкові свого тестя, що його, правда, за своє життя тільки й бачив двічі. Порівнюючи його з тим кремезним, червонощоким, з чорною бородою, повносилим мужчиною, якого бачив у 18 році, він подумав, як цей постарів, як змінився. Він вперше на цьому ніби факті, такому переконливому й незаперечливому, зрозумів біг часу, його невпинність і всевладність.

„Не впізнаєте, Онофріє Петровичу? Хіба ж і я так змінився?“ — хотів був відповісти. Але йому забагнулось промовчати про себе, навіть трохи пожартувати, щоб у хаті, увійшовши незнайомцем, зробити більше вражіння на своїх.

— Я маю діло до вас,— сказав нахмурено, удаючи зовсім чужу людину, що має якісь урядові справи.

— То заходьте до хати та почекайте хвилинку,— сказав старий, прямуючи з вилами до стайні.

Тимчасом Шпак, вдоволений зі своєї дотепної вигад-

ки, увійшов у хату й спинився ніяково. Спокійна, затишна тиша в добре натопленій хаті вийнула на нього. Там нікого не було. Тільки чорний, лискучої шерсті кіт, спершись на передні лапи, а задні підбгавши під себе, сидів на долівці, злегка притрушеній соломною, і гордовито пускав скалки сірими, іскристими очима. Коли Шпак зробив крок до нього, кіт став на ноги, витягся й лінивою ходою флегматика, звернувши бубликом хвіст, перебрався ближче до лежанки.

„Всі порозходились“ — подумав Шпак здивований з тиші, роздивляючись у задумі по стінах.

Ця хатня тиша з її теплим затишком і соломною на долівці, лямпадка в кутку і кіт, що, згорнувшись у клубок, лежав уже на лежанці, байдужо щось мурликаючи, — видалися йому чимсь фантастичним і нереальним, далеким, як казка, як дитинство.

Він у Якубінім, у хаті Онофрія Петровича Сірика? А може це сон? Може йому це тільки привидилось? Може йому тільки п'ять років і він у хаті своїх батьків?

Густа борода на пристаркуватому обличчі, що впала йому в вічі з дзеркала на стіні, розвіяла його романтичну замріяність. Дивлячись у дзеркало, він смикнув себе за бороду, бажаючи ніби пересвідчитись у реальності картини, і разом примітив під дзеркалом прикриту рушником відому йому фотографію його дружини із сином на руках, вправлену в рамку.

Замилуваний, він поглядав на дружину, на її чорні очі, на спущене на вуха волосся, то на малого з русавою, вкритою маленьким пушком, голівкою, із здивованими, примруженими ніби від світла, оченятами.

„Як то вони тепер виглядають? Ось побачимо!“ —

втішав себе посміхаючись, з радісним тремтінням серця.

Раптове сопіння на печі сполохнуло інтимний настрій. Спочатку притишене, ніби хтось дихав через застужений ніс, воно швидко перейшло в тоненький подразливий свист і потім урвалось. Заразом щось заворушилось на печі, а слідом за тим на лежанку спустилися ноги, показалася бабуся.

— Ой, я не туди!— скрикнула вона, побачивши чужого чоловіка в хаті. Але впевнившись, що той не загрожує їй, заспокоїлась і, злязючи долу, стала навіть розповідати про те, як несподівано задрімала, полізши сушити горох.

— У мороз, що на дощ — хочеться подрімати. А вам мабуть старого треба? — запитала позіхаючи.

Шпакові приємно було іще раз переконатися в доброму гримі його бороди, що служила йому чудесною маскою, але його вже турбувало те, що його не впізнає рідня, ніби зовсім забула про нього.

— Еге ж, мені до хазяїна,— відповів сухо, бажаючи затягти гру до появи дружини.

— Так сідайте, він порається на дворі, скоро уві-йде,— сказала стара, посуваючись тихо, у в'язаних зі шпагату постолах, в другу хатину.

Шпак присів на дерев'яний, з вирізбленою спинкою диван, але зараз же підвівся. Йому не сиділося. Йому хотілося якнайскорше побачити сина, дружину, дізнатися, де вони є, покликати їх додому. Але він не наважувався цього зробити, побоюючись зменшити ефектність зустрічі з ними.

Насторожений, він дивився на портрет, на стіни, то на вікна, у двір.

Тимчасом скрикнули двері й на порозі з'явився старий. Присівши на лавку біля столу й поклавши перед себе шапку, він вставився на Шпака.

— Що ж там за діло? Хліба, може, хочете знати скільки лишилось, так про це вже знають, нічого немає, вивіз, скільки загадали,— почав невдоволено.

Шпак зрозумів, що дідову упереджливість треба негайно розвіяти, чого можна досягти лише цілковитою безсторонністю.

Він заїхав сюди так, між іншим, по дорозі. Він вчитель з Полтави, був тут поблизу в одному селі, до якого є думка перейти на вчительство. Отож положив за одним заходом провідати своїх знайомих та порадитись з ними в цій справі.

— Ми ж з Галиною Онофрієвною вашою донькою, разом вчителювали в Харкові, давно це, правда, було,— вів далі, підбираючи відповідні слова й дивлячись у бік на лежанку, де все ще мурликав кіт.

Довгі зморшки на дідовому, глибокими борознами порізаному лобі, трохи розійшлися, а маленькі, десь далеко поховані під низько спущеними повіками, очі побільшали, замигали. Він зідхнув, а втім все ще недовірливо, все ще з видимою рисочкою підозрілості, зміряв Шпака критичним оком. „Говори, мовляв, говори, а ми ще послухаємо“. Потім запитав, до якого ж то села гадає він перебраться.

— До Заячої балки,— відповів Шпак, після деякого вагання, пригадавши розмову в вагоні двох пасажирів про цей хутір.

— До Заячої балки?— перепитав старий.— До цієї?— підвів ліву руку вгору й показав великим пальцем через плече на північ, де мусила лежати Заяча балка.—

А казали, що буде, самподаток на це збирали. Тільки де ж вона там розміститься в цій балці?— цікавився новиною скептично настроєний дід.

Шпак тільки тепер довідався, що там школи ще немає, що може її швидко й не буде й, виплутуючись, зауважив, що покищо наймають у когось хату, а там далі будуватимуть свою.

Звістка про школу в Заячих хуторах не абияк вразила старого. Вона заперечувала, здавалося, всі його непохитні досі міркування про можливість такого новаторства в цьому глухому, закинутому в балці хуторі, вона ніби руйнувала всталений його світогляд.

Старий розводив руками й говорив скептично, блимаючи очима:

— Бач, таки заводять, а то якось не вірилось. Гроші то, думка була, зберуть та й розтринькають на щось своє, хіба ж воно як робиться,— філософствував він, пригадуючи де, в якому селі та коли відкривалися за його пам'яті нові школи в окрузі. А накінець запитав гостя, чи він не з тутешніх країв, що хоче сюди перебратися.

— Ні, не тутешній,— відповів Шпак, вдоволений з того, що йому не доводиться більше говорити про Заячу балку, про яку аж нічого не знав.— Та набридло сидіти в Полтаві, потягло попрацювати іще на хуторах,— додав аргументів, щоб відразу переконати старого. Але Полтава збудила новий рій думок в старого, згадок, міркувань. Він став пригадувати ті давні роки, коли волами іще їздив у Полтаву на базар свиней продавати.

Що то за базарі були? Хліба того всякого і мукою і печеного, сала, ковбас, всякої всячини, аж базар

ломиться. Стоїш було, стоїш, доки розпродаєш тих поросят, нікому було купувати, а тепер? як воно тепер? — давно вже був. — А чи не чули, почім там приймають свиней у Полтаві на бекон? — запитав дід, переходячи від спогадів до діла.

Хоч Шпакові й кортіло поговорити зі старим на цю тему, та він побоювався заплутатись у полтавських справах. Поза тим його починала непокоїти відсутність сина, дружини. Він щохвилини ставав усе більш неуважним, розгубленим. Врешті не стерпів і запитав:

— Де ж це Галина Онофріївна?

Старий насупився.

— Її нема,— коротко відказав, з якоюсь задумливістю в очах.

Шпак аж підскочив з дивану.

— Вона вмерла? — запитав не своїм голосом, дивлячись на старого благальним поглядом широко вирячених очей.

Старий мовчав. Жадна рисочка не змінилася на його похмурому, закам'янілому, здавалося, в суворості обличчі. Потім незрозуміло відповів:

— Все одно, що вмерла, її вже немає.

На цім слові з хатини прочинилися двері й висунулась стара з мотком напружених ниток у руках. Постоявши хвилинку біля порога, вона з докором похитала головою.

— Ти б перед людьми хоч не гудив би,— сказала сумовито, дивлячись на старого.

Шпак передчував, що тут нещастя якесь трапилось і непокійними очима поглядав на одного, то на другого.

— Чого ж від людей ховатися? Хай люди знають,— не вгамовувався старий.— Хай знають, що в нас за

діти. Син у комсомол пішов, проти рідного батька виступав, а це вже завіявся світ за очі. Піду, каже, звідцілья, щоб порох батьківської хати не приставав до підошов. Це каже син — подумаєш? А дочка з фертиком зійшлася, як сука якась, — цідив старий похмуро, слово за словом, ніби йому роз'ятрили ще живу рану.

Шпак приголомшений, безпорадно, не все ще усвідомивши, кліпав очима.

— Це Галина Онофрієвна? — запитав чужим голосом, хоч знав, що його дружина була єдиною донькою в батьків.

— Та не хто ж, — бурчав старий. — З города приїхав, покрутився тут днів зо три, так вона за ним і подалася, рік от уже буде.

Шпак прикипів до дивану. Він ніколи не сподівався на такий кінець; ніколи не припускав, ні разу власне не подумав про можливість такого вчинку від його дружини. Тому ця звістка вразила його дужче, ніж коли б він почув, що дружина справді вмерла. Вона ж писала йому, що чекає на нього, що думає про ті часи, коли вони знову будуть разом, що в неї тільки й турбот, що про нього та про їхнього маленького хлопчика.

Почуття ображеного мужчини заговорило в ньому. Він думав із злістю й ненавистю про лукавість жіночих запевнень, про мінливість їхніх настроїв, про хижість жіночих почувань.

Так ось чому вона мовчала, чому цього року не дістав жадного листа, а він, дурень, все мріяв про неї.

Тривога, по цьому першому вияву гніва, огорнула його. Він згадав про сина. Чи не взяла вона його з собою? Чи не втратив він його разом з дружиною? Чи знайде, чи побачить його?

„А син мій, син?“ — ледве не закричав у забутті, але проковтнув слово, подумавши, що не варто тепер викривати себе.

— А з ким же син? батько ж іще не повернувся? — запитав обережно.

— А син тут, в школу ходить, на другу зміну. Таке ж може стерво вийде, як і інші, — сказав старий і додав уже м'якше, дивлячись у двір, — та ось він іде.

— Він тут?.. — з радісними вогниками в очах вигукнув Шпак, повертаючи голову і собі до вікна.

Тимчасом на присінках затупотіло. Кляцнула дверна клямка і в хату, переступаючи поріг, ввалився хлопець, у великих, пошитих ніби на зріст, чоботях, у білому кожушкові, з полотняною торбою через плече.

— Дідусю! А ми в сніжки гралися, так Миронові у вухо попало, — почав він весело розповідати, ледве переступивши поріг. — Прямо у вухо, так і заліпило. От кумедно було, як він крутив головою, — сміявся весело хлопець, але враз примовк, побачивши незнайомця.

„Васю! Синку! — схопився був з дивану Шпак і хотів простягти руки, щоб обняти хлопчика, але глянув на нього, що байдужо знімав з себе торбинку з книжками, знову подумав про конспірацію й присів назад.

— А нам завтра в школу йти, — загомонів хлопець, роздягаючись, — а ви казали, до церкви поїдемо, — звернувся запитливо до старого.

— То й поїдемо, — процідив спокійно старий.

— А Олена Петрівна казала, щоб завтра всі в школу приходили, що завтра ніякого свята немає. Я піду в школу, — заявив він категорично.

Старий байдуже реагував на це. Він не настоював на церкві. Він, здавалося, вже звик до цього й тільки кивнув головою Шпакові.

— Бач чого вчать?

Шпак нічого не відповідав. Нічого, здавалось, і не чув. Пильним оком він дивився на повновидого, чорнявого хлопчика, з живими карими очима, з коротким, кирпатеньким, ніби задиркуватим носом. Він лишив його зовсім маленьким, кількох місяців од роду, коли безпорадне, з неоформленими рисами воно вміло тільки кувікати, тільки верещати жалібним писком маленького створіння. Тож з особливою цікавістю стежив тепер за мінливою грою дитячого обличчя, з відбитком серйозної задумливості на ньому, за його легкими рухами.

„Виріс уже, справжнім мужчиною став, а яким же пуп'янком був і в батька пішов“ — втішався з погордою.

„Васю! Синку! — вертілося на язиці таке тепле, приємне, хвилююче слово і знову застряло в зубах, як тільки стрінув його холодний, байдужий погляд.

Переборюючи хвилювання, він заговорив, нарешті, до хлопця ласкавим голосом, намагаючись зав'язати з ним розмову, повернути його до себе.

— Так ти хочеш завтра йти до школи? що ж там будете робити?

Хлопчик звів на нього свої великі чорні очі, дивуючись ніби з такого запитання. Хіба ж, мовляв, невідомо, що роблять у школі.

— Будемо читати, писати, — відповів коротко, не виявляючи особливого інтересу, і пішов до хатини, де все ще поралася стара.

— Бабусю, я їсти хочу, — протяг він з кислою міною на обличчі.

Шпак почував себе зовсім ніяково. Безпорадний дивився на старого, що, взявши в руку шапку, зазирає нетерпляче у вікно, наміряючись ніби вийти у двір, то на хлопця, що похнюплено стояв біля дверного лутка в хатину, чекаючи на страву. Він побоювався, що йому швидко натякнуть на закінчення розмови, на те, що йому треба забиратися звідси, щоб не морочити голови зайнятим людям.

Тому налякано зорив очима, шукаючи якоїсь зачіпки, підбираючи слово, щоб затягти розмову, виграти час.

Він з полегкістю зідхнув, коли старий знову поклав шапку на стілець і, підійшовши до хатини, сказав:

— А знаєш що, стара? Дай і нам підвечеряти. Ось і чоловік з дороги виголодався, — треба йому підкріпитися.

Шпак не дав собі двічі запрошувати. Як тільки на столі появилася піджарена ще певно на обід ковбаса з капустою, а потім пахуча на салі яєшня, він охоче підсів до столу.

— Воно й нагрітись не гріх, — натякнув Онофрій Петрович, пережовуючи без апетиту хліб і, підвівшись, вніс з комірчини пляшку чистого, як сльоза, самогону.

— Нашої хуторської марки, аж горить, — погладив рукою пляшку.

— Хай же легенько згадається нашим родичам, — підняв старий чарку.

За першою пережили по другій і ще по одній.

— А тепер вип'ємо з хазячкою за онука, — сказав Шпак, наливаючи іще по одній і звертаючись до старої. — Хай же росте здоровий, та щасливий, та розумний.

— Та слухняний, — додав Онофрій Петрович і кивнув головою на стару, що, не доторкнувшись до горілки,

відійшла од столу з крихтою хліба в роті. — Вона в нас все спасається. Пилипівський піст тягнеться, чи що. А я так думаю, що гріха з того не багато, що там чарочку вип'єш та скоромним закусиш. У святі не збираємось, а вмерти і так зможемо. Як то кажуть, — вів Онофрій Петрович, — і пий умреш і не пий умреш, так краще вже випити. А міцна, аж у ногах гріє, — перехилив іще одну й цмокнув губами. — Наловчилися, сукини сини, добре робити, не то, що казьонка, і в роті її не чуєш, наче та водичка, підгірчена полинем.

Випита самогонка піднесла настрій, розв'язала язика.

Онофрій Петрович викладав свої болі. Його хочуть позбавити голосу, його зневажають, з нього глузують.

— А хто платить більший податок на хуторі? — розмахував виделкою. — Я. Хто цієї зими вивіз уже на станцію 300 пуд. хліба? Я. Хто сало в кооператив продавав? Я. Що робила б цього року совіцька власть, як би не я та не інші такі ж хазяї, як я? З голоду попухла б. Ми підтримали совіцьку власть, а дійшло до виборів, так чортом на тебе дивляться. Не дамо тобі голосу, — кажуть, — глитай. Так це правильна політика, я питаю? Ні, ти поклич такого чоловіка в раду, посади його за стіл, в начальство його вибери, от і буде тоді діло.

Онофрій Петрович говорив тихо, сумовито, ніби скаржився, то підвищував голос і обурено, злісно, войовничо розмахував виделкою.

Шпак спочутливо кивав головою, то робив свої зауваження, то підбурював його, натякаючи на війну, що мусить усе змінити.

Тимчасом надходив вечір. Сіра сутінь заступила у вікнах, розмальованих памороззю. В хаті швидко потемніло.

Коли засвітили лампу, Онофрій Петрович згадав, що йому треба вийти до скотини й став одягатися. Шпак виліз і собі з-за столу. Терпкий біль стиснув йому серце. Невже ж він мусить лишити цю хату, не поговоривши навіть з сином, не познайомившись з ним ближче, не сказавши нічого про себе?

Стримуючи хвилювання, він замилюваними очима подивився на хлопчика, що сидів біля лампи з розгорненою книжкою в руках і задумливо проговорив:

— Поїзд буде аж зранку. Що ж його робити проти ночі?

Тоді Онофрій Петрович загадав йому заночувати, щоб зранку пуститись у дорогу.

Шпак з подякою пристав на цю думку і, коли старий вийшов у двір, підійшов до хлопчика.

— По якому ж вас вчать, Васильку? — запитав лагідно й поклав йому руку на плече.

Хлопчик визирнув із-за книжки.

— По-нашому, — озвався він, вражений фамільярністю незнайомої людини.

— По-українському? — перепитав Шпак, ніби не розуміючи, і заглянув у книжку.

— Та по-нашому ж, по-українському, а то ж як? — підвів хлопчик здивовані очі.

— Що ж ти знаєш? Чого тебе вчать? — звернувся знову до хлопчика.

Цей поклав книгу на стіл. Зосереджені було на чомусь очі заграли вогниками. Він уміє читати, писати, рахувати.

Він знає багато віршів. Він двічі на зиму виступав уже на шкільних вечорах, і Олена Петрівна хвалила його. Може дядько послухає його?

Ми молоді весняні квіти,
Ми діти молота й серпа,
Ми тільки починаєм жити,
Але вже жде нас боротьба —

.

почав він деклямувати, як перед аудиторією, трохи хвилюючись і запинаючись.

Шпак запустив пригоршню в густу бороду й нахмурено, перебиваючи хлопця, запитав, чи знає він іще чого?

Хлопчик примовк. Він же ж тільки почав, тільки став опановувати голосом, він би показав, що він вміє, його ж вчителька завжди хвалила.

— А про Україну що знаєш, Васильку? — запитав лагідно Шпак.

Хлопчик, що насуплено човгав чоботом по долівці, скося поглядаючи на Шпака, повеселішав. Він ладний був, здавалося, забути причинену йому образу, і тихим голосом, з павзами й настороженістю, побоюючись, що його знову припинять, деклямував :

Залізним кроком дні ідуть
Над нашим бунтівливим краєм,
Святкує перемогу труд,
Вінком новим чоло квітає . . .

Шпак йорзався, але терпляче вислухав до кінця і вже потім сказав скептично :

— Оце і все, що знаєш?

Хлопчик покрутив головою.

Ні, він іще знає. Він знає, де Дніпро і куди він тече де будують Дніпрельстан і що є в Харкові. Іще знає . . .

Тут він помовчав загадково й запитав :

— А ви знаєте, дядю, що таке п'ятикутня зірка?

Шпак витріщив очі. Він ніколи не думав про це, ніколи не цікавився тим, що визначає ця зірка. Хіба мало чого вигадують ті більшовики, щоб над тим ще замислюватись.

— А не знаєте, не знаєте, — тішився хлопчик, — і дядько Микола теж не знає. Я його запитав, а він нічого не відповів. А я знаю, з погордою заявив він, і як по-писаному, з виглядом переможця, говорив:

— П'ять кутів зірки означають спілку трудящих, що живуть по всіх частинах світу, в Європі, в Азії, в Америці, в Африці та в Австралії проти ворогів — капіталістів та поміщиків.

— Хто ж тебе цього навчає? — роззявив рота Шпак, — хто забиває тобі памороки?

— Хто? Олена Петрівна, — відповідав спокійно хлопчик, — і в книзі ось так написано. Розгорнувши читанку, що лежала на столі, він узявся був читати про Червону армію.

— А ти слухаєш дідуся? — запитав сердито Шпак, спиняючи хлопця. — Ти слухай дідуся, а то вийде з тебе крутихвіст.

Василько глянув запитливо. Йому було незрозуміло, чому то з нього має вийти якийсь то крутихвіст.

— Ні, я буду піонером, — відрізав він коротко й рішуче, без будь-яких вагань.

Це вже було цілим викликом для Шпака.

— А що тобі заспіває батько, як повернеться? — охолодив він хлопця. — Ти йому писав про це? Ти знаєш, де тепер твій батько?

Василько замовк. Піднісши пальці до губ, він щось розмірковував, вагався. На його замисленому обличчі поклаталась загадкова рисочка.

— Я пишу йому листа,— сказав соромливо й, викрикуючи свою таємницю, дістав із книжечки аркушик ісписаного паперу.

Шпак з притаєним віддихом дивився на цей папірець, що заховував для нього і дороги, і незнанні слова.

— Що ж ти пишеш йому, Васильку? Може прочитаєш? Прочитай, синку!

Хлопчик замішався й соромливо опустив очі. Потім несміливо, тихим голосом, з тремтінням, за яким ховалась безпосередність і щирість дитячих переживань, читав:

„Любий мій тату. У перших рядках мого листа сповіщаю, що я живий і здоровий і того ж і тобі з мамою бажаю. Я дуже скучаю за вами. Як їхала мама до тебе, так казала, що скоро повернеться, щоб потім і мене взяти з собою. Та минає вже рік, а її все ще немає. Ти скажи їй, щоб вона швидше приїздила, бо й дідусь дуже сердиться. Тільки я не знаю, чи мені можна буде їхати до тебе. Я ходжу в школу, в другу ланку вже. У нас гарно в школі, і я скоро поступлю в піонерський загін. Чи є у вас піонери? Я розпитував в Олени Петрівни, то вона каже, що там попи забороняють піонерські гуртки, як же ж я буду без піонерів, коли поїду до тебе? Тату, коли ти вже повернешся до нас? Може приїдеш із мамою...“

Він запнувся на цьому й почервонів, згортаючи аркушик. Положивши його в книжку, додав, що завтра він може його перешле.

Шпак з напруженою увагою й хвилюванням слухав цього листа. Як звуки музики, він ловив кожне слово його, найтонший відрух дитячого голосу. Скільки різних почувань і настроїв збуджували в ньому ці немудрі рядки. Розчулений, він думав про сина, покинутого

матір'ю, оплутаною брехнею, що в наївному засліпленні нічого не знає, нічого не передчуває.

— Васильку! Я... я... я твій батько, — нарешті витиснув це слово, сповнений любови і вдячності до сина.

Але простягнуті його руки, затримавшись хвилику в повітрі, безсило, втративши ніби природню пружність м'язів, опустилися вниз. Хлопчик зробив рух назад і покрутив недовірливо головою.

— Ні, мій тато далеко, він не такий, не такий, — повторив хлопчик, задкуючи до хатини.

Крива, жалюгідна посмішка застигла Шпакові на міцно стулених губах. Зціпивши зуби од болі, щоб не закричати, він присів на диван. Але швидко підвівся й заходив по хаті, раз - у - раз здригуючи плечима.

— Що ти тут верзеш, чоловіче? — сполохнула його стара, визирнувши з хатини.

— Я?.. — розгубився Шпак, але зараз же опанував себе. — То я так. Трохи пожартував.

— Та вже ж, а к чому це робити? — сказала строго стара, зачиняючись з хлопцем у хатині.

Шпак подумав, що треба негайно ж забиратися звідцілья, але ввійшов старий, потираючи руки з холоду.

— Давно сказано — крещенські морози візьмуть своє. Так і виходить, — місяць в обручах підбивсь, — розводивсь він про погоду, пророкуючи ще дужчі холода.

Шпак щось промимрив вяло, неохоче.

Потім старий нагадав, що треба лягати, бо завтра рано треба вставати, та й гасу немає.

Сонна тиша швидко запанувала в хаті. Але Шпак не спав. Лежучи на дивані, він довго перевертався з боку на бік. Хвилинами підводив голову й прислухався

до тиші, то знову опускався на подушку, глибоко зідаючи. Важкі думи, тривожні полонили його сон.

Місяць тимчасом вийшов з-за хати й спинивсь над вікном, великий і ясний. В хаті посвітліло. Всі речі, ліжко, комін, стіл, книжки на ньому стали видимими, як удень.

Шпак підвівся.

Він обережно, босоніж, щоб не збудити тиші, ступив до столу. Там тремтячими руками, ледве чутно, став горнути сторінки книги. Знайшовши папірця, міцно стиснув його в руці.

„Мій любий тату“...— читав під вікном, під ясным сьайвом місяця, карлючковаті, великими літерами виведені рядки листа.

Потім* також тихо, безгучно підійшов до хлопчика, що, постелившись на соломі коло грубки, спав міцним сном.

Високий і незграбний, у нічній білизні, з чорною бородою, як примара, стояв якусь хвилину в головах хлопчика, прикритого рядниною, і слухав його спокійне, ритмічне дихання. Врешті нахилився й наблизив свої губи до його лоба, щоб поцілувати. Але хлопчик враз, з дотиком колючої бороди, ворухнувся й, повернувшись на бік, промурмотів крізь сон: ні, ні, це не тато, не тато.

Шпак відхилився й завмер на мент, а потім крадькома, зігнувшись, підліз до дивану. Страх огорнув його. Йому здавалося, що хлопчик ось-ось закричить, що старі прокинуться, що вони може чули, навіть бачили все. І разом він почував гострий, невгамований біль. Йому хотілося бігти звідцілья, їхати якскорше, далеко, далеко, щоб заглушити той дитячий лемент, колючий біль.

Півні ще співали передранкову зорю, а Шпак був уже на ногах. Попрощавшись з Онофрієм Петровичем, він зараз же рушив у дорогу.

— Ах, як це все не так сталося,— думав він, ідучи сонним хутором на станцію.

Діставшись зарання до Ромодану, він нетерпляче чекав на поїзд, повний докорів на самого себе за те, що не зумів підійти до хлопчика, і гніву на більшовиків за пережиті страждання.

Там, у Харкові, куди мав від'їхати, він сподівався знайти вихід своєму мовчазливому гніву й заспокоєння своїм болям.

VII

Хто знав велике, брудне, розхристане, купецько-торговельне місто часів передреволюційних — Харків? Хто цікавився історією його, цього колишнього козацького селища Слобідської України, пізніше торговельного центру „Юга Росії“, що сполучав був колишню імперію з південними колоніями? Хто мав долю й недолю мешкати в ньому?

Шпак з холодком колишнього обивателя його, але з цікавістю мандрівника, що після довгих років вертається знову до знайомих місцевостей, подумав про нього з наближенням поїзда.

В його уяві виринали сірі, покривлені та вузькі, як середньовічні гетто, вулички, розірвані де-не-де маленькими майданчиками, забруковані гострим камінням, з вузьенькими пішоходами, із зрідка проведеними коліями міського трамваю, що сперечався іще з конкою Русько-Бельгійського концесійного товариства.

Як на екрані, пробігали перед ним ці вулички й майданчики, де шестиповерхові, незграбні, невідомого

стилю будинки, часом претенсійно оздоблені, виривалися із загального тла маленьких провінційальних будинків, де кілька десятків важких, вгрузлих у землю великих торговельних комор та банківських приміщень служили гордощами, прикрасою і емблемою цього міста, міста, що влітку стояло в чорних хмарах пилуги й диму, а вночі насичувалось ароматом, що його так щедро й безкарно розпускали, проїжджаючи валками, „золотарі“.

Нічого цікавого, нічого величнього й монументального, що притягло б до себе око подорожнього чи то увагу художника, історика, архitekта. Все таке дрібне й звичайне, як саме життя його, як коротка й немудра історія його.

Пригадуючи це місто, Шпак іще раз, як це й раніше робив, подумав про некультурність російського урядництва, про купецьку тупоголовість, що тільки й знало багатіти, що тільки й лишило по собі славу хібащо своїми нічними п'яними оргіями.

Що тепер сталося з ним? Чи змінилося що за ті десять років, що він не бачив його? Чи лишилося все незмінним, недоторканим?

Винесений пружньою хвилею пасажирів у вокзал, він замислився над тим, до кого слід зробити першу візиту, де йому краще спинитися, як знайти Вакулу?

Йому спав на думку колишній друг і однодумець Паляниця, що в ті пам'ятні дні разом із ним вступив у Слобідський полк. Переведений в другу частину, він швидко загубив з ним зв'язок, а потім так і не міг відшукати його: той ніби безвісти пропав. Він вирішив побувати в його батьків, щоб довідатись про долю їхнього сина, а потім уже пошукати Вакулу.

Він сів у перший вагон трамваю, що йшов у місто, і не без цікавості дивився у вікно, на майдан, що сполучував залізничний двірець з містом. Тут замість колишніх дерев'яних хаток з лівого боку він бачив великий, на цілий квартал, незакінчений іще будинок, а де тягся довгий ряд рундуків і маленьких крамничок — піднімався високий на п'ять поверхів новий будинок, над великими скляними вітринами якого виблискувала золотом написана вивіска: „Транспортне споживче товариство“.

І ці нові будівлі, що надавали майданові зовсім іншого вигляду, і ці написи українською мовою викликали в нього якусь незрозумілу гримасу. Йому приємно було бачити українську мову на будинках, на крамницях і разом якось дивно.

Він був не менш здивований, коли трамвайний вагон, замість Сергіївського майдану, повернув вниз, на Клочківську, тим місцем, де стояла раніше церковка-каплиця в руському стилі. Він хотів висісти, але лишився, бо один з пасажирів запевнив, що на Шпитальну вулицю він попаде і цим трамваєм.

— Ви не їздили цією колією? Ви приїжджий? Це ж нова колія, побачите й будинок Держпромисловости. Його слід подивитися,— мовив пасажир з гордістю патріота, що йому є чим похвалитися перед чужинцем.

— Побачимо,— буркнув Шпак, поглядаючи зневірливо у вікно на сірі провінційні, похилені від старости, з облупленою подекуди шпаруною будиночки Клочківської вулиці.

Але швидко, як тільки трамвай повернув угору новою колією, проложеною пустопорожнім місцем, його зір упав на яскравий блиск скляного верхів'я якоїсь

споруди. Заллята багровим промінням заходу, вона все росла, ширилась, більшала. Перед ним показалаь велична будівля із скла й бетону, викінчена в своїй гармонійності, в ритмічному поєднанні окремих корпусів і деталей, де ясність і простота ліній конкурувала з легкістю й прозорістю будівлі.

Вражений цим видовищем, він виплигнув із вагону. Втопивши очі, вдивлявся в лінії цієї споруди з одного боку, то з другого, наближаючись, то віддаляючись. Як казковий, феєричний замок, стояла перед ним ця багатоповерхова будівля на вигоні за містом, де раніше звальювали покидьки, де росли густі, непроходимі бур'яни, лобода та кропива.

— Нічого монумент?— кивнув Шпакові той же пасажир, що, висівши з вагону, теж прямував через майдан повз будівлі.— 14 мільйонів вийшло,— сказав він не то з гордістю, не то з докором.

— Зуміли,— погодився і Шпак.

Він пішов за пасажиром повз садків клінічного городка, де раніше лежало поле і де тепер виднілись там і там нові багатоповерхові будинки, то викінчені й облицьовані, то ще в риштованні.

— І коли це?— запитав Шпак розгублено.

— За останні два-три роки,— відповів охоче пасажир.— Тут нове місто розплановано. От і він тут, у новому будинкові, вже мешкає, перший вони збудували, залізничники з Донецької. Було пусто напочатку, аж сумно робилося, а тепер диви:— там бродильники восени перебралися, а далі тютюнники, а тут по сусідству українські письменники будуються, закінчать на весні,— показав він на п'ятиповерховий іще в риштованні будинок.

— Будуємось, словом сказати, а ще й трамвай плану-ють сюди,— додав залізничник на останнє, спинившись біля нового звичайнісінького з маленькими віконичками й необлицьованим фасадом триповерховим будинком, що так не пасував до інших, пізніших будівель.

Шпак нічого не відповів. Новозабудованою вуличкою з кількома одностильними, форми паровоза, будинками вийшов на Сумську, повернув на Шпитальну й зник в одному з дворів.

Стукаючи в двері знайомої йому квартирі, він чекав зустрінути когось із старих, але помилився. Молода блондинка, з руським, коротко підстриженим волоссям пропустила його повз себе, озираючи теплим поглядом синіх очей й обдаровуючи приємним ароматом тонких, ледве чутних пахощів.

— Ви до Дмитра Даниловича? — заговорила вона в передпокою не чистою українською мовою, з руським акцентом.— Він зараз на лекції. Якщо маєте час, пождіть, він скоро звільниться.

Шпак був приємно вражений, почувши про Паляницю, але нерішуче, нічого іще не розуміючи, увійшов слідом за нею в кімнату.

— Сідайте, будь ласка,— сказала блондинка,— опускаючись на широку новеньку канапу.

Настала хвилина мовчання.

Блондинка занурилась в якусь книжку, зручно схилившись на подушку, а він взяв з столу свіжий номер журналу „Плуг“, байдужо перегортав його сторінки, то прислухався до глухої розмови, що точилася за дверима другої кімнати.

— Вам подобається „Плуг“? — запитала врешті блондинка, коли мовчання видалось таким втомним, таким

набридливо - важучим.— Не читаете? А вам же треба знати й селянських письменників. Ви ж будете складати іспити з укрмови?

Шпак подумав — для яких то іспитів можуть бути потрібні йому селянські письменники. Але нічого про це не сказав, побоюючись виявити свою відсталість. Поза тим його більше вразила ота „укрмова“, що заховувала в собі, так видалось йому, якесь фалшиве, нелогічне сполучення звуків і ніби легковажне, вульгарне ставлення до самого предмета.

— Про яку то мову говорите? Що то за укрмова іще з'явилася? — запитав він сердито.

Бльондинка знизала очима.

— Та укрмова ж,— сказала голосніше, гадаючи, що співрозмовець не дочув її, але, побачивши на його обличчі гримасу, додала,— укрмова, ну українська мова, це ж для всіх зрозуміло, так же всі говорять.

Шпак нахмурих брови.

— Всі, а може, й не всі, може, тільки нові українці? А чи кажуть росмова, чешмова, німмова, — бурчав сердито, ніби ображений в своїх національних почуттях.

Бльондинка зовсім не мала бажання вступати в дискусію про логічність і доцільність такого скорочення і тільки кокетливо закинула йому, чи не тому він так гостро реагує, що готується певно до іспитів.

— Та ось, здається, і Дмитро Данилович уже вільний,— завважила вона, почувши кроки за дверима і, вискочивши на хвилинку в коридор, попросила Шпака зайти в другу кімнату.

— Прошу, прошу,— кинув йому назустріч заклопотаний чоловік, порпаючись біля книжкової шахи, й зви-

клим жестом руки показав на стілець.— Ви в справі укромови? Сідайте, будь ласка!

Глузлива, ледве помітна усмішка відбилася з цим словом на Шпаковому обличчі, але зникла так само швидко, як і з'явилася. Він зробив крок наперед і прищуленим оком, мовчазливо, з якоюсь загадковістю став оглядати з ніг до голови Паляницю, його голене, моложаве, але з відбитком втоми обличчя, його круглу, огрядну, схильну до повноти фігуру.

— Я — Шпак,— витиснув він сухо, напівголоса, як конспіратор, що побоюється стороннього вуха.

Паляниця роззявив рота і всім тілом хитнувся назад. Страх, сполучений з подивом, застиг в його очах. Він мовчазливо, ніби перед ним з'явилась мара, ніби йому привидилось, перехристився тремтячою рукою.

Шпак теж одступив назад, спантеличений дивацькою поведінкою свого колишнього друга.

— Дмитре! Це ж я! Шпак, Микола Шпак,— проказав він тихо, роблено посміхнувшись.

— Ну ти ж і налякав! — перевів віддих Паляниця, переконавшись, що перед ним не тїнь, не омана,— жива людина стоїть.— А говорили ж, що тебе немає в живих, що тебе вбито іще в 19 році. Відкіля ж ти взявся? Де це ти пропадав?— закидав його запитаннями, почувуючи ніяковість за свій переляк.

Шпак зміряв свого друга допитливим поглядом — що ти, мовляв, тепер за один? Чи говорити з тобою одверто, чи треба почекати? Його вагання вирішила бльондинка, що увійшла в кімнату, щоб знайти якусь книжку

— Олю, мій вмерлий друг,— сказав Паляниця, знайомлячи його з дружиною.— Вмерлий і через десять років знову воскреслий,— посміхнувся, інтригуючи її.

Подаючи йому руку, вона з неприхованою цікавістю й навіть опаскою, подивилася на його бороду.

— Воскреслий з мертвих? Це цікаво, цікаво. А я думала, ученй прийшов, що збирається складати іспити. Розкажіть же про це, — заохочувала його привітною грою синіх очей.

Шпак почував себе так, як може почувати звичайнісінька людина, що з неї бажають зробити героя, що од неї ждуть вияву якоїсь то мужности й оповідань про незвичайні пригоди.

Хто це зробив з нього мерця? Це не дуже розумна вигадка. Він, власне, нічого не знає, бо живе на Волині, тихо й мирно, як і кожна людина. Він там оселився іще на початку 20 року, побоюючись повертатися на Слобожанщину. З того часу нікуди й не виїздив вчителісе там на селі. А зараз прибув на кілька днів, щоб подивитися на тутешнє життя. Цікаво ж побачити, що сталося за 10 років.

Шпакова розповідь, така прозаїчна, без будь-яких подразливих епізодів, розхолодила господарів.

— А я думала... — розчаровано сказала Паляничина дружина, що настроїлася була слухати романтично - страховищні пригоди „воскреслої“ людини, і навіть позіхнула. Тільки згадка про кордон і зачепила була її увагу. Вона натякнула на дешеві закордонні панчохи, що, певно, є там, на Волині, згадала, як дорого продають їх тут, бо місцеві ж нікуди не годяться, як тільки натягнеш — так і розлізеться, і запитала, чи не привіз він із собою якоїсь пари.

Паляниця вибачливо посміхнувся з жінчиної наївности й слабости до панчіх і дипломатично завважив, що Микола Васильович не передбачив деяких фактів з його

життя, як, приміром, його одруження, не знав, що зустріне-ть-ся з такою симпатичною блондинкою, а то, певно, привіз би подарунок. А втім і він дивувався, як то можна культурній людині, звиклій до певних умов і інтересів, прожити стільки років на селі, та ще де? — в якомусь закутку на Волині, з поліщуками і ні разу не показатися до Харкова, на свою батьківщину, не дати навіть вісточки про себе своїм друзям.

— Певно ж, там не солодко живеться, правда? Переїздив би до Харкова. Тут краще можна б улаштуватися. Можна було б допомогти в цьому. Робота знайдеться.

Шпак хотів натякнути, що він дійсно потребує його допомоги, та іншого характеру, але подумав, що про це треба говорити вдвох, на самоті і, відповів коротко й загадково, що він може і переїде, тільки не зараз, а згодом, бо йому треба побути іще там, на Волині.

Потім він запитав, з якого часу мешкає Паляниця в Харкові.

— О, він тут уже давно, — відповів Паляниця, — старожилом уже став. Він встиг обрости сім'єю, чи пак обміщанитись, як каже про це дехто з комуністів. У нього ж син уже є, швидко три роки буде, десь гуляє надворі. Тільки що тут міщанського, коли він про зміну дбає? Ти не знаєш, старенька? — І з цими словами провів рукою по голові дружини, розкуйовджуючи їй коротке, стрижене волосся.

Жінка відхилила голову вбік і кинула, ніби ображена, але з веселим блиском очей і неприхованою рисою самовдоволення:

— Не задавайся, тоже старий!

Паляниця посміхнувся.

-- От ніяк не україніую. Ніяк не второпає, що стара по - нашому це зовсім не стара, а тільки молоденька жінка, молодичка. Розумієш, красунечко?— зазирнув їй винувато в очі.

Ідилічна картина родинного кокетування видалася не до смаку Шпакові. Він ніяково поглядав на „красунечку“ та непокоїно перебирав пальцями свою бороду.

— А, признатися, я сподівався побачити тут дійсно старих, а не тебе. Де ти подівся з війська? Що з тобою трапилось?— звернувся він до свого друга.— Ти швидко, пригадую, пропав безвісти, як у воду канув — ні сліду, ні слуху не лишив по собі?

Ця згадка викликала задуму на безтурботному обличчі Паляниці. Йому ніби не хотілося розмовляти на цю тему. Отож, помовчавши, сказав, що старі вже померли, що ж до нього, то з ним, власне, особливого нічого не трапилось. Він відстав тоді просто від ешельону. Не то що лишився, а так вийшло, поправився він під насмішкувато зневажливим поглядом жінки. Він пішов у село по хліб, а тим часом ешельон зовсім несподівано відійшов під загрозою повстанців. Що він мусів тоді робити? Він лишився в селі, і добре зробив, бо з того війська з його безладдям, яке він бачив уже тоді, нічого путнього не могло вийти. Історія довела, що він мав рацію.

— Так, так,— процідив Шпак незрозуміло.— Ну і що ж?

— А що ж? Спочатку перебув у селі, доки пересунувся фронт, потім пожив у Миргороді, а далі поїхав до Харкова.

— І що ж?— нетерпляче і якомсь загадково перепитав Шпак.

— А що? Нічого. Все нічого. Тільки роботи багато. Роботи, роботи,— протяг співучим голосом.— Вдень у школі викладаю мову, вечером на курсах, а там ще лекцію приватну візьмеш, а там засідання, комісії, наради, так і крутишся день за днем.

— Ну і що ж?— знову запитав неспокійно Шпак. Паляниця незрозуміло скинув очима.

— Та нічого ж, кажу, українізуємо Харків, чи пак дерусифікуємо. Напочатку тугувато було, опиралися здорово чинуші, опиралися та затягали— все сподівалися, що якось минеться, може скасують абощо. А воно як натиснули, як дійшло до звільнення деякого з посади, то справа пішла на краще. Тепер ого-го.

Шпак, розчарований, крутив нервово свого вуса, кидаючи на друга загадкові погляди. „Що ж все таки ти за один“— ніби розгадував його, потім поспитав, чи не знає він Вакулу, може десь чув його прізвище в українських колах?

Паляниця замислився.

Вакула? Як же ж! Це прізвище йому знайоме. Він навіть заходив до нього. Тільки його вже немає, немає. Він виїхав звідси не знати куди. Чудак якийсь, все бурчав, не по-його виходило. Воно, звісно, безробітний, але якось і роботи не дуже добивавсь.

Ця звістка приголомшила Шпака. Від'їзд Вакули зовсім плутав його пляни, надто ускладняв його завдання. Він подумав про Паляницю. Хоч його поведінка, його спокій і вдоволеність видалися йому загадковими, проте він покладав тепер надії лише на нього. Треба поговорити з ним одверто, по щирості.

— Чого ж, чудак, ти ж його мало знаєш, він хло-

пець хоч куди — сказав Шпак, підготовлюючи ґрунт для дальшої розмови.

Але Паляниця не відповів. Почувши зауваження дружини, що вже п'ята година, він ойкнув, заметушився, став одягатись, заявивши, що йому треба спішитися на курси, що він уже запізнився. Вони, розуміється, іще поговорять. Він сподівається, що його друг лишиться в нього. До його послуг буде кімната.

Шпак не заперечував. Він знав, що, перебуваючи в квартирі Паляниці, можна скорше вибрати слушну годину й поговорити з ним на самоті.

Він чемно й радісно погодився, подякувавши свого друга за добрість.

Тільки хай про це покищо нікому не каже — загадав він Паляниці. Він не бажав би зараз зустрічатися зі своїми знайомими. Він воліє подивитися місто інкогніто, побути в ньому, так би мовити, невидимкою.

— Гаразд, гаразд! Тебе тут немає. Ти ж мрець! — відгукнувся з порога заклопотаний Паляниця.

З цієї хвилини Шпак нетерпляче чекав на ту годину. Нарешті вона настала.

Другого дня по обіді вони лишилися вдвох у кімнаті.

Паляниця розповідав про колишніх товаришів і знайомих. Зі старої громади майже нікого не лишилося. Чимало загинуло під ту хуртовину у війську, хто сидить за кордоном у Чехах, Польщі, хто виїхав на село та там і лишився, хто вступив у партію.

Тепер стало не те. Підросла вже молодь, наїхало багато українців з Києва, Полтави, з усієї України, та й з українізації дехто вийшов, відчуває себе українцем.

— Тоді ми були меншістю, колонією, тепер ніби більшістю стаємо.

Шпак хитав головою, робив якісь жести рукою, випускав незрозумілі односкладові звуки, потім запитав:

— Як же ти себе почуваєш? Якої ти партії?

Паляниця звів на нього свій погляд: що, мовляв, за чудак стоїть перед ним, що не знає найістотніших фактів суспільного життя. Про які партії він говорить?

Шпак, бачачи замішання свого друга, пояснив:

— Ну з ким ти? За кого? Як дивишся на долю України?

Паляниця все ще не розумів, що той, власне, від нього вимагає, чому зараз треба говорити на такі, давно вирішені для нього, питання.

— Ми — радянці. Радянської ми партії, — відважив ніби за себе й за інших.

Шпак не знав, як реагувати на цю відповідь. Хоч він і відчував з перших розмов, що його друг став ніби не той, якимсь відмінився, не схожий на того запального студента, що його знав тоді, проте ніяк не сподіювався на таку відповідь. Тимто закинув, чи не пускає він туману в очі, чи не випробовує його, Шпака? Так це зовсім непотрібно.

Тоді Паляниця повторив більш рішуче, таким тоном, що не лишав ніяких сумнівів, відкидаючи з образою будь-які підозри й сумніви щодо його щирості.

— Звісно ж, радянські, радянські, а то ж як? Хіба ти інший? — вставився він на свого друга гострим поглядом.

Ця відповідь була для Шпака повною несподіванкою. Пускаючи злісні вогники з-під насуплених брів, він розійшовся цілим вибухом докорів. „Зрадник“, „пере-

вертень“, „московський запроданець“ і інші лайливі епітети так і зривались із Шпакового язика на адресу його колишнього друга.

Паляниця лише стримано посміхався, придивляючись, чи не зійшов його друг із глузду, чи, може, жартує, але, переконавшись, що ні того, ні другого не було, почав і собі говорити про запічних українців, які любляють пеклуватися Україною, сидячи на печі.

— Ти сидиш там у закутку й нічого не знаєш, нічого не бачиш, нічого не чуєш. Ми ж працюємо для того, щоб Україна стала великою, повнокривною, культурною нацією. От що, а ти базикаєш про зраду.

Видушений смішок вирвався з грудей Шпакових.

— Це з більшовиками Україна стане такою великою? Як же ж, знаємо, знаємо! Чи ти вже забув, що говорив тоді, як вступали разом у полк, як відходили з Харкова під тиском більшовицьких ватаг?

— Так, так, з більшовиками. Єге ж, з більшовиками, а не з ким іншим,— вигукував Паляниця, і собі втрачаючи рівновагу.

Запалившись, він розвивав теорію, чому саме з більшовиками. Для всіх ясно, що повнокривною буде нація тоді, коли не знатиме розриву між містом і селом, між робітництвом, інтелігенцією й селянством. Силою історичних обставин цей розрив Україна добре зазнала. Треба було його зліквідувати і якнайскорше, щоб не плестися у хвості відсталих, недорозвинених націй. Досвід українізації за часів Центральної Ради й гетьмана, які йшли шляхом компромісів, потрапляв на сильний опір від російського урядовця, міщанина, інтелігента, а до робітництва не знали, як, підійти. Треба було диктатури і в цій галузі, владної руки партії, що

вміє підпорядкувати стихію й скеровувати її в певне річище. Це роблять більшовики з українізацією.

Схотившись на ноги, обоє бігали по кімнаті, хвилювалися, доводили.

Кожен обстоював свою думку, намагався переконати свого опонента.

Шпак більше посилався на історію. Він уперто повторював давні приклади московського лукавства, всі обіди, що їх зазнала Україна від Петра, до нього й по ньому.— *Timeo danaos et dona ferentes*— я боюся данайців і тоді, коли вони дари приносять,— згадував він латинського поета Віргілія з його поемою про загибель Трої.— Ваша українізація є не що інше, як оті данайські подарунки більшовиків.

Паляниця заперечував. Він спростовував його міркування цифрами й фактами. Він називав його мало-віром, хуторянином, що до всього ставиться скептично. Справа, зрештою, не в подарунках. Дивитися так, це дуже погано розуміти культурний розвиток України, зводити його до колишнього каганцювання, до блаженної пам'яті просвітян. Справа полягає в масовому процесі, в умінні розвинути його, а ще більше— в умінні керувати ним. Більшовики це зуміли зробити. Вони вміли поєднати революцію з культурним рухом. Що ми тепер маємо? Тут він говорив про могутній розвиток слова, про сотні газет і журналів, про книжки, що їх за один рік видається більше, ніж за всю історію, про школи й інститути, про розвиток театру, літератури, мистецтва.

— Чого ж ти, нарешті, хочеш? — запитав Паляниця свого колишнього друга, що скептично слухав свого опонента.

Шпак замислився, обмірковуюючи ніби, як йому реагувати на це дуже делікатне запитання.

— Слухай, друже,— сказав він нерішуче, трохи вагаючись, з виглядом змовця, що на його думку настав час, коли можна зняти свою маску.— Слухай, друже.— Ти знаєш,— мовив тихо, лишаючи на боці Паляничині аргументи,— що війна неминуча. Про це пишуть у газетах. До неї готуються. Вона наближається. На неї чекають і наші патріоти, справжні українці, що готуються в Польщі до майбутнього наступу. Ти ж був справжнім українцем. На тебе мали надію, що ти станеш нам у пригоді, що будеш допомагати нам, розумієш?

Паляниця ніяк не чекав такого звороту словесного турніру. В перший момент він зовсім розгубився. Очі від несподіванки стали великими, обличчя зблідло, потім враз наллялося кров'ю.

— Що ти верзеш? — видобув врешті звук, сповнений гніву й подиву.— Ти хочеш воювати проти нас? З поляками? З тими, що влаштовують у Галичині погроми українцям? Ти хочеш знову крови? Ти?...— пронизав його зневажливим поглядом, не знаходячи слів від хвилювання й обурення.

Великі краплі поту виступили на лобі Шпакові. Він зробив крок назад, ніби боронячи себе, потім подивився винувато на Паляницю, щось промимривши крізь зуби.

В цю хвилину розчинилися двері і в кімнату увійшла дружина Паляниці, а з нею маленький хлопчик.

— Тут у вас дуже весело, аж на вулицю чути галас,— сказала вона, але враз же змовкла, побачивши по обличчях, що сталося щось більше, ніж звичайна суперечка.

— Так, так,— проказав Шпак з улесливою міною.—

Згадуємо минуле — і, додавши, що йому треба негайно від'їжджати, бо справи того вимагають, облишив кімнату під пронизливим, мовчазливим, непримиренно ворожим поглядом Паляниці.

— От негідник! мерзотник! — кинув він обурено, все ще хвилюючись. — В гепеу його треба відправити. Потім підійшов до хлопчика, що налякано водив по кімнаті своїми оченятами.

— Будь готов! — проказав до нього лагідно.

— Завси отов! — пробелькотав радісно хлопчик неясними, нерозвиненими звуками дитячої мови, підводячи маленьку руку догори.

А Шпак швидкою ходою йшов тим часом вулицею, ніби його гнала якась невидима і разом загрозлива сила. Лише на вокзалі, де опинився мимохіть з першим автобусом, він замислився над тим, що треба робити. Лишатися в Харкові? Але яка в тому рація, коли Вакула виїхав, коли старі товариші розбрелися, коли найкращий друг його став непримиренним ворогом і може викрити його щохвилини. Йому навіть здавалося, що його вже знають, що там якийсь пасажир вдивляється на нього, що от-от підійде й смикне його за руку.

„А, це ви? Ви, Шпак? Ага, так, так! Ви, добродій Шпак? ходіть но з нами!“.

Озираючись на всі боки, він думав, що треба негайно облишити це чуже, небезпечне для нього місто, пошукати нових зв'язків, інших людей.

Він згадав пораду Войцека, коли переходили кордон: Звернутися до пана Янека, коли щось буде потрібно, і вирішив побувати в нього, поговорити з ним про становище.

А за кілька годин швидкий поїзд Харків - Шепетівка мчав його на захід.

Дивний каскад вражень, ринувши тепер на нього, полонив його уяву, мислі, чуття. За ним неслися знайомі, недавно бачені образи.

Одні, хутко й безслідно, мигнувши, як на екрані, зникли, інші довше затримувалися в його свідомості. Одні, як манекени, стояли нерухомо, з застиглим виразом на обличчі, злегка лише похитуючись, ніби докоряли йому.

Другі з лагідною посмішкою, з привабливим зором. Обірвані мислі, окремі шматки розмов, синова деклямація і його белькотання у вісні, занесені снігом поля і гігантська скляна будівля, дідова скарга й Паляничине захоплення — все це, переплітаючись одне з одним, кружляло в його обважнілій голові, творило нову, іще неясну для нього, гаму настроїв.

VIII

З цим незвичним настроєм, настроєм неспокою й тривоги, в товаристві знайомих, таких привабливих образів, що цілим гуртом невідступно тяглися за ним, Шпак дістався до Янекової оселі.

Затримавшись на хвилику в сінцях перед дверима, з-за яких неслася гутірка, Шпак цокнув клямкою й мовчазливо увійшов у світлицю.

Розмова враз обірвалась, і шестеро очей, презирнувшись між собою, вставились на нього наїжаченим, холодно-запитливим поглядом.

— А, це пан?! — вимовив Янек по-польськи, впізнавши Шпака й даючи зрозуміти іншим, що це своя, безпечна для них людина.

Нашорошена тиша зникла.

Обидва незнайомці зі словами господаря повернулися до столу, де лежали розкидані карти.

— Я банкую,— сказав голосно один, удаючи, що для нього байдуже, хто зрештою завітав.

— Розважаємось,— додав Янек, всадовлюючи Шпака на стілець, і, зазирнувши в карту, поспитав, як подорожувалось.— Певно пан надивився на всякі дивацтва у цих більшовиків, пся крев,— вилаявся відразу.

Шпак промовчав. При блідому мерехтінні лямпки він пильно дивився на обличчя незнайомих мужчин, ніби відгадував, що за люди й чого зібралися тут.

— Кажуть, в Харкові по вулицях небезпечно ходити вечорами, бо зграї голодних так ї кидаються на прохожих, як пси,— сказав Янек, ніби запитуючи Шпака й викликаючи вдовolenня на обличчях своїх партнерів.

— Ех ти, Росія, Росія, великая страна,— завів ча-
стушку по-руськи співуче мінорним тоном перший партнер, молодий чоловік з рухливими злодійкуватими очима, кинувши сердито биту карту, і закінчив несподівано й прозаїчно:— Погубили тебе дурні голови.

Тоді обіззався і другий партнер, з видом стриженого попа, що досі мовчав, заглиблений в гру.

— І терпить же народ!— Та прийде час і настане суд для сатани,— сказав він патетично тоном книжника, важко зідхнувши.

Роблячи гру, продовжували розмову на ту ж тему. Один за одним наводили „факти“ більшовицької руїни, занепаду культури, загибелі „великої країни Росії“. Дивувалися, як то терпить культурний світ таких варварів більшовиків, і, дивуючись, обурювалися з бай-

дужости Європи до цієї пошести, що може загрожувати й іншим країнам.

Кожен виробляв рецепт, як з цією пошестю боротися, повторював, власне, одні й ті ж ліки — конечно потребу війни.

— Тільки війна.

І тут Янек, звертаючись до Шпака, згадував про велику Польщу й розумну голову маршала Пілсудського, що хоче врятувати Україну.

— То скоро більшовикам край. Чи не правда? Хай пан не сумує! Що? — говорив він таким тоном, ніби він зараз вирішав долю народів і держав.

Шпак косо поглядав на Янека. Зневажливий тон розмови його і його товаришів, їхня легковажність, їхня брехливість викликали в нього скептичну іронію й холоднуватість.

— Пан хоче вертатися до Польщі? А пан все зробив? — звернувся знову Янек, ніби йому треба було знати про наслідки подорожі.

Шпак насторожився. Чи він має складати йому звіта? Звідкіля взялася в нього така цікавість до його справи? до України? Звідкіля, нарешті, його поінформованість до мети його подорожі?

— Ні, я лишуся тут, на Україні? — відповів навмання, уникаючи розмови про свою подорож по Україні й бажаючи покепкувати з пихovitости Янека.

— Як то на Україні? — перепитав той — Хіба пан не все зробив? Пан Стецький, дуже цікавиться наслідками й бажає бачити пана якнайскорше.

Згадка про Стецького викликала на Шпаковому обличчі новий подив. Що за незвичайна уважливість всіх цих чужих йому людей до його персони, до його

подорожі? Невже вони так щиро пеклюються долією України?

В його свідомості промайнули картини поневірян по польських таборах, картини жорстокої байдужости, глузливого, неприховано презирливого ставлення до нього й до інших його товаришів з боку сторожі, капралів, майорів. Згадав роки, просиджені в фільварку, стайню, корови й пана Жепецького з його постійним підкреслюванням своєї вищости, з його нагадуванням про більшовиків, цих нових, як він казав, гунів, що їх мусить приборкати Польша. Нарешті, подумав про останню поїздку до Рівного, про зустріч і вечерю з Клодьком і Стецьким і замислився. Він знову ніби мандрував по Україні. Він бачив затишний, спокійний, заклопотаний працею Київ і гамірний, рухливий Харків з його новими вулицями, гігантськими будинками, плякатами й вівісками. Український Харків. Він слухав тихий гомін Василька з його мріями про піонерів, з оповіданням про школу. І його серце стиснула солодка туга і радість.

— А так, на Україні, — відповів спокійно, серйозним тоном Шпак, не здаючи собі звіта про дальшу свою долю.

І те неясне, тривожне передчуття, що зродилося в нього дорогою до Янека, стало тепер зрозумілим, обернулось на тверду, непохитну волю.

— Так, я нікуди не поїду. Я лишуся на Україні, на Радянській Україні, — повторив рішуче.

— Пан жартує? — витріщив очі сполоханий Янек, підіймаючись з-за столу. — Пан мусить сьогодні йти на кордон. Сьогодні рушимо всі, разом з цими хлопцями, — показав головою на партнерів, що й собі, кинувши карти, налякано позирали на Шпака.

Шпак спокійно, з іронією, ніби посміхаючись, похитав головою. Ідїть мовляв, а йому немає чого.

— Пан мусить йти, його чекають! — кинув Янек, підвищуючи голос.

Шпак махнув рукою й підвівся, наміряючись облишити хату, але на порозі в ту ж мить йому заступив молодий чолов'яга зі злодійкуватими очима.

— Ми поговоримо. Ми ще поговоримо, проше пана, — сказав він з іронією й загрозою в голосі, дивлячись на Янека.

Другого дня вранці на краю хутора, де починався ліс, було знайдено трупа мужчини з простріленою головою. Люди говорили, що то, певно, якісь грабіжники забили вночі заїжджу людину. Але знайдений в кишені забитого лист, що починався: „Любий мій тату“ з підписом „Вася Шпак“, дав привід органам слідчої влади зробити інший висновок. Міркували, чи не є це вбивство ділом рук якоїсь замаскованої банди контрабандистів, що прибрала когось з дороги, побоюючись, певно, викриття.

Лютий — травень
1929 року.

Нагальне засідання керівничої четвірки еньської за-пільної організації розпочалося при підвищено-зосе-редженій увазі присутніх.

Кожен із членів четвірки, діставши „депешу“ від голови з коротким, але категоричним змістом: „Неод-мінно прибути сьогодні о п'ятій годині на Новопроло-жену вулицю“ прийшов із зрозумілою цікавістю, з почуттям відповідальності і деякого занепокоєння. Пев-но, щось трапилось, мимохіть точилася в кожного думка, бо пощо інакше скликати це засідання, коли два дні лише тому відбулося чергове і на ньому обговорювали плян діяльності на ближчі дні. Сталася якась несподі-ванка? Ускладнення? небезпека? Надійшли якісь відо-мості з фронту? Та чи мало, хіба, могло виникнути різних уявлень, найфантастичніших припущень в умовах запек-лої громадянської боротьби й відсутності сталих зв'яз-ків та своєчасної інформації в запллі.

— Товариші, — почав голова серед напруженої тиші, повільно, з притиском, зважуючи кожне слово і тим саме підкреслюючи його значність, — товариші, у нас в організації не все гаразд.

Застигли були в напруженому чеканні обличчя з очима, зверненими на промовця, перезирнулися одне з одним,

а потім обернулися в довгий і тривожний знак запитання.

— Знову? — проказав хтось несміливо, з важким зідханням і біллю в голосі, пригадавши іще свіжий і зовсім недавній провал двох товаришів у місті.

— Чи не зрада? — пролунало вибухом стиха вимовлене слово, що майнуло, може, в кожного в голові, але зірвалось лише в одного з уст.

І три пари очей знову вставились на голову, що один лише, здавалося, знав увесь секрет.

Той спокійно, розмірковуючи, як делікатніше викласти думку, сказав:

— Власне кажучи, чогось загрозливого нічого не трапилось, але може трапитись, бо небезпека, у всякому разі, реальна.

Він зробив на цьому коротку павзу. А далі продовжував натяками, щось ніби приховуючи.

— Тут серед нас сидить товариш, що вчора опинився в дуже кепському становищі. Його ледве не спіткала доля тих двох наших товаришів. Тільки досвідченість його, природна моторність, та розгубленість шпіка, що ніяк не сподівався на зустріч з ним у цьому місті і зовсім остовпів, стикнувшись із ним, врятувала становище. Але, зрозуміло, розвідка, довідавшись про його перебування в місті, вона ж, певно, дуже цікавиться його особою, буде вживати всіх заходів, щоб потрапити на його стежку. А разом із тим, звичайно, і на нашу. Отож треба негайно зробити організаційні висновки й заздалегodi паралізувати загрозу.

З цією тирадою присутні знову перезирнулися, мовчазно запитуючи один в одного — про кого це ведеться?

Тоді серед напруженого мовчання підвівся товариш Семко й, почервонівши, як дівчина після нескромної анекдоти, махнув рукою в повітрі.

— Ну й чепуха! — сказав він з веселою міною, а потім додав злегка хвилюючись. — Я розповів товаришеві Василеві про цей випадок зі мною, як курйозний епізод, що трапляється, певно, з кожним у запіллі. Але я не надавав йому будь-якого значіння, а тим паче організаційного.

— Прошу зняти це питання з обговорення і перейти до чогось більш серйозного — додає на закінчення.

— Перепрошую, — сказав голова лагідним, трохи ображеним тоном, за яким почувалася тверда рішучість, — це не чепуха, а важлива справа, що торкається всієї організації. Звичайно, дуже приємно мати тов. Семка тут в організації, де він прекрасно обізнаний з місцевою вістю, зв'язаний довгий час з робітниками й користується особисто довір'ям, але ж не можна нехтувати найелементарнішими правилами перестороги. Не можна лишатися в запіллі там, де тебе всі знають, а тим більше, коли тебе знає вже й розвідка. Семкові треба обличити це місто й негайно виїхати на роботу в інше. Куди саме? В Х. Сьогодні я дістав звідки листа. Товариші просять делегувати на підсилення організації когось з досвідчених робітників. Отже на поїзд — і стежка затерта. Правильно я кажу, товариші?

Висновок, зроблений головою, видався для всіх ніби несподіваним, а втім знайшов цілковиту підтримку присутніх.

— Це дуже прекрасно. Обережність і доцільність знаходять тут своє поєднання, — сказав тов. Петрусь.

— Хіба ж дійсно, — зауважив Короткий, — не було помилкою, легковажною, необачною помилкою тов. Семка лишатися в запіллі в цьому місті, де він так часто виступав на мітингах і запроваджував як член особливої трійки спеціальне оподаткування буржуазії. Та тут же кожний потерпілий крамар піде на допомогу розвідці, і на випадок провалу, важко буде врятуватись.

Лише товариш Семко заперечливо, ніби кепкуючи, похитав головою:

— Що за паніка! Нічого, власне, не трапилось, а тут уже цілу панахиду справляють. Та коли із-за кожної дурниці будемо підпадати меланхолійним настроям, то що ж ми тоді за запільники, яка з нас користь вийде? Чи не краще тоді сидіти десь на хуторі, на пасиці й уминати мед з кавунами, доки за нас хтось щось зробить?

Задирливий, трохи іронічний тон Семка розвіяв надто похмурий, знижений настрій засідання, надав більш оживленого характеру.

— А, може, Семка щось причаровує до цього міста, карі очі, або що? — кинув Петрусь напівжартома, весело моргнувши оком.

Цей дотеп, що за інших умов, не звернув би, може, на себе будь-якої уваги, зачепив Семка.

Він схопився з стільця.

Йому закидають особисті справи? Його запідозрюють у нещирості? Звичайно, він не криється про свої відносини до Міри, але чи стосується це до діла? Хіба він давав хоч найменший привід до подібних підозр?

Хвилюючись, мовив, що в своїх міркуваннях він, розуміється, виходив із загальних інтересів, щодо карих

очей нікому ніякого діла немає, і він не дозволить розводити патяканини на цю тему. А втім, щоб припинити розмову, він підкоряється постанові і поїде туди, куди визнає організація за потрібне.

Остання заява викликала полегшене зідхання присутніх, а кілька компліментів голови на адресу Семка розрядили сварливу атмосферу.

Дальші питання було розглянуто швидко, без суперечок. А потім всі розійшлися один по одному, додержуючи обережності й висловлюючи Семкові побажання якнайскорше, звичайно, за нових обставин, зустрітися з ним у цьому ж місті.

2

Семко, побувши на вокзалі й довідавшись про рух поїздів, повернувся до себе на квартиру. Перший пасажирський поїзд, з яким можна було виїхати в Х., відходив через кілька годин, об одинадцятій вночі, а ближчий за ним аж через два дні. Відкладати від'їзд на цілі дві доби видавалося недоцільним і небажаним. Він строго додержувався того правила, що ніколи не слід переносити на завтра те, що можна й треба зробити сьогодні, поза тим не рекомендувалось і баритись. Та, проте, все це сталося так раптово, так несподівано, так замало лишилося часу, що він нікого не зміг побачити, навіть Міри не міг би відвідати, якщо виїхав би сьогодні. Навіть Міри!

Мов шукаючи останньої поради, він глянув ще раз на годинника й постановив не гаяти часу, а рушити таки сьогодні.

„Коли треба, так треба. Не на весілля ж має їхати. Вона пробачить йому“.

Покінчивши із ваганням, він відчув приємний лоскіт нервів, що завжди траплялось з ним при зміні ситуації, коли доводилось виявляти дію, чинність, рух.

Його цікавила тепер подорож до невідомого для нього міста, де йому ні разу досі не доводилося бути і куди раптом кидала його така хистка, така вередлива доля.

З розбудженим почуттям мандрівника, що в його жилах ніби точилася кров нащадка давніх байд-запорожців, він полинув туди, до нового міста, намагаючись відтворити його в своїй уяві.

Малюючи зустріч з товаришами, накреслюючи плян роботи, він тимчасом живо, з новим припливом енергії взявся збиратися в дорогу.

Відложив у корзину найбільш потрібні речі, обдивився кишені, намацав кілька маленьких лоскутків паперу з якимись нотатками, потім прочитавши, засвітив сірника, дмухнув на чорний попіл, що лишився від паперу, і вдоволений дивився, як із цим попільом зникали „компромітовні“ записки.

Він закінчував уже своє приготування, коли відчинив шухлядку в столі й спинився здивований, побачивши конверта з коротким написом: „Павликові“.

— Звідкіля? Яким чином? — знизав плечима. — Приходила Міра хіба? — подумав, придивившись на дрібний почерк. — Звісно, Міра.

Семко покрутив листом. Він був трохи невдоволений, йому ніби заажали цим листом, його ніби перепинили на важливій роботі. А втім, не без цікавості розпечатав конверт.

„Люсий Павлику! Пробач мені, дорогий за те, що пишу тобі, хоч ти і радив мені уникати листування. Я розумію, цього не слід, може, робити, але ж чи могла

я поступити інакше. У місті так тривожно, стільки спльоток, чуток про арешти, а ти вже кілька днів не приходиш до мене, не подаєш ані звуку про себе. Я приходила до тебе і не застала. А я ж хочу тебе бачити, Павлику, бачити і сказати тобі щось таке гарне-гарне. Ти знаєш? Я... Ні, ні я не буду зараз писати. Я скажу тобі тоді, як побачимось. Я думаю про це і мене охоплює радість, але разом тривога смочче мені серце. Приходь же, мій любий, якскорше і порадь, як мені бути.

Я буду на тебе чекати в кав'ярні „Отелло“ сьогодні і завтра від 7 до 10. Чому не вдома? — запитаєш. Я боюся за тебе, Павлику. Знаєш, перед моїми вікнами другий день ходить якийсь підозрілий суб'єкт. Він низенький, опецькуватий, в гостроверхому чорному брилі, що нагадує еспанського контрабандиста. Він з'являється надвечір, дивиться на вікна моєї кімнати, а побачивши мене, відвертає очі і зникає. Це, може, просто якийсь мешканець цієї вулиці, що виходить на прогулянку, але в мене зродилася до нього підозра. Приходь же, мій любий. Я чекатиму тебе з нетерпінням, пам'ятай, в „Отелло“. Твоя Міра“.

Прочитавши листа, Семко перебіг його знову, шукаючи пояснень до не зовсім зрозумілих, якихось загадкових натяків.

Чи не знає вона про його від'їзд? Чи не сказав їй хто про це з його товаришів, що були на засіданні?

Але він похитав головою: „Ні, цього не могло бути“.

Семко замислився. Хоч він переховував видимий спокій, а втім, цей лист збентежив його настрій, викликав рій думок. Що вона хоче сказати йому? Про яку радість і

тривогу згадує в листі? Відкіля взявся такий неспокійний, нервовий тон листа? Чи це прояв звичайної афективної психіки Міри: реагувати на звичайні явища з деякою гостротою й перебільшенням, чи має до цього якісь підстави? Може, дійсно щось трапилось. Вона буде чекати на нього, буде сподіватися на його пораду, а він поїде, не сповістивши навіть її. Що подумає вона про нього? З якими очима зустрінеться він потім із нею?

Він глянув знову на годинника, стрілка якого стояла на дев'ятій. Лишалось ще дві години.

А чому б йому не відвідати Міри? — подумав Семко. — Він же встигне ще справитись. Треба ж таки відвідати, а то вийде якось по-свинському, — виправдувався за своє рішення.

Вдоволений з того, що йому пощастить відвідати Міру, не порушуючи накресленого пляну, Семко вирішив негайно їхати до „Отелло“.

„Я швидко справлюся, дуже швидко“, — повторював він про себе, виходячи з дому й почувуючи ніяковість за клопотання особистими справами.

3

Взявши першого зустрінутого візника, Семко кинув йому: „Тільки як можна швидше“, і поїхав до міста.

Йому хотілося тепер якшвидше перемогти міський простір, ту віддаль, що лежала між ним і кав'ярнею. Тим то раз-по-раз повторював тоном благання, то категоричного наказу, тоном загрози й обурення коротку фразу: „Швидше! та швидше, ну ж швидше!“ Тому нервувався, коли візник, як здавалося, байдуже, без жадної уваги ставився до його понукань і з непорущ-

ним спокоем витискував своє глухе, звикле, безстрасне : „Но“. Тому злостився, шкодував, що зв'язався з цим „дурнем“, і врешті заспокоївся, побачивши над фасадом чепурного будиночка новеньку на білому полотні вивіску : „Кав'ярня Отелло“.

Захоплений їздою, сваркою, хвилюванням і побоюванням, що може спізнитися, він тільки тепер, сплигнувши з екіпажу, відчув знову зміст листа, і почуття радості побачення, сполучене з цікавістю, огорнуло його.

„Як це добре все таки вийшло“ — подумав, відчиняючи двері з легким напруженням нервів і ясною усмішкою в очах. Але, вступивши в кав'ярню, мигнув очима по залі, по зайнятих одвідувачами столиках і зробив здивовану гримасу на лиці : Міри, за якою поспішався сюди, не знайшов серед присутніх. Це було для нього цілковитою несподіванкою. Першої хвилини він намірився був негайно повернути назад. Її відсутність навіть обурила його. Викликати до кав'ярні і потім не потурбуватись прийти — це вже занадто. Він не дозволить нікому жартувати над собою, а тим більше жінкам робити над ним експерименти.

Та після цього хвиливого вибуху ображеного шанобства йому стало ніяково. Відчувши докір сумління разом з припливом внутрішньої теплоти, він подумав про те, що вона може, чекала на нього цілих півтори години й пішла, згубивши надію діждатись. А може ще прийде знову? Іще ж лишається півгодини до визначеного часу. Не може ж того бути, щоб вона зовсім не приходила, Міра не буде жартувати. Вона не дозволить собі так поступити. Це він добре знає.

І в його уяві зарисувався образ молодої, рухливої, з пружними дівочими стегнами жінки, з глибоким по-

глядом чорних, з оксамитовим відблиском очей, сумовито - покірливої, то тривожно - страсної, трохи наївної, але завжди акуратної і відданої в своїх вчинках, привабливий образ жінки, що вмiла додержувати слово й виконувати обiцянки.

Він вирішив почекати на неї.

За шклянкою, поданого кельнершою, чаю він, позираючи раз - по - раз на двері, то на годинника, мимохіть роздивлявся по сторонах.

В кутку, де примруженим світлом падала електрика, сиділа якась пара і кокетливо, пошепки, заховуючи ніби таємницю, обмінювалась короткими, уривчастими словами. Лисий кавалер за другим столом упадав за дамою з повними, опуклими напівголими плечима. А поблизу праворуч весела компанія прохолоджувалась морозивом. Молодий офіцер з прилизаним волоссям, з бездоганно зробленим проділом, розповідав щось глузливо - комічне про більшовиків, а дві пані, його сусідки, гучно реготали, вставляючи і собі якісь дотепи.

Семко мимохіть слухав чванливу анекдотичного характеру розповідь офіцера, і злість розпалювала його. Йому було ніяково сидіти в такому оточенні. Він з подивом дивився на ці, зниклі були за останні місяці постаті людської породи, що тепер, із зміною політичної влади знову з'явилися на світло денне.

Йому хотілося підвестися, назвати своє ймення й крикнути: „Ви брешете“. Він навіть уявив собі розгубленість компанії, переляк того прилизованого молодика і його безпечних дам. А проте лише посміхнувся, філософічно махнувши рукою. Тимчасом стрілка неухильно наближалася до 10. Було очевидним, що Міра не приїде. Це починало його все дужче непокоїти.

„Чому вона не прийшла? Чому?“ — запитував не раз із сумом і хвилюванням.

У нього прокинулось непереможне бажання побачити її сьогодні, поговорити про свій від'їзд, подивитись на прощання в її очі, притиснути до грудей.

Він швидко вийшов на вулицю і взявши візника, сказав йому Мірину адресу.

Спинившись біля її квартири, подивився на вікна, шукаючи умовленого знаку: синього світла в кімнаті від кольорового абажуру, коли все гаразд. Але на цей раз ніякісінького знаку не було. Два темних вікна її квартири на тлі інших освітлених, видавалися якимись порожніми безоднями.

Семко пройшовся повз будинку, чекаючи ніби на Міру, сторожко поглядаючи на порожню, повиту присмерком вулицю. Але нетерпіння з кожним кроком, з кожною хвилиною все дужче огортало його. Йому здавалося, що іще трошечки, іще хвилька затримки, і він запізниться на поїзд.

„Де б вона могла бути? Де? Чи не вклалася спати, загасивши світло?“ — промайнула була думка.

Хоч це видалося їй неймовірним, а втім забагнулось пересвідчитись.

Озирнувшись навколо, увійшов у коридор, швидко підвівся сходами й постукав у двері Міриної кімнати.

Тимчасом із сусідніх дверей визирнула постать жінки.

— Я до студентки Міри, — сказав на її запитливий погляд.

— Певно іще не вернулась, — відповіла жінка, ніби цілком поінформована в її справах. — Звечора виїхала погуляти.

— Погуляти?

— Еге ж! -- поїхала на дутиках з двома кавалерами, — охоче пояснила жінка.

— А чи не помиляється, бува, шановна пані? — зни-
зав її Семко недовірливим зором.

Та хвилинку помовчала й відповіла ображеним тоном:

— Чого ж тут помилятися, коли на власні очі бачила. Верталась додому, була в сусідки, як Міра проїхала з кавалерами повз неї. Один офіцер, а другий так, у піджаку. Вона це добре бачила, починало ж тільки вечоріти, — додала упевнено й трохи ніби насмішкувато.

Зовсім спантеличений цією звісткою, спустився Семко на вулицю.

Що це все означає? І цей лист, і її відсутність, і прогулянка, і офіцер? Відкіля він узявся?

Це все було загадковим, незрозумілим, таємничим. Лише одне було тепер ясним для нього. Треба відкласти від'їзд до наступного поїзда, з тим, щоб зранку розв'язати цей заплутаний клубок, побачившись із Мірою.

З цією думкою вернувся додому.

4

Семко прокинувся під голосний, подразливий спів під вікном, що нагадував різні голосні вправи молодого артиста.

Він прислухався.

„Кавунів, кавунів, кавунів!“ — виводив за вікнами на різні лади якийсь дядько. І цей спів про кавуни, такий звичайний і наївний, і міцний сон викликали в нього спокійний, трохи навіть веселий настрій.

Справді, чого турбуватися, псувати свої нерви? Чого хвилюватися? Хіба що змінилося в цьому світі? Хіба

сонце не так радісно дивиться з блакиті сьогодні, як і вчора, і місяць, і десять років тому? І хіба за вікном, на вулиці не викрикує „кавунів“ той самий дядько, з кошлатою, нечесаною головою, з грубим, міцно засмаженим лицем, у стоптаних чоботях, що його бачив і торік і раніше?

Повільно, не кваплючись наспівуючи якусь пісеньку, став прибиратися. Сьогодні ж у нього немає обов'язків, він же ж на від'їзді. Сьогодні тільки й діла, що відвідати Міру.

Він вийшов з дому.

За останні дні він зрідка з'являвся в цей час на вулицях.

Не було для цього ні потреби, ані бажання, а потім таки уникав. Він більше виходив з дому надвечір. Тому з цікавістю людини, що тільки встала з ліжка, дивився на мирну, заляту ранковим серпневим сонцем, околицю вулицю.

Тут і там показувалися жінки з кошиками в руках, то з відрами на плечах, прямуючи на базар або до ба-сейну по воду. Плелися чоловіки на службу, в установи, паслися кози, припнуті до дерева, і десь далеко вже, на другій вулиці, кричав дядько: „Кавунів, кавунів!“

Усе ніби йшло своєю чередою.

Купивши газету, зайшов у молочну. За шклянкою теплої, пахучої рідини розгорнув газету і враз згубив рівновагу.

З нахмуреним виглядом і стиснутим серцем читав хвалькуваті інформації про переможні бої білої армії на „московських шляхах“, глузував із безсоромних запевнень про радісну зустріч всім населенням визволителів з -під більшовицького іга. Читаючи зрозумів усю

ілюзорність ранкових вражінь, і залізу, жорстоку логіку життя, сповненого упертої, неблаганної боротьби. Пробігши шпальти газети, спинився на „місцевому житті“, де з усмішкою на лиці прочитав інформацію про службу божу, про делегації купецтва до головноначальствующого. Тут же його увагу притягла коротенька замітка: „Учора вечером у місті арештована чекістка Л.“.

Він уже двічі за останні десять днів, відколи вступили в місто білі, читав у цій же газеті інформацію про арешт чекістки Рози. І ставився до них із застереженням. І мав рацію, бо знав, що та митична Роза, безневинна жертва, витвір хоробливої уяви розвідників, газетних фальсифікаторів та екзальтованої юрби міщан, обурених за порушені революцією традиції, за висміяні святощі. Та ця остання звістка гостро вразила його.

Кого захоче в собі цей глухий, таємничий, такий підозрілий знак „Л.“? Левинську? Міру Левинську? — заговорило зроджене десь у глибинах його істоти передчуття. Чи не тут криється причина її неявки на побачення й загадкова прогулянка? Але чому ж тоді чекістка? Чому? Це помилка, брехня, чи звичайний ярлик, що його наліплюють вороги всім, кого заарештовують, кого запідозрюють у стосунках з більшовиками? Чи, може, ця „Л.“ нічого спільного з Мірою не має?

Засунувши газету в кишеню, вибіг із молочної й хутко, обминаючи прохожих, понісся вулицею.

Поблизу будинка, де мешкала Міра, притишив ходу, згадавши, що треба бути обережним. Удаючи випадкову людину, заклопотану звичайними справами, він пішов назирцем, уважно спостерігаючи прохожих, придивляючись до підвороття сусідських будинків. Але ніщо не

викликало побоювань, не порушувало звичайного стилю цієї тихої вулиці.

Тоді шмигнув у коридор і, прислухаючись до звуків на вулиці, подзвонив. За замкненими дверима квартирі стояла тиша. По якійсь хвилині витяг ключа. Відімкнувши, обережно відчинив двері і навшпинець, крадькома увійшов у квартиру. Хутко кинув оком по кімнаті, зазирнув у другу. Але все, здавалося, мало той самісінький, не порушений вигляд, що бачив кілька днів тому, коли востаннє перед цим навістив Міру. Прибране недавно ліжко, одежа в шахві, книжки на етажерці, розгорнутий на столі підручник „Патології“ Репрьова, і тут же кілька червонобоких яблук. Ніби мешканць от - от відлучився з дому.

Семко подумав, що його побоювання являються надаремними, коли зір упав на маленьку смужечку паперу на долу біля дверей. Це його насторожило. Він підняв папірця і з цікавістю прочитав виведені оливцем три літери обірваного, а втім, зрозумілого слова, що не потребувало якихось доказів, не викликало жадного сумніву. „Я аре...“ Звісно, це ж Міра крадькома хотіла написати записку, щоб попередити його про небезпеку і не встигла закінчити, виведена з квартири.

Ця думка блискавкою майнула в голові. Керуючись владним інстинктом самоохорони, винісся на вулицю й швидко, щоб затерти сліди, на випадок сліжки, пішов геть. За рогом узбічної вулиці постояв трохи, придивляючись, а далі пішов розміреним кроком.

Він думав про Міру. В чому її обвинувачують? Що чекає на неї? Зрозуміло, чогось серйозного їй закинути не можуть, але та газетна замітка його турбувала. „Арештована чекістка Л.“ Треба негайно, доки він ще тут, довідатись про все і, коли можна, допомогти.

Відомості, що їх пощастило добути із контррозвідки, потвердили Семкові здогади. Міра дійсно була арештована того самого вечора в себе на квартирі двома агентами й відвезена в розвідку, де й сидить в ізолюваному приміщенні. Хоч її обвинувачення остаточно ще не зформульовано, проте її там вважають за чекістку, що мала ніби якісь доручення від якогось чекіста і діяла тут за його плянами і вказівками на користь більшовиків. Тому справі мають надати незвичайного негласного характеру, а за нього трудно сподіватися на об'єктивний і безсторонній розгляд, тим паче, що за такої процедури обвинувачена позбавлена можливості викликати своїх свідків. Становище Міри погіршується ще й тому, що начальник контррозвідки мстить за свого приятеля, якогось то офіцера, покараного тут незадовго до приходу білих.

Ці відомості викликали і побоювання, і обурення.

„Міра — чекістка? Яке безглуздя закидати це жінці, що зовсім непричетна до більшовизму, що тільки й носилася зі своєю медициною і мала хіба що одну провину: кохала його, Семка, зв'язала із ним свою долю, пішла за ним, підкоряючись владному голосові інстинкта“.

Він пригадав перші дні знайомства і зближення, дні кохання й розлуки.

Це було минулого року восени, коли він так само за часів запілля, будши в м. К., оселився в домі купця Левинського. Там зустрівся із нею, із Мірою, що на той час приїхала на канікули до батьків з університетського міста.

Інколи вечорами його запрошували на „сімейний“ чай. Він не зрікався.

За чаєм говорили, зрозуміло, на теми політичного життя. На той час робітництво все дужче хвилювалося в місті, а по селах виникали повстання. Карні загони були безсилі припинити заворушення, що виникали в тому, то в іншому місці. Все ясніше визначалися нові прояви нового повороту більшовиків.

І старий Левинський лютував.

Він говорив, що країна йде до загибелі, до зцічавіння, що народ розпустився, не хоче працювати, що крам стає все дорожче, а хліба менше й менше.

— Буде голод замість обіцяного раю, ой буде, пригадаєте мої слова, — каркав сердито.

Він, Семко, обережно, але переконливо спростовував міркування старого, доводив, що революція була неминуча, що вона знищить застарілі форми взаємовідносин, потім увійде в свої береги, і на розчищеному полі почнеться творчий процес життя. Все перемелеться, перекрутиться, а там і наладиться, бо який же народ хоче собі лиха.

Стара Левинська тільки зідхала, а Міра мовчазливо, співчутливо хитала головою на знак згоди з ним, вставляючи зрідка і свої зауваження.

Одного ж разу, заставши його в кімнаті за відозвою повстанком до селян, запитала: „Ви більшовик?“ Що він мусів сказати їй?

Вагаючись, глянув їй в серйозне, довірливе лице, і в нього не вистачило мужности захватитися, відповісти неправдою.

— Ви вгадали, — сказав рішуче.

Вона посміхнулась, вдоволена з одвертости.

— А мені це подобається, — зауважила, — і ви, знаєте, зовсім не подібні до тих більшовиків, що були тут у місті, зовсім не подібні. Ви якийсь інший, — додала не-сміливо, і хутко, з якоюсь соромливістю зникла з кімнати.

Зацікавлений її поведінкою, хотів потім продовжити цю розмову. Але вона стала мовчазливою, захмареною, неохоче встрявала в балачки, ніби уникала його, а швидко зовсім від'їхала від батьків учитися.

Тимчасом події пішли швидким темпом. Ширилось повстання, наближалася Червона армія. Розпочався новий період радянської влади й він з головою потонув у щоденній роботі, забувши про Міру.

Зустрівся з нею по кількох місяцях, коли взимку був переїхав у К. Тоді відчув до неї якусь симпатію, бажання частіше бути в її товаристві.

— А ви могли б покохати дівчину іншого світу? — запитала його несподівано, з властивою їй простотою й серйозністю, тим своєрідним тоном, на який відповідати жартома неввічливо, а змовчати — ніяково. — Чи дозволяє ваша програма одружитися з донькою, ну хоча б поміщика, буржуа, купця, яких ви називаєте своїми ворогами?

— Ви, дівчинко, маєте дуже неправдиве уявлення про нас, — відповів з вибачливою усмішкою на лиці. — Ми боремося проти кляси, а не осіб, і потім, ми ж не релігійна секта, що регламентує відносини між чоловіком та жінкою. Кохання — це сфера вільних почувань і уподобань кожної людини.

Вона глянула вдячним, привабливим поглядом.

Тоді мимохіть схопив її руку, таку теплу, гнучку і м'яку, й обгорнув її стан.

Того ж вечора вона стала жінкою без умов, без вагань і застережень.

— Тільки люби мене, тільки люби мене одну, — шепотіла страсно, обіймаючи його шию гарячими руками.

Потім його знову перекинули на роботу до іншого міста. Вона кілька разів приїздила до нього. А коли становище на фронті змінилося, коли Червона армія відходила все далі й далі, вона висловила бажання бути разом з ним в одному місті.

— Додому, до батьків, на канікули я не поїду, вони ж усе ще гніваються з-за тебе. Лишитися тут — теж не можу. Я хочу бути, мій любий, там, де й ти. Ти ж не будеш, сподіваюся, заперечувати?

Він не заперечував, може, навіть заохочував, схвалював її намір. І вона приїхала. І раптом арешт. І раптом на неї чекає велика небезпека.

Велика небезпека?

Він намагався уяснити собі цю фразу, роблячи різні уявлення, найжорстокіші припущення. Що, справді, чекає на неї, коли її вважають за чекістку? Хвилинами йому здавалося, що саме життя Мірине під загрозою, що вона ніколи не побачить світу. Та розміркувавши, прийшов до висновку, що цього не може бути, що тут є перебільшення, як і завжди трапляється в першу хвилину, що справа зрештою виявиться і що нічого особливого їй не загрожує. Кому, власне, потрібна її смерть? Чим небезпечна ця людина. Чого досягнуть вороги, знищивши Міру?

Проте він подумав, що треба, доки він тут, доки не пізно, запобігти лихові, визволити Міру.

Визволити Міру? Але ж яким чином?

Та хіба мало було прикладів, коли за гроші звільняли справді важливих „злочинців“, провалених у запіллі. Досить було сунути добрий шмат новеньких, пахучих фарбами, привабних „миколаївок“, як справу затирали і арештованих випускали на волю. Еге ж! Треба тільки заручитися підтримкою своїх.

6

— Ти ще не виїхав? — нахмурено зустрів його в себе на квартирі товариш Василь. — Виконуєш революційний обов'язок. Так. Добре робиш, — кинув докірливо, з неприхованою іронією. — От тепер і покладайся на слова. Там на нього чекають, а він тут за спідницею бігає. Як же ж. Чув. Коли ж, врешті, їдеш? — запитав трохи м'якше, — три дні вже відійшло, можна все таки й виїхати.

Тов. Семко був зовсім збентежений. Він почував у цю хвилину незручність свого становища, але разом і цей докір видався йому не зовсім заслуженим. Дійсно, тільки ще три дні відійшло, не так багато часу, відколи умовилися їхати. Чи втратила що без нього організація в Х.? Та й чи міг він від'їхати? Хіба він затягав з-за доброї своєї волі, із-за приємностей тутешнього життя? Чи добре зробив би він, кинувши Міру на призволяще? Чи годилося б так поступити?

— Коли ж ти все таки їдеш?

Семко, все ще замислений, дивлячись у бік, витиснув глухо:

— Як виконаю свій обов'язок.

— Тобто? Про що говориш?

— Я від'їду, як тільки виявиться дещо з Мірою, що.

потребує моєї допомоги, бо їй загрожує велика небезпека.

— Так коли ж це буде? Не можна ж так нехтувати своїми обов'язками перед організацією, тим більше, що ти ставиш під загрозу нашу групу. Ти про це не думав?

Семко помовчав хвилину. Це нагадування починало його дратувати. З нього роблять якогось хлопчика, недосвідченого юнака, що ніби не розуміє становища. Він пожалкував, що почав був розмову на цю тему. Він навіть завагався, чи варто продовжувати, але стримано відповів.

— Ти не турбуйся. Я тільки скажу, що все залежить від тебе. Міру можна викупити. Треба тільки грошей.

Тов. Василь звів очі.

— Алеж до Міри нікому ніякого діла немає, хіба вже забув. Це ж стороння справа, якою ми найменше зараз мусимо турбуватися. Бо з чим будемо провадити роботу, коли почнемо давати гроші на всіх тих випадкових людей, що попадають у контррозвідку.

— Я винен у цьому, — кинув Семко, хвилюючись. — І я мушу їй допомогти. Чи ти гадаєш, хай пропадає людина, чорт, мовляв, із нею. Кажі просто: будуть гроші, чи ні?

Руба поставлене питання збило з позиції тов. Василя.

Він глянув на Семка, на його нервовий, непокійний вигляд, розгублено знизав плечима, щось пробормотав під ніс і врешті погодився.

— Хто ж візьметься за цю справу? Хто піде в розвідку? — запитав все ще сердито. Раджу тов. Валю з Червоного Хреста. Вона має зв'язки з потрібними людьми. Я сьогодні переговорю з нею.

Семко не заперечував. Тепер, коли все було полаго-
джено, він почував себе перед товаришем зовсім
розгубленим.

— Ти ж розумієш, — бормотав несміливо, виправ-
дуючись, — я не міг інакше, так уже, знаєш, вийшло.

— Так, так, — хмуро похитував головою тов. Василь. —
Тільки виїжджай як можна скоріше.

7

„Пане капітане, — кажу, — я її подруга, вчилася ра-
зом в університеті, і цікаво ж знати про неї. Потім я
мушу сповістити її батьків. Що ж я їм напишу?“.

„Вона обвинувачується, як чекістка, в шпіонажі на
території Добрармії на користь більшовиків“.

„Пане капітане. Я її подруга, й повірте, я знаю всі
її думки й вчинки, всі настрої й почування не гірше,
ніж свої власні. Дозвольте ж сказати, що тут трапилось
якесь непорозуміння, жертвою якого стала подруга.
Повірте мені, пане капітане, Міра Левинська не могла
бути ні чекісткою, не шпигункою“.

„Ви думаєте? Значить, ви погано її знаєте. Вона
коханка чекіста Семка“.

„Вона була йому коханкою. Та вона досить зазнала
нещастя від нього, щоб відповідати ще й тепер після
розриву й розчарування за його вчинки“.

„Вона прибула сюди з його дорученням для шпі-
онажу“.

„Я певна, що це є непорозуміння. Вона безневинна.
Ви швидко переконаєтесь в тому. Так чи не доцільніше
випустити її під заставу. Батьки, я знаю, не спинилися б
ні перед чим і негайно внесли б суму, яку визначили б
ви за потрібну“.

„Ви дуже наївна. Чекістку на волю? Це вже занадто“

„Що ж все таки на неї чекає і коли все це буде вияснено?“

„З нею буде поступлено по законах воєнного часу, як із шпигункою“.

Товаришка Валя на цім слові своєї інформації про недавню розмову з начальником контррозвідки примовкла. Зідхнувши якомось важко, вона хотіла щось додати, але глянула на Семка сумовито-ніжним поглядом і запнулась.

Семко, що мовчазливо, спершись на спинку Валиного крісла, слухав цю інформацію, мимохіть, мов би його хто труснув, хитнувся усім тілом наперед.

— Вона буде розстріляна? — витиснув глухий, сповнений переляку звук.

За роки війни й революції, коли життя неслося скаженим вихром, коли кожен день приносив все нові й нові події, незвичайні сенсації, він звик стримано реагувати на все, без особливого подиву висловлювати свої почування. Його нерви ніби притупились. Але останнє слово інформації ніби врізалось йому в мозок.

— Вона буде розстріляна? За віщо? — повторив чужим, замогильним голосом. — І нічого іншого? Невже нічого іншого?

— Я не знаю, — відповіла Валя стиха, нерішучо, почувуючи за собою ніби провину за невдалі переговори. — Він такий упертий, такий мстивий, що на викуп може й не піде.

— Невже ж буде розстріляна? — проказав знову ніби спросоння.

Товаришка Валя коротку хвилину стежила за його рухами, потім сказала:

— Але вам треба бути дуже обережним і негайно виїхати з міста або перемінити кімнату. Бо він сказав, що Міра буде звільнена, як тільки викаже Семка і його арештують.

Іронічна гримаса поклалася Семкові на лиці.

— Ах так? Кругова порука, виходить, відживає. Нічого іншого не спромоглися видумати, як витягти з музею це давнє дикунське лахміття. Я навинив, а вона мусить відповідати. Здорово... А ви рекомендуєте їхати, — звернувся жартовливим тоном до товаришки. — Чи це, на вашу думку, розв'язує справу?

Валя насупила брови.

— Це не розв'язує справи, але цього вимагає логіка, розумієте? — натиснула на останнє слово. — Треба просто дивитися на речі, не закривати очей на небезпеку.

— І не тікати від неї перелякано, при одній лише уяві.

— Так по-вашому — чекати, доки загроза реально постане і для вас? Тоді буде запізно щось робити.

— Не обов'язково ж чекати. Треба лише подумати, як допомогти Мірі.

— Я не проти цього, — посміхнулася Валя, почувавши непевність Семкової позиції.

Семко, не звертаючи уваги на останні слова, проговорив замислено:

— Да, треба подумати — і враз підвівся.

Подякувавши товаришку за турботи, мовчазливо, з тією ж задумою потиснув їй руку на прощання.

Була вже пізня вечірня година, коли Семко вернувся до себе.

Густий морок непроникливою заслоною затягував простір кімнати, й тільки там, де вікно, прорізувався блідий

мерехтливий відсвіт. Не засвічуючи лампи, Семко натомлено опустився на корзину, що кілька днів стояла наготовлена до від'їзду.

Спершись головою об стінку, він довго сидів із заплющеними очима. І знову думав про Міру, про її настрої й почування. Де вона зараз? Може на допиті? Може над нею знущаються, випитують слова зізнання про нього? Чи витримає? Чи її опанує розпач, зневір'я і вона видасть його?

Він навіть прислухався до тиші, до неясних звуків за будинком.

„Чи не до нього? Чи не за ним?“

Та йому стало соромно і огидно до самого себе. Він спричинився до її арешту, підвів її під небезпеку, не її ж бо шукають, а його, а він іще має підозри. Хіба Міра це зробить? Хіба вона дозволить собі це зробити, видати його?

Він пригадав їхні відносини. Жертовну готовність Міри, її відданість, постійну чутливість, закоханість і разом свою стриманість до неї, якусь скупість у почуваннях, у зовнішніх виявах їх. І відчув себе безмежно винуватим.

О, як би він хотів побачитись з нею, сказати їй так багато, багато, стати навколішки перед нею й цілувати її ноги, просити пробачення за свою сухість, за вчинене їй нещастя, за пережиті страждання...

8

... Нічний морок молочним туманом стелиться над сонним містом. По спорожнілій вулиці нерішуче, повільно, ніби крадькома, йде Семко. Він спиняється на

пішоходах проти одного будинку з маленькими віконцями, з високими мурами й баштами на кутках. Якийсь чудернацький замок, незграбна будівля глухого середньовіччя.

Семко озирається по боках, потім напруженим зором вдивляється в маленькі, ледве-ледве освітлені віконця. Він мусить побачити Міру.

Але раптом біля воріт, на освітленому ліхтарем тлі; миготить якась тінь, що перетворюється на постать. Постать обережно посувається вперед, прямує на протилежний бік. Це низенький опецькуватий суб'єкт з чорним гостроверхим брилем еспанського контрабандиста.

Семко його ніби десь бачив. Може в книжці на малюнку. Адже ні. Це той самий суб'єкт, що про нього писала Міра в листі.

„Це певно засідка“ — думає Семко й почуття страху обіймає його.

Швидкою ходою, але рівноважено, нагостривши слух, іде геть під парканами. За сотню сажнів, огорнутий непереможним бажанням дізнатися, що сталося із спостерігачем, обертається назад.

Підтюпцем, назирці, не гублячи, очевидно, його з поля свого зору, поспішається той же суб'єкт, виразно мріючи в повітрі гостроверхим брилем.

„Це він, без сумніву він“ — переконується Семко. То він його переслідує.

Але це його ані трішечки не турбує.

Він уявляє його опецькувату фігуру, невміле дрібнотіння ногами, й іронія з'являється на його устах. В ньому навіть прокидається інстинкт суперництва, бажання поглузувати з нього, подурачити на вулиці.

„Що ж, спробуймо, хто кого. Певно ж парняга за-
хекається, швидко пристане“ — глузує Семко.

Розвиваючи ходу, прискореними кроками йде далі сонною вулицею, порушуючи легким стукотом каблуків мертву тишу сонного міста. Потім звертає за ріг узбічної вулиці, переноситься на протилежний бік і зрештою, натомлений, притишує ходу.

„Хай собі тепер десь никає, таке вже його собаче діло“ — посміхається Семко, упевнений в тім, що його маневри дали бажаний наслідок. Але його нагострений слух уловлює прискорений тупіт десь позад себе, спочатку трохи глухий і віддалений, а потім все ближчий, чутніший. Семко вдивляється в присмерок вулиці.

Зиркаючи по сторонах якось розгублено, може наляканий перспективою загубити свою жертву, дріботить той же опецькуватий суб'єкт. І раптом, примітивши його, Семка, стримує біг.

„Дивися. Який же верткий цей парняга. А певно добре упрів“, — кепкує Семко, шукаючи хоч якоїсь компенсації за невдачливу і цього разу спробу відкараскатись від свого переслідувача.

А втім ця близькість шпика, його невтомність і, на-решті, трохи задивна поведінка починають впливати на його спокій.

„Що власне потрібно йому? Які його пляни? Гадає вистежити приміщення? Викрити зв'язки? Це ж треба бути зовсім дурнем, щоб будувати зараз ці пляни. Чи може чекає на слушну хвилину, на якусь допомогу, щоб тут же на вулиці затримати його. Що ж! Хай спробує! Хто кого...“

В Семка зроджується пустотлива думка: взяти й спинитися, ні кроку вперед, щоб цим самим викрити

карти шпикові, подивитися, як він буде реагувати. Схопити зрештою його за ковніра й труснути в повітрі. Це так зручно зробити на порожній вулиці, де єдиним свідком може бути хібащо підсліпуватий ліхтар.

Шпик хвилинку мнеться на місці, вагається, ніби щось митикує, вражений несподіваним поворотом справи, далі, засунувши руку в кишеню, повільно посувається вперед.

„Хго кого?“ — думає Семко, побачивши загрозливий блиск металю в руці ворога, й інстинктивно хапається й собі за кишеню, але враз відчуває, як холод мурашками пробігає його тілом.

— Ет чорт! — вилаявся щиро, пожалкувавши, що цього разу не взяв із собою свого маленького, так зараз потрібного йому, металевого товариша.

Інстинкт самоохорони, такий могутній і голосний, розгойданий довгою гонитвою, сигналізує дію. Семко виносить з-за дерева, робить кілька стрибків, кілька кривих ліній.

В ту ж хвилину короткий постріл з-позаду розриває тишу, і куля зі свистом і скавулінням шльопається десь поблизу в мур будинка.

— От гава! — переводить віддих Семко і, підштовхнутий якоюсь невідомою силою, шугає під ворота.

Маневр, виявляється, цілком своєчасний. Бо раніш, ніж розітнувся другий постріл, Семко був уже по той бік міцної, нашвидку защепленої хвіртки.

А ще по кількох хвилинах, залишивши шпика в дурнях, задніми дворами пробирається на другу вулицю. І знову перед ним той же самий середньовічний, з маленькими віконцями і баштами будинок.

Спинившись у сутінках під парканом, широкими очима вдивляється у вікна.

Навкруги порожньо й мовчазливо. Лише здаля долітають якісь невиразні звуки, звуки напруженої тиші та голосно-нервово, як стукалка, б'ється серце. І раптом хтось смикає його за рукав.

— Ви певно Міру виглядаєте? — вчуває тихий голос Валі, що впливла не знати звідкіля, закутана в чорну старомодну керею. — Хіба ж ви не бачили? Прогавили чи що? Уже ж повезли, — додає ще тихіше.

— Куди повезли? — перепитує насторожено, тремтячим голосом, почувавши, що ось-ось станеться щось неминуче, безглузде.

— Куди ж? На розстріл!

— На розстріл?! — скрикує голосно в розпачі. — На розстріл? — схоплюється за голову, наміряючись бігти просто вулицею. Та ноги плутаються, він спотикається, і враз, похитнувшись, падає на землю, але в ту ж хвилину прокидається.

Схиливши обважнілу голову на груди, Семко все ще сидів на корзині, куняючи.

А над вікном стояло вже сонце і, прoderшись крізь листя дерев, веселими зайчиками плигало на долу, на стіні, торкалося Семкового плеча, цілувало його обличчя.

— Що за чортovinня! — схопився на ноги, відганяючи примари. — І привидиться ж!

А проте, збентежений, з гострою уявою про Мірину небезпеку, подумав, що ці візії з їх страховищним завершенням можуть набрати реального вияву.

Свідомість цього холодною дріжжю труснула його тілом.

Йому здавалося, що він досі не вжив відповідних заходів, не приклав скількибудь зусилля, щоб її врятувати.

„Що він, власне, зробив? — рівно нічого. Так мусить же, врешті, виявити дію, доки не пізно, доки не сталося те непоправне“.

Він вирішив іще раз порадитись із своїми.

9

Семко вийшов з дому й попрямував на Новопроложену. Що скаже йому тов. Василь?

Та він згадав попередню з ним розмову, його цілковиту байдужість, іронію, глузування навіть і, повернув назад.

Хіба ж він не знає, що скаже тов. Василь. Порадить йому негайно виїхати в Х. Як же ж! Мірина доля його не торкається, це приватна для нього справа.

Але чи може він, Семко, облишити Міру безпорадною, без допомоги, на знущання й розстріл? Ні і ні! Тисячу разів ні! Він повинен її врятувати. Повинен!

Але що ж мусить зробити для цього? Що?

Накреслюючи різні пляни, нові проекти й відкидаючи їх один за одним, як нереальні й нездійснені, він зайшов до тов. Валі.

Йому забагнулося поговорити з нею, поділитися думками, довідатись, чи не знає чого нового про Міру.

Розповівши їй про сон, про нічні пригоди і зустріч із нею, він накінець несподівано запитав:

— Ну, а що ви зробили б?

Та знизала плечима. Звісно, мовляв, що зробила б.

— Я виїхала б негайно з міста, як велить організація, — рішуче, без будь-якого вагання відповіла й додала: — Поперше, тому, що суспільні обов'язки треба ставити понад особисті. Подруге, тому, що ви починаєте вже марити, а це не гаразд, у вас псуються нерви і ви можете наробити необачних дурниць. І третє. Мені

здається, що ви не в силах щось зробити, щоб змінити становище Міри і лише можете пошкодити їй, ризикуючи і собою.

— Не в силах, думаєте, щось зробити? — процідив крізь зуби тов. Семко, ніби ображений цією фразою. Заховуючи хвилювання, він проказав:

— А скажіть, будь ласка, як би ви поступили, коли б перед вами постало питання: бути мордованою, розстріляною, згубити взагалі життя, чи зберегти його, опинитись навіть на волі, але ціною, знаєте, втрати друга, товариша?

— Чи могла б я бути зрадником, негідником і за одне, добавте, провокатором. Красно дякую за це! — кинула обурено. — Ви мене дуже мало знаєте.

Семко прищулив очі.

— Ви гніваєтесь з однієї лише думки про можливість подібного вчинку. Це чудесно! Це доводить лише, що ніколи не підете на цей вчинок. Але чому? Тому, що він аморальний, ганебний, засуджений громадою, бо підриває основу громадського співробітництва. Чи тому, може, що ви особисто не хотіли б будувати своє щастя на нещасті друга, товариша?

— Те й друге однаковісінько має силу, — зауважила товаришка, насторожившись.

— Однаковісінько! — повторив з веселою міною Семко. — А чи морально було б, скажіть, будь ласка, підвести людину під небезпеку, хай буде то зроблено несвідомо, невільно, а потім виїхати в інше місто лишивши її на поталу контррозвідки? Чи морально було б, я вас питаю?

— Я не знаю, — відповіла та якимось несміливо, опустивши очі додолу.

— Не знаєте? Чи не хочете знати? А треба було б знати. Як же ж! Це може трапитись і з вами, — посміхнувся Семко і враз простяг руку.

— До побачення, мені треба поспішатися, — проговорив загадково, з таємничо-задуманим виглядом і ледве помітними вогниками в очах, ніби враз пригадавши щось забуте.

Вони перезирнулися настороженим зором, за яким заховувався якийсь намір в одного і побоювання в другого. Потім Семко швидко, щоб чогось не згубити, вийшов на вулицю.

Задуманий, з таким же загадковим блиском очей, він ішов містом, недавнім проспектом Жовтневої революції, строго діловитим і суворим, тепер просто проспектом, нахабно шумливим, з прибраними вітринами магазинів, з нарядними кокотками, з прилизаними офіцерами й спекулянтами.

Десять днів лише минуло, як востаннє проходив цією вулицею, і все якось відмінилось, набрало іншого вигляду.

Це було тепер для нього ніби зовсім чуже, давно ним облишене місто, з яким в'язалися лише давні спогади.

Він вийшов на майдан, де в глибині його, високою пірамідою густо-кривавого кольору підносився монумент на братній могилі. Його вже не було, цього мовчазливого й проречистого пам'ятника недавніх подій, жертв, перемог і поразок. Його вже зруйнували, а могилу розрили скоро як місто захопили білі.

Він довго лишався на майдані, ніби тут перед пам'яттю безіменних героїв, що так самовіддано поклали своє життя за людськість, хотів щось пригадати, щось пере-вірити.

І знову йшов містом з тим же блиском очей і задумом на зосередкованому лиці. Врешті непомітно опинився на малолюдній вулиці перед двоповерховим будинком.

Тут якусь хвилину ходив на протилежному боці вулиці. Він бачив, як близько ганку спинився візник і невідомий чоловік у кепі, зі сміливо піднесеною головою, пройшов у будинок у супроводі охоронців, як швидко вибіг офіцер і пройшов повз нього, змірявши його своїм поглядом, як під'їхав іще візник і молода дівчина з дивно-ясними очима й сумовитим видом, ніби зненацька застукане звірятко, зникла за тими ж дверима, оточена двома вартовими.

Він дивився на цей будинок, озирався навколо, ніби вагався чогось, на когось чекав. Потім підвівся східцями й, не звертаючи уваги на вартового біля в'їзтя, що хотів був спинити його, вскочив у середину.

Того ж вечора по місту ходили уперті й дивовижні чутки про арешт у контррозвідці „чекіста“ Семка.

30/V 1928 р.

Тієї неділі Ніна Петровна збиралась зробити з товариством співробітниць мандрівку за місто, в ліс, або на річку, на човни.

Ще в суботу з вечора, вернувшись раніше додому з роботи, наготувала свою пайку продуктів, зв'язала їх у вузлик, випрасувала сукню, нарешті дістала з комоду білі панчохи, щоб зранку не забаритись і з радісною думкою про подорож уклалася в ліжку.

Але з ранку, в неділю, як тільки встала на ноги, Ніна Петровна почувала себе не добре. Її опанував якийсь непевний і незрозумілий настрій: трошки сумовитости, нудьги, байдужости і навіть тривоги. Щось нудило під ложечкою, невиразно, повільно й подразливо, щось смоктало під серцем і стискувало голову якимсь глухим білем. Тому вирішила у мандрівку не йти, „бо з таким настроєм — думала — і собі і чужим тільки нерви будеш псувати“.

Випивши чаю, вона взяла принесену з бібліотеки книгу „Любов Жанни Ней“ і з зусиллям прочитала сторінку. Щось неначе їй заважало. Потім підвела очі й замислилась.

„Щоб міг значити цей сон?“ — пригадала його у всіх подробицях.

Вечір. Велика зала 1-ої кляси залізничного двірця. Люстри коло стін і якесь паникадило, звішене зі стелі

посеред залі. Все залито електричним світлом. Оркестр військової музики грав невпинно вальс. Велике зборище людей, переважно жінки в бальнім одязі, крутилися скаженим вихром у залі, а в стороні біля буфету військові пили вино й кричали ура. Мегушня, галас, музика, сміх — усе змішалось в одно невгавне, нервово згучання.

„Бач, найшли, де розважатись“, — думала призириливо, прихилившись до стіни, — „чи їм закон не писаний“.

Потім увійшов швайцар у новій лівреї з позументами і бакенбардами, поважний і літній, щось пробасив і зателенькав дзвінком.

Тоді пара за парою, розімкнувши коло, пустилися танцюристи на перон.

Заля спорожніла. Лишилася тільки вона, одна. Підійшов той самий швайцар.

— А ви чого тут стіни підпираєте? — звернувся сердито, — хіба позакладало? Останній поїзд відійшов і двірць замикається.

— Та не може бути? — розвела руками й схопила за руку малого, що тулився до її ніг.

— Ходім, синок, ходім швидше.

Вона кинулась до дверей, але почула як мале гецнуло на діл і непорушно витягло ноги.

— Та ходім же скоріше, — схопила його на руки і з жахом закричала :

— Це не він! це не він! це лялька, лялька!..

„Щоб це значило? — ламала собі голову Ніна Петровна. — На добре чи на зле? — робила різні здогадки, припущення й висновки.

Вона хотіла б поділитись з кимсь баченим сном, передати свої болі й хвилювання. Але кому вона може

розповісти свої таємниці, від кого може почути слово поради й співчуття?

Вона згадала тьотю Маню й задумала було піти до неї на околицю. Та у воріт перестрів знайомий таксатор із швейпрому.

— Дуже приємно, дуже приємно, — тиснув їй руку, вітаючись. — Ви теж, значить, не поїхали, мабуть проспали, грішним ділом, як і я. А погода, знаєте, чудесна, треба хоч би десь у сквері погуляти.

Ніна Петровна зрікалась було. Посилалась на діла, на поганий настрій і головну біль, та лагідність таксатора й його співчутливість перемогли.

— Все справи та справи, треба й погуляти, а коли ж і гуляти, як не тепер, бо весна, дивіться, швидко збіжить, а там і літечко відійде.

Вони пішли у „Дитячий садок“. Тут звернувши з головної алеї на бокову, сіли на лавочку під тінь крислатої липи.

Недалеко від них на кучугурі з білого піску розташувалась дітвора. Хто переносив пісок для будівлі, хто будував якісь хатки, а хто просто вгруз чотирма й мов пташення кублився в піску. Трохи віддаль кілька дітей гралися в м'яча, котили його по алеї, кидали вгору й ловили з галасом і захопленням.

— Які забавні оці малі! — зауважив таксатор. — Скільки радости несуть вони з собою, скільки втіхи.

Він помовчав хвилину. Не почувши ніякого відгуку, продовжував:

— Коли б люди не знали дітей, не виховували їх, життя було б у тисячу разів нуднішим і сірішим. Чи не правда, скажіть, будь ласка, Ніно Петровно?

Ніна Петровна звела на нього очі. Подивилася до-

питливо, неначе хотіла дізнатись, чи не має він якоїсь прихованої думки. А далі відповіла коротко й несміливо.

— Може й радість, тільки не для всіх, бо надто дорого обходиться.

— Що ви кажете, Ніно Петровна? Невже ви не хотіли б придбати собі такого маленького?..

Вона відвернула голову, зашарілась і промимрила спантеличено:

— Я? Що ж... А робота. Ви таке скажете, — прошепотіла іще щось розгублено, аж ось поблизу упав м'яч.

Схопивши м'яча, вона стала легенько підкидати, трохи жартуючи, щоб перемінити тему розмови.

— Будемо і ми гратися, Несторе Васильовичу, правда? І відкіля це він взявся? — подивилась навколо.

— Он він, он, он! — почувся тоненький дитячий голосок і мов дзвіночок покотився по алеї.

Маленька дівчинка відокремилась від гуртка й бігцем пустилася до лавочки. За крок від неї спинилася, струснувши яснозолотими кучерями, що спадали їй на лоба. Потім притулила до губ пальці правої руки, лівою взялася за шию й чекаючи, мовчазливо, трохи підозріло зіркала з-під нахмуреного лоба на м'яч, то на Ніну Петровну, що тримала його в руці.

— Яка гарненька дівчинка. Очі як волошки — порушив тишу Нестор Васильович. — От прелість. А знаєте? — торкнув плече сусідки, — вона на вас схожа. Отже правда! Придивіться, чи не рідня якась буде?

Ніна Петровна глянула в лице дівчинки, потім перевела очі на пухкі в черевичках ноги, на ручки, знову на лице. Її обличчя мінилося раз - у - раз. Радісні вогники то спалахували, то гасли в її очах.

— А справді, грохи схожа,— провела ніяково і рвучко схопила дівчинку за руку.

— До мене, до мене!— потягла її ближче до себе й поцілувала палко в щоку.

— Гарненька дівчинка,— звернулась до Нестора Васильовича, неначе виправдуючись за свій вчинок.— А чия ти є маленька? Ну, скажи, та скажи ж?

Дівчинка широко розкрила сині очі, потім знову опустила на них повіки й проказала стримано, ніби соромлячись:

— Мамина.

— А зовуть тебе Зоя?.. чи Галя?— додала після короткої павзи друге ім'я, глянувши наляканими очима на сусіда.

— Ні,— покрутила дівчинка кучерявою голівкою, від чого пасмечко золотистого волосся впало на лоб.— Ні. Мене звать Рада.

— Рада?— замислилась Ніна Петровна і вставилась знову в лице дівчинки.

— От дивне ім'я!— промовив Нестор Васильович.— Рада, Центральна Рада, українка, значить. А славна дівчинка. От і кажіть, Ніно Петровно, що це не краса життя.

— Радо! Радо! Ну скоріше ж, чого ти там стовбичиш?— почувлися голоси із гурту дітей. І дівчинка, схопивши м'яча, подалася до них.

— Рада? Центральна Рада, значить Совет? Справді, чудернацьке ім'я. А мені чогось здавалось, що усі маленькі дівчатка з кучерявим золотистим волоссям мають ім'я Зоя,— проговорила ніяково Ніна Петровна.

Якусь хвилину вона сиділа похмуреною, замисленою,

поглядаючи на гурт дітей, що до нього прилучилася Рада. Потім підвелася й промовила:

— Ох, як у мене голова болить. Проведіть мене, Несторе Васильовичу, до дому.

— Будь ласка, будь ласка,— погоджувався той охоче.— Ви дійсно зараз виглядаєте якось не зовсім добре.

Біля дому попрощались. Ніна Петровна постояла трохи за хвірткою, потім визирнула з - за неї раз і вдруге. І коли Нестор Васильович зник за рогом ближчого кварталу, вийшла знову на вулицю й швидкою ходою подалася в протилежний бік.

Вона вернулася до „Дитячого садка“. Біля входу спинилася було, чекаючи на когось чи то вагаючись. Далі увійшла в ворота й звернула на ту ж саме бокову алею, де була перед тим. Сівши на лавочку, вона вставилася на невеличкий гурт дітей, що з ним, недавно бавилася кучеряво-золотиста дівчинка. Тривожні вогники блимнули в її очах. Вона пробігла іще зором по ближчій алеї, ніби когось шукаючи, й схопилася з лавочки.

— А де ж Рада?— запитала стурбовано, підійшовши до дітей.

Кілька дітей стрінуло її здивовано, підкреслюючи тим саме, що нічого не розуміють. А якийсь хлопчик, старший за інших, показав несміливо пальчиком на свою сусідку:

— Ліда?

Підійшла старенька, глухувата няня. Приклала до вуха руку, перепитавши, чого треба.

— Я шукаю Раду. Рада, така маленька дівчинка з кучерявою голівкою, що з півгодини тому гралася тут

з дітьми,— пояснила Ніна Петровна благальним голосом.

— Рада?— притулила стара руку знов до вуха й захитала вже підозріло.— Щось такого не чула серед дітей, і видумують же отаке, прости господи. Та ми тут і недавно, тільки прийшли, додала накінець.

Стурбована Ніна Петровна нерішучими кроками пішла до пісчаної кучугури, де заклопотано вовтузились у піску діти. Ніна Петровна пильно поглянула на кожного з них, постояла трохи, потім пішла. Нерівною ходою, прискореними кроками, то притишеними, ходила з одної алеї на другу, водила засмученими очима перед себе, озиралась по сторонах, спинялась біля дітей, придивлялася їм, похитуючи головою, ішла далі.

Обійшовши садок, вона вернулася на першу алею й натовлена й розгублена опустила на лавочку.

— Ох, яка ж я дурненька,— дорікала себе.— Не могла відразу дізнатись. А все стіснялася того. От тепер і шукай, може тільки й бачила.

Вона сперлась об бильце лавочки, обняла щоки руками й сиділа довго й непорушно, мов в якомусь забутті. Потім, потускнілими очима дивилась кудись у простір і нервово, з якоюсь насолодою гризла нігті, до болі, до нестями.

Маленька кучерява дівчинка з русяво-золотистими пасмами волосся стала тоді перед нею. Як тоді на яву, трошки соромлива. Як завжди, дитина.

Вона розглядала її тепер найпильніше, з найбільшою увагою. Усі рисочки, здавалось, бачила. Така кругленька, пухкенька, як пампушка.

Білі, розовенькі, трохи повненькі щочки, товсті ніжки та ручки.

— Зоя, Зоїнька! — ніжно прошепотіла, — це вона, моя крихотка, вона.

Безпорадна й самітня замислилась. Тоді іще раз розгорнулася перед нею картина прихованої драми, що ось уже чотири роки як носить на серці.

Четвертий рік пішов від зими, як приїхала до міста з узлової станції, до цього чужого й безрідного міста, майже без грошей і з малою на руках. Притулилась була тимчасово у тьоті Мані, стрілочникової жінки, думала підшукати роботу. День за днем тинялася по майстернях „Швейпрому“, вистоювала цілі години на бржі, ходила нарешті по адресах „за роботою на дому“. А в обіденну пору голодна, натовлена й розчарована верталася на „квартиру“. Невгавний вереск голодної дитини краєв серце, розривав його, здавалося, на частки. А тут іще непривітні погляди тьоті, що далі бурчання й невдоволення: „І в самих діти, тіснота, ніде повернутися, а тут іще взялася“.

А коли одного разу вернулася на „квартиру“ з пошукування і сказала, що можна було б попрацювати якийсь день „на дому“ у одної жінки, тільки та не згоджується брати її з малим, тьотя розійшлася:

— А ти думаєш, що найдеш роботу з ним? І кому ти потрібна, що ти наробиш з ним за день, харчування дорожче обійдеться, чи ти думаєш, я буду няньчитися. І не подумай, годі мені клопоту із своїми.

Безпорадність становища, як ніколи, виявилась перед нею.

— Та що ж мені робити? Що робити? — запитала розпачливим голосом. — Як же його жити?

— Як жити? — Посміхнулася тьотя з таємничим виглядом. Була б охота. Як жити?

І наблизивши голову, прошепотіла :

— Треба позбутися отого безбатченка.

Мов блискавкою вдарило по голові. З виряченими очима від страху, поточилася назад, відмахуючись руками.

— Що ви кажете, хай бог милує ?

— Та постой, не чванься. Ти не розумієш. Я хіба що? От послухай! Є ж усякі дитячі будинки, чи як їх там називають. Не приймають до них по хорошому, так можна підкинути. І тобі буде краще і йому. А то і добрі люди ще не перевелися, звісно, бездітні, що раді були б взяти дитину. Звісно, не ти перша, не ти й остання. Мало хіба такого буває.

Помовчавши, допала вже лагідно :

— Це я так кажу, пригадала одну знайому дівчину.

Приголомшена, мов огорнута якимсь туманом, ходила потому кілька день у місто, шукаючи роботи. Верталася знову додому й ловила на собі мовчазні, допитливі погляди тьоті, повні натяків і чекання :

„Ну, що ж швидко, чи як?“

Ці погляди пронизували її, вкрай труїли життя, тугою заповнювали серце.

А ранком одного дня, коли нікого не лишилося дома, вона довго слухала вереск біля порожніх грудей голодного маляти, а далі взяла шматок паперу й написала

„Я безробітна. Не можу виховувати доньки. Прошу потурбуватися за неї, доки я найду працю. Їй четвертий місяць. А звать Зоя“.

Тоді загорнула малятко в ковдру, поклала записку і, взявши на руки, пішла з дому.

Мороз враз огорнув її тіло. Мов огнем палило у щокя й кололо руки. Швидко опинилась біля льомбарду й мимохіть зайшла до нього. Постояла трохи се-

ред залі й сіла на лавочку. Поруч неї, уже згодом помітила, була старенька жінка. Звісно стали розмовляти.

— Ох, і тут черга. Скільки того часу витрачаєш на черги,—зідхнула старенька. Ви теж, мабуть, щось одержуєте. Пождете довгенько, а ще й з малим. Та розгорніть його дужче. Тут тепло.

— Правда, правда,—погоджувалася Ніна Петровна, розгортаючи трохи ковдру.

— О, воно у вас іще малятко,—гомонила старенька, торкаючись любовно пучкою пальців за носик.—Ну, пуп'янок, ну, красавочок, дівчинка чи кавалер?

— Дівчинка,—відповіла трохи веселіше і попросила потримати, доки вона сходить на другий поверх до прийомщика.

Передавши старій малятко, вона поцілувала його, постояла хвилинку й тремтячими ногами виступила із залі. Біля дверей постояла ще хвилину й вийшла на вулицю. Пройшла кілька кроків, несміливо озирнулась назад і подалася геть, спочатку швидкою ходою, а далі вже бігом.

— У дитбудинку прийняли,—коротко пояснила тьоті, вернувшись додому.

Згодом скрізь шукала, хотіла ж бо дізнатись про неї. Приходила в льомбард, читала газети, придивлялася на вулицях. І все було надаремно.

— Зоя! Донечка! Моя лялечка!—проговорила голосно.—І враз перелякано схопилась.—Зоя? А може ні, бо чому ж Рада? Хіба загубилась записка? Чи це може випадкова подібність, омана?

— Омана? Ні, ні! А очі, а ніс, підборіддя? Хіба це не вона за дитячих літ. Хіба риси обличчя—не її риси не нагадують її очей, волосся, усього виду.

І довго сиділа ще на лавці у спогадах і в чеканні, і тільки коли сонце було вже на заході, поплелася додому.

Другого дня Ніна Петрова прокинулася, як і завжди, з першими заводськими гудками. Але стаєши на ноги, не хапалася, як завжди, поспішати на роботу, на фабрику „Швейпрому“, а повільно і трохи ліниво, з розважними рухами прибрала кімнату й закінчила ранішню туалету. Одягнена в святкове вбрання, тинялася по кімнаті, не знаючи чим заповнити час. Поглядала на годинника, пересувала речі на столику, поправляла подушку на ліжкові, байдуже і механічно, і знову дивилася на годинника.

Що стрілка скорше наближалася до восьмої, тим дужче нервувалась, замислювалась. А зразу по восьмій замкнула кімнату і пішла в місто.

Не чулась, коли опинилась біля „Дитячого садка“. Тривожна й чутлива, з миготливими очима, увійшла в садок і сіла поблизу воріт.

Ранковий спокій лежав навкруги, на газонах квіток, на зелених полянках, на віттях дерев. Було ще безлюдно і порожньо по алеях, аж ось незабаром стала з'являтися дівора.

Ось в'їхав у садок невеличкий возик з натиканими довкола дитини ковдрами й простирадлами.

— Ось і приїхали, приїхали, — по-дитячому залопотіла жінка, очевидно мати, поправляючи на дитині капелюшок. — Ну іще трошечки, от туди, де квіточки.

Проїшла стара няня з двома хлопчиками, що радо помчались, наче наввипередки, до пісчаної кучугури, не дивлячись на бурчання й сварливі погрози старої.

Із шумом і лементом влився у садок цілий гурт дітей під доглядом фребелічки й розсипавсь по дальній алеї.

Щодалі більше потяглося дітей, що миготіли там, то тут, у садку, мов лебеді в білих одежинах, розриваючи спокій веселим верещанням, бігом, забавками.

Із сповненим чекання зором стрічала Ніна Петровна дівчору й провозжала з тривогою в глибину сада.

Сонце підбилося уже високо над деревами і гарячим промінням нагрівало повітря. Ставало все душніше й все менше з'являлось у садок нових дітей.

— Що ж далі робити?— зідхнула зажурено Ніна Петровна, коли враз очі радісно заблищали.

— Вона!.. Зоя!— скрикнула мимохить і застигла на лавочці. Широкими очима вп'ялася в її лице, як та проходила повз неї з якоюсь дорослою дівчиною, певно, служницею.

Потім пересіла ближче до пісчаної кучугури, де спинилась дівчинка і з тремтінням і хвилюванням стежила за нею, за її рухами. Нарешті вибрала хвилину, коли дівчинка, підкидаючи м'яч, наблизилась до неї.

— Зоя!.. Радю! Радонько!— гукнула не своїм, чужим голосом.— Ау! Ау! іди до мене,— помахала живо рукою.— Іди, Радонько, пограємось у двох. Не впізнаєш хіба? А вчора ж ми розмовляли з тобою, забула? Пригадай!

Дівчинка спинилась, засоромившись, потім глянула повними цікавості очима, неначе щось згадувала, іще глянула й посміхнулась просто і ясно.

— А я ось так умію,— весело промовила, і схилившись трохи на бік, щоб не схитнутись, прострибала на одній нозі, показуючи свою вмільсть.— Я і ще щось вмію,— хвалилася охоче.

— От гарно та й гарно,— похлопала Ніна Петровна її по щочках, манячи до себе.— Ну іди, любенька, покажи і мені, що ти вмієш.

Вона посадила її собі на коліна і довго й замилювано дивилась в очі, цілувала їх, притискувала до своїх грудей, притуляла її щоки до своїх. Заспокоївшись, гладила обома руками голівку й золотисті кучері, поправляла їх знову цілувала щоки, мовчазливо з неприхованою радістю, то промовляючи ніжні, любов'ю напоєні слова.

— А що ти любиш? цукерки любиш? чи ягідки, чи може іриски?— перепитувала згодом, сповнена бажання догодити малій, що починала вже нетерпеливо соватись на колінах.— Ось ми купимо багато цукерок, цілу коробочку, таких добреньких, і ягідок червоних і білих, яких ти захочеш. А що ти ще любиш? У тебе ляльки є? З ким ти граєшся? Ну, розкажи ж, моя любенька! І знову цілувала її.

Мала, що виявляла була щодалі більше нетерпіння, непокоїно водячи очима навкруги, оживилась. На її лиці заграла рисочка вдоволення.

— В мене є така велика, велика лялька, тільки вона ще не вміє ходити. Її мама купила недавно—заговорила радісно, розмахуючи руками.

— А я тобі куплю ще більшу, таку гарненьку, ти з нею будеш гратись. Ось підем до мене, моя донечко.

— А мама?

— А мама тебе любить?— нахмурилась при слові „мама“ Ніна Петровна.— Вона тебе може не любить, може будеш зо мною жити?

Рада поглянула косо з-під лоба й похитала головою.

— Ні,— мене мама любить. Вона дасть мені варення, як прийду додому.

Тривожні хмарки поклались на лиці Ніни Петровни. Хмарки ревності і болю.

— Я тобі буду казочки розповідати,— голубила маленьку,— про Мишку, що за медом лазить, і лисичку-сестричку, книжечки з малюнками куплю. Я тобі розкажу про маленьку дівчинку, що пішла з дому гуляти та заблудилась, і попала до чужих, та як мама її чекала, і журилась, і плакала.

— А мені мама розкаже, вона мене любить,— повторювала своє Рада й завертілась на колінах, виявляючи бажання випростатись з обіймів.— Я хочу додому!— пробурчала невдоволено й випорснула з рук, як тільки підійшла служниця.

— Чия це дівчинка?— запитала тремтячим голосом Ніна Петровна.— Вона така розумненька. Мені хочеться познайомитись з її батьками.

— Синициних,— назвала та прізвище й адресу й відійшла з малою до дітей. Ніна Петровна посиділа ще якийсь час на лавочці, потім нервово заходила по садку, а далі вийшла на вулицю.

Годину якусь блукала вулицями, від одного кварталу до другого, неначе чекаючи на когось, звернула на Садову вулицю, де спинилася біля одного з будинків. По якійсь хвилині вагань піднялася на третій поверх. Тут постоявши коло дверей квартири Синициних, рішуче постукала.

— Заходьте, заходьте!— розчинила двері літня жінка, припрошуючи привітним тоном незнайомку.

— Прошу, прошу, заходьте, сідайте.

Ніна Петровна переступила поріг, зиркнула розгубленими очима по кімнаті й несміливо сіла на стілець.

Із розчинених дверей другої кімнати показала дівчинка, що швидко й сховалась була, аж ось враз вско-

чила в кімнату з лялькою в руках і підбігши до Ніни Петровни поклала її на коліна.

Хазяйка подивилась трохи здивованими очима й проказала :

— Та правда, вона у нас з чужими, як із своїми, швидко звикає до людей, не цурається, як інші. Радонько! Не заважай же тьоті, іди пограйся, а ми ось поговоримо.— Ви що ж приїжджа, чи тутешня,— звернулась до Ніни Петровни, що все ще мовчала.— Ви до мене чи може до чоловіка в яких справах?

Ніна Петровна зашарілась. Заморгала очима по тіні, де вісіли різні картини, промимрила щось під ніс, нарешті, кахикнула, мов заважало їй щось у горлі, і раптом випалила :

— Я прийшла... за донькою...

Хазяйка, що дивилась було добрим і співчутливим зором, зробила здивовану міну, помовчала, чекаючи дальших пояснень, потім вимовила лагідно :

— Ви, моя дорога, мабуть помилились. Вам яку треба було квартиру?

— Синициних. Ви Ольга Марковна?.. Я таки до вас, і скажіть, будь ласка, що оця маленька дівчинка, не ваша донька, а моя. Де ви її взяли?

Ольга Марковна спочатку подалася усім тілом до спинки крісла. Потім наїжачилася :

— Де я взяла? Взяла там, де добра мати,— натиснула на „добра“,— лишила в льомбарді. Ну, Радонько! піди ж у ту кімнату, пограйся ще трошечки, а ми ось поговоримо,— звернулась до дівчинки, погладивши її по голові.

Але та не рухалась. Ставши біля крісла, вона водила пальчиком по бильцю, зиркаючи хвилинами на обох жінок.

— Я дуже вам дякую, що потурбувалися,— ледве чутно мовила Ніна Петровна.— Я буду так тепер рада, що найшла свою доньку гарненькою та здоровенькою. Ніколи вас не забуду.

Але в цю хвилину Ольга Марковна скочила на ноги, ставши між нею і Радою.

— Що таке?— голосно закричала, мов ужалена. — Мою доньку забрати? Облиште!— провела рішуче рукою.— Багато вас таких знайдеться. Я її виховувала. Я ходила за нею, ночей не досипала, а тут тобі з'являється з вулиці і давайте їй дитину. Аж цього не буде!— відрізала категорично.

— А я хіба що? Я носила її і давно вже шукаю, щоб вернути,— згубивши рівновагу, підвищила голос і Ніна Петровна.— Вона моя! І візьму, коли не добром, то судом.

— Хе!— мати знайшлася,— кепкувала Ольга Марковна.— Спробуйте. Та вона вас і не знає і знати не буде.

— Радо! Радонько!— промовила Ніна Петровна благаючим голосом, повним надії і розпачу.

Дівчинка сховалася за сукню Ольги Марковни, сердито поглядаючи з-під насуплених брів.

— Мамо, я боюся, чого сердиться тьотя? А вона казала, купить мені ляльку.

Ольга Марковна взяла її за руку й вийшла в другу кімнату. За хвилину показався чоловік. Він почухав потилицю й діловито заговорив.

— Що ж поробиш! Так вийшло. Дитина наша і вже удочерена. Ідіть додому. А коли захочете, то і відвідати можна буде, так інколи, тільки як тьотя, а більше— ні, ні.

Ніна Петровна конвульсивно затремтіла. Голова закрутилась. Застукотіло в скронях. Застрибало в очах. Усе, здавалось, пішло перед нею ходором.

Похитуючись, вийшла в коридор і зайшлася рясними сльозами.

Народній Суд розглядав позов Ніни Петровни й ухвалив: на підставі арт. 18 і 5 Кодексу законів про родину, опіку та подружжя — 4-х літню Раду Синицину лишити у вдовичерителів, бо це сприяє умовам нормального розвитку й виховання дитини.

1926 р.

В губерніяльному відділі освіти, як і в інших: діловоди, машиністки, завканци, секретарі, інспектори, замзав і зав, а ще вихідні, вхідні, реєстри, протоколи, анкети, накази і діла, діла, діла.

В губерніяльному відділі освіти, як і в інших, праця ведеться до 4-х, а влітку до 3^{1/2}. Теперечки весна, теплого Олексія вже минуло і паризьку комуну відсвяткували.

Теперечки урядовий день вже на закінченні, за четверту годину звернуло, діловоди реєстри у шафи, під замки та й були сьогодні. Остання машиністка — ундервуда в чехол і, взявши контрольну марку число 60, подалася на вулицю.

Тов. Сидор ще в кабінеті. Очі в листах, а думки в резолюціях, що синій олівець виводить на листах.

... Чи не час, бува, товаришу Сидоре, складатися вам, бо у відділі порожньо, всі пошабашили.

Тов. Сидор хитнув головою, неначе від набридлої мухи відганяючись, і далі:

... У Жуках завідувателька школою Мар'яненкова, жінчина сучасна, в ногу іде з жовтневими завоюваннями робочих мас і педагогіки; комнезаможу не цурається і лікнеп ліквідує...

... А в Свинківці волинка. Учительку Мотузівну думають перевести в сусіднє село, а вона руками й ногами проти. Вони, каже, цебто райвідділ, хочуть мене з чоловіком розлучити проти волі, а цього, мовляв, по советським правам не помагається.

... У Ковереній.

Шелестіли ще папери під руками і нервово стрибав олівець, як за дверима розійшлися чітким боем стінні дзигарі. Сколихнувши тишу спорожнілих кімнат, прокотився один удар, другий, третій. От затих в коридорах останній.

Тов. Сидор відірвав очі від столу й поглянув на дзигарі.

— От тобі й маєш! п'ята година уже. Треба, значить, збиратись, а то ще запізнишся.

Склавши до купи папери з резолюціями, всунув у стіл, а нечитані — в теку і заспішився.

— Там, мабуть, чекають.

Зробив крок до дверей і раптом спинився.

— А куди ж іти? — перепитав, задумавшись, — де треба бути раніш? О 5-ій збори в залізничних майстернях. І додав: там пак завтра. У губвиконкомі нарада в справі боротьби з дитячою безпритульністю. Ні — пригадав — і це перенесено надалі. Так куди ж саме?

Постоявши хвилинку, витяг з кишені записну книжку. Перегорнув низку сторінок і спинився на пам'ятці „3 квітня“.

„Засідання комісії в справі ліквідації неписьменности“ — побіг швидко по рядках.

„Засідання комісії в справі боротьби з дитячою безпритульністю“.

„Засідання підшефної комісії“.

„Зговоритись з тов. Сви́дерським про взаємодопомогу“.

„Засідання“ ...

Кидаючи коротенькі зауваження: відбулося, зроблено, перенесено, — запнувся на останньому рядкові.

— Що за чортовиння? — здвигнув плечима, з голови чи що вискочило, так цього ж не бувало ніколи.

Поклавши записну книжечку на стіл, уставився очима в якусь точку на стіні. Там, здавалося, яку фокусі чарівного ліхтаря, відбивались події кількох днів: засідання, наради, збори, комісії. Пригадалися шматки промов і дискусій, навіть тембр голоса, трошки захриплий, натомлений, мов би застужений, що ним говорив, або краще скрипів на засіданні комячейки третього дня. І все таки порожнім лишився цей вечір.

Рисочка подиву відбилась на лиці. Він розгублено ходив по кабінету, нервово кусаючи нігті.

— А може? — блимнула думка, — на сьогодні нічого не лишилось? може це вільний вечір випадає? — і зникла полохливо. Ого - го, чого закортів! Цього, товаришок, не помагається. Забувся хіба: партнагрузка, обов'язки партактивіста, а ще відповідальність. Ото ж!

Розгорнув знову книжечку й уважно прочитав занотовані чергові справи, розкинув думками й посміхнувся.

— Отже okazія! — проговорив весело. — Таки гулящий вечір випадає. Свято, можна сказати, на буднях.

Заховав повільним рухом книжечку в піджак і потер задоволено руками:

— Харашо, товаришок, виходить, харашо!

Ставши біля столу, заторохтів швиденько пальцями, в супроводі звукової комбінації:

— Трам - там - там ...

По кількох хвилинах легенька задума лягла на лиці.

— А що ж все таки робити сьогодні? Що робити, коли випадає гулящий вечір? — перепитав замислено.

Дістав потому з кишені капшука з англійським тютюном і довго набизав люльку, а розпаливши, солодко смоктав її, раз-у-раз випускаючи димок кучерявими баранцями. Десь здавалось, блукав думкою.

— Хай буде так! — проговорив заспокоєно, впіймавши неначе загублений край нитки. — Хай буде так!

І вийшов з кабінету.

2

Тов. Сидор (по метриках Петро Сидорович Іваненко)— це замзав губерніяльного відділу освіти.

З анкет, власноручно заповнених, і атестацій писаних, а ще й усно передаваних, знати ось що:

Тов. Сидор походження селянського, з Голубців на Харківщині, де і досі живуть батьки, середняки з ухилом в бік незаможництва: хата під соломою, кавалок землі з 3-х десятин, кілька овець, свиня та коняка (про дідів нічого не згадується, бо родовід нижче першого коліна не спускається).

Національності української й письменний. Понародній школі в Голубцях вчився в сільсько-господарській школі, хоча її не скінчив. За належність до „мазепинського“ гуртка виключено з другої кляси.

Відомості про те, що робив в дитячі роки заховуються в спогадах вмерлої бабусі й голубчанських майданів та вигонів, а підчас імперіялістичної війни перебував на фронті, де й застала революція, березнева і друга — жовтнева.

Партійним стажем з молодих, з 1920 року, але має заслуги перед революцією: боротьба з бандитизмом і

білогвардійцями. Працював на виробництві на тютюнофабриці й тримає сталий зв'язок з селом.

НЕП розуміє. Неохайности часів військового комунізму позбувся і заялозену шкіряну тужурку, як і картуза, замінив на пальто і англійську кепі. Замість чобіт з парусовими, жовтого кольору дудками, носить башмаки „вера“. В кабачки й пиварні не ходить і вина не вживає, хоч був випадок, коли на райпартзбори одного разу з'явився в якомусь ажіотажно - підвищеному настрою. Передавали, „під парами“, а може й ні.

В полових відносинах організований, живе з жінкою по загсу і на чужих не зазіхає.

І ще про нього кажуть: робітник серйозний, годиться для масштабу українського, правда це з усних анкет осіб невідповідальних.

3

Мармуровими східцями підіймається тов. Сидір на четвертий поверх Дому Комуни. Під пахвою тека, в руці жмут синіх пролісок і посмішка в очах.

Щеб - пак! Бо ж чи вертався додому коли так рано. Чи бачила його комуна в своїх стінах о 5 годині вечора?

Ой, не бачила мабуть, не пригадає.

Проте не дивуйся, тов. Ліля, бо в історії революції сьогодні нічого не сталося, все йде гаразд. Бандитизм, як знаєте, давно ушух і, сподіваємось, назавжди, вмирати з наших ніхто не збирається, усі наче б то в доброму здоров'ї і ультиматумів Європа не надсилає: обережнішою стала та й у себе з клопотами.

Та не робіть, будь ласка, такого чудернацького вигляду. Сьогодні, скажу вам, свято. Не розумієте? Ого - го!

І то правда, в календарі його не зазначено і в газетах не оголошено, але, прошу, хто ж передбачав, що засідання в справі ліквідації неписьменности, а ще й дитячої безпритульності буде перенесено надалі?

Роблячи жести, тов. Сидор притишеними кроками підійшов до кімнати № 36 і обережно відчинив двері.

Затхле повітря, може запаху кислої капусти, не то брудної білизни війнуло в лице.

За порогом в кутках тулився порожній спокій. На столі, на папері, як і зранку стояв закурений чайник з крихтами булки навколо, біля вікна на ослінчику стояла миска з брудною водою.

— Ліля ще, значить, не вернулась — провів занепокоєно тов. Сидор. Потім прибрав із столу чайник і в наляту водою шклянку поставив пролісок.

— Яка буде радість — подивився збоку, і лагідна посмішка заховалась в кутках губ.

Сівши на ліжко, замріявся. От - от, здавалося, відчиняться двері і на порозі з'явиться Ліля. Раптом із столу назустріч кинеться жмуток яскраво-синіх пролісків, вражена несподіванкою Ліля озирнеться, їхні зори стрінуть.

„Це ти?“

„Не чекала?“

Він розповість, звичайно, як це сталося, що нового у відділі, про подорож інспектора і його доповідь, про вчительку Мотузівну. Це ж дуже весело. А пізніше можна буде піти в театр, трохи розвіятись, в оперету, чи що. Ні, краще, мабуть, у кіно „Модерн“. На „Індійські гробниці“, цікаво, кажуть, і часу менше забере. А з вечора можна буде щось прочитати, бо чорт знає, коли в руках путяща книжка була.

Часом коридором чулися кроки, хтось наближався й насторожував його слух.

Він підводився тоді з ліжка і, ставши за дверима, очікував з пустотливо напруженим виглядом.

— Ні, це не Ліля! — тиснуло серце, коли кроки віддалялися. А коли ще раз, наблизившись, зникли в сусідній кімнаті, на його лице поклатася чорна хмарка.

— От ще тюхтійство. Замість того, щоб використати вільну годину на щось серйозне, в іграшки вдарився, розманіжився, як панночка. Хіба ж не романтика! А ще партактивіст.

З роблено - серйозною рисою на лиці дістав з етажерки книгу Бухаріна „Історичний матеріалізм“ і розгорнув закладену колись сторінку.

Метеликами закрутились в голові без будь-якого зв'язку окремі терміни, слова: виробничі відносини, матеріальна продукція, ідеологічні процеси, суб'єктивна психологія, об'єктивна роля ідеології.

Щоб зв'язати в ціле прочитане — спинився на сторінці, заглиблюючись в окремі речення. Раптом по розгорнутій сторінці пробіг світотінню рухливий зайчик, за ним другий. Стрибнувши на стіну, закрутились скаженим танком. То наближались один до одного, зливаючись в яскраво - біляву пляму, то розбігались по стіні. Мигнувши під стелю, знову спускались униз.

Маленька до того кімната неначе роздалася: подалися стіни, підвелася стеля.

— Чудасія! — озирнувся тов. Сидор. — Третій рік тут живу, а цього ще й не бачив. Він простяг руку до стіни, як зайчики відразу, неначе по знаку, збіглись до купи, а далі кинулися врозтіч. Завертівся останній, шмигнув по стіні в куток, і, спалахнувши в павутинні, безслідно зник.

Сонце, сковзнувши скісним промінням по віконному склу, сіло за обрій. Вечірня тінь сіро - молошна потяглась у вікно й розійшлася по кімнаті. Десь у коридорі клацнуло замком, заскріпили двері; у сусідських розітнувся голосний сміх, на кухні хтось завів „О, баядерка“.

Тов. Сидор зідхнув :

— А Лілі ще немає!

Прислухавшись, буркнув сердито :

— І де б то пропадати — га? Де? А де ж? У клубі, мабуть — додав іронічно — просвітительствує. Якжеж! без неї там не обійдеться.

Потім зробив кілька кроків по кімнаті, взяв кепі і подався на вулицю.

4

Із - за міста, з - за осель хутірських іде тепловій.

Іде тепловій із степів буйних, задніпрових, де фордзоніві трактори виміряють гони і залізними лемішами крають перелогі. Зефірними хвилями тягне над вулицями, над дахами і парканами, весну навіває.

Ген - ген на пінястих гривах понеслися води від талого снігу, від весняної поводи, у яруги, у балки, у річні береги. Тільки останні струмочки привітно журчать по ринвах міських вулиць.

— Дзюр - люлі - лі ...

Лагідно, спокійно, як колискова пісня.

— Дзюр - люлі - лі ...

Щось лоскотне, гостро - подразливе розпустилось у повітрі, неначе хтось бризнув екстрактом з парфумів. Пахне споришом і фіялками, бруньками і теплим хлібом пшеничним, а може скибами свіжо - покраяного чорнозему. Зацвіли вулиці різнобарвними кольорами, напов-

нились рухом. Як хвиля річна, потяглися пішоходи, без краю, здається, і без початку. Хто куди — відгадайте!

Загомоніли вулиці різними голосами, парубоцького сміху, молодечого, набралися.

— Гі-гі-гі!

Де й дівалася вчорашня поважність. Пошукайте! Може лишилась у старечих очах.

— Гі-гі-гі!

Іде тепловій запашний, весну навіває.

5

З насунутою на лоб кепі, тільки ніс з-під козирка визирав, поспішається тов. Сидор серед вуличного натовпу. Заплутавшись у юрбу, протиснеться плечем на просторіше, а то побільшеними кроками обмине бруком.

Далеко за спиною лишилася комуна. Вийшов до майдану, повернув на другу вулицю.

Легкий вітрець вихопився із-за рижка і шугнув за пазуху. Дмухнув ще в обличчя свіжою запашною цівкою і подався геть далі.

А в повітрі над головами лилися музичні звуки, ще неясні, заглушені, десь підхопив їх вітер і заніс на пішоходи. Згодом стали ясніші. От уже ціла мелодія провралась крізь тисячі вуличних шумів і застряла у вухах.

Тов. Сидор зсунув кепі на потилицю і зменшив прискорену ходу. „Ресторан Пролетарський Жовтень“ мигнуло золотими літерами з вівіски над будинком.

— Так-так, — затримав ходу тов. Сидор, пригадуючи, що сьогодні ще не обідав. — Треба, мабуть, чогось перехватити.

Позирнув недовірливо на маленькі, різбляні, з різними візерунками двері, завагався був хвилину, а там махнув рукою й сховався за порогом.

Сковзаючи по гладко навощеному паркету, пройшов залю і сів за столик у куток.

Кинув оком по ресторану.

Вподовж залі тяглися столики під білими скатертинами. Між ними на стільчиках, у великих дерев'яних підставах, стояли тропічні рослини, підводились до стелі лапасті фікуси, красувалися фінікові пальми.

Білі лебеді з круто вигнутими шиями гуськом кружляли по розмальованому на стіні озері. Впливали з води, розпустивши пишне волосся, русалки і товпились край берега.

А з-за дерева, з-під широкого солом'яного бриля, розгубленими очима дивився якийсь парубчак.

Цокались бокалами, і в пасмах електричного світла коралами іскрилось вино.

Був гамір, було шамотіння.

„Непманством смердить,— покрутив носом тов. Сидір,— аж лишатися ніяково“.

„Чи не піти, бува, звідціль? — подумав і заспокоївся.— Не пристане до лиця і з ложкою не проковтнеш“.

„Диви, товаришок, щоб халепа не трапилась...“

Поблизу забреніли звуки. По клавішах піяніно, пробуючи тон, пробігла рука. Затремтіли струни віолончелі і замовкли. Раптом вдарило акордом. Понеслися звуки мелодії, спокійні, лагідні, то бурхливі, повні бур і загроз. Заголосила скрипка на дивні голоси про щось далеке й разом близьке. Виводила ніжно про давнє, в таємницях переживань приховане, чи то сьогочасне, за буденними турботами, забуте. І з кожним тоном ро-

дилися співголосні, і все далеке, неясне ставало близьким, зрозумілим.

Стелеться дорога, втрамбована копитами, наковчана возами. Двома коліями побігла полем між ланами молододі озимини та чорними скибами заораних нив.

В'ється над полем золотаве павутиння, зроре повітря стало між блакиттю й степом.

Весело котиться бричка, аж дзвенять колеса, дружно беруть коні, такт відбивають. Швидче б дістатись до залізниці. Ні, нехай коні тихше йдуть і ще довго-довго тягнеться степова дорога. Нехай заколисує.

Мариться місто і хліборобська школа, і щось інше, чого одразу не відгадаєш, і чого ні Петро, ні Микола, ні хтось інший з хлопців в селі ніколи не визнають.

Задоволено цьвохає батогом дядько Федір і починає: „Огрономом будеш — бають на селі, по-вченому, значить, зерно розкидатимеш в полі“... Помовчавши, далі: „воно конешно, та була б земелька, так і по-нашому можна“.

„Як агроном, то й агроном, а мо Робінзоном буду — жартома. Знаєте, дядьку, був такий Робінзон?“

„Робінзон? — перебирає дядько Федір у думках, і лице розходиться посмішкою. — Як же ж! У нашій роті, в Козловському полку, був за циркульника єврейчик, Робінзоном звався. Ще й бороду брив у нього“.

„Ей, дядьку, ви нічого, видко, не знаєте. Був Робінзон, парубійко такий. Цілий острів найшов, з морем боровся, із звірем, хату будував, рослини ростив. Одне слово, культуру заводив. Знаменитий був парубійко, слави зазнав і в книжках пропечатано“.

„Он який Робінзон!“ — байдуже протяг дядько Федір, цьвохаючи батогом.

Застрибали коні, закрутилася дорога й зникла, може з залізничною колією зійшлася, не то вперлася в міські квартали. . .

Змахнув знову смичок і заголосила скрипка. Забрєніли чітко притишені були звуки.

Виринали з минувши юнацькі дні, відбиваючись на лиці радісним оживленням, або нерозгаданою тугою. І кучерявились спогади, вплітаючись у сучасне. Раптом розітнувся близько над вухами м'який співучий голос.

— Ви скучаєте?

Тов. Сидор озирнувся.

„Мабуть помиляєтесь — не за того приймаєте“, — зрєбив здивований вигляд.

— Скучаєте? Будемо разом, а може веселіше стане, — проказала жінка, сідаючи до столу. — Та не крутіть головою, як застуканий заєць. Я не з гончих, не лякайтесь. А видко, що селюк, — і стриманий сміх дзвіночками вирвавсь із грудей.

— Що їй треба? — стримуючись подумав тов. Сидор, роздратований жартівливим повожденням, і знизав нахмурено очима. На хвилинку його зір затримався на обличчі незнайомки. З-під чорних, як шнурки, тонких брів, привітно дивилися на нього блакитні очі і наче чиясь рука пестливо торкалась його чола.

— Будемо знайомі, Віра, — провела незнайомка.

Тов. Сидор ніяково, але заспокоївшись, щось промимрив відповідаючи, і додав: „Селюк“ — удаючи людину, що недавно прибула до міста.

— То будемо значить на вводи́нах селюка, — моргнула чорною бровою. Треба чимось відсвяткувати.

„Що за людина?“ — подумав тов. Сидор і знову кинув зором.

— „Хароша?“ — критику ще наводить, — перехватила його думку й посміхнулась, кокетливо показуючи довгий ряд білих зубів. — За вводи́ни, значить, у світ.

Тов. Сидо́р простяг руку до шклянки і щось тепле побігло по жилах, вступило в голову. Мов туман упав у залю.

Ще цокнулись і торкнулись плечима. Стало весело і звикло.

— У тебе очі глибокі, як озеро.

— Не задивляйся, ще потонеш, русалкам дістанешся.

— Це буде цікаво!

— Залоскочуть.

Ще слово по слову, посмішки, і згодом їхали візником. Бігли будинки, мерехтіли ліхтарі, наче заколисувало, ще м'який голос тихо шепотів: „Ти ж заночуєш у мене, еге ж, голубчику, заночуєш, вже недалеко, за ріжком“.

Раптом дмухнув вітрець і щось гостре вдарило в голову.

„Куди ж це ми ідемо? — розступився наче туман. — Куди? А Ліля? Що скаже Ліля?“ — блиснуло іскрою і в ту ж мить вистрибнув з візника.

6

Бігом вибрався з віддалених вулиць міста й опинився на третьому поверсі Дома Комуни. Схвильований переступив поріг своєї кімнати.

— Чай ще мабуть гарячий, я недавно гріла, — почувся стомлений голос.

— Ліля, ти вже в ліжку? — радісним голосом проказав тов. Сидо́р. А на дворі, знаєш, весна, проліски, бачила, я сьогодні приніс.

— А я тільки недавно з полігуртка — байдуже проказала Ліля, не відриваючи очей від газети.— Ага, я пак і забула,— повернула голову.— Ти мені от що роз'ясни, мене сьогодні питали, а я і не відповіла, що значить: „селянство є потенціяльний пролетаріят“.

— У тебе завжди так, щось знайдеться,— буркнув невдоволено тов. Сидір,— ніколи з тобою й не поговориш.

— Та я більше ніколи тебе й не питатиму,— сердито кинула Ліля. І поклавши газету у ноги, сіла на ліжкові, замислившись.

Коротке волосся заплутаними пасмами впало на плечі і звислі груди, вибившись з-під сорочки, бовтались двома оселедцями. Посоловілі очі зморено дивились перед себе, а губи стиха шепотіли:— Ніяк я не доберу, що значить оте — потенціяльний пролетаріят.

Тов. Сидір глянув на неї і щось увірвалось. „Невже це Ліля?“— наче вперше побачив за якийсь рік. Він мигохить потягся до вікна.

За будинками, в сизих далях космічних, між зорями й силюетами міста, стояли електро-райдужні стовпи.

Десь заторохкотів візник, хтось засміявся внизу дзвінким сміхом.

— Пора світло гасити! — буркнула Ліля, — бо завтра треба рано вставати на працю.

Тов. Сидір зачинив вікно і провів:

— У нас все так виходить, все так.

А далі, щось пригадавши, нахмурилась, і разом заземіло серце, занило, наче хтось міцно стиснув у кулак.

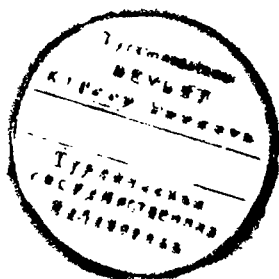
— Ех, життя наше...

Вкладалися спати, як двоє чужих, що випадково опинилися на заїзdnім дворі.

1925 року

ЗМІСТ

	Стор.
Хома з Невірів	5
Фінал	63
Змова масок	104
Обов'язок	195
Рада	228
Свято на буднях	245

2007
108

A 530936